

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

सत्र-३ पेपर क्रमांक ४

भारतातील सामाजिक चळवळी

(Social Movement in India)

सत्र-४ पेपर क्रमांक ६

आरोग्य समाजशास्त्र

(Sociology of Health)

बी. ए. भाग-२ : समाजशास्त्र

(शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२२

बी. ए. भाग २ (पेपर ४ व ६) करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN-

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्सटेंशन,
कोल्हापूर-४१६००९

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत

प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

प्रभारी अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य (डॉ.) आर. जी. कुलकर्णी

प्रभारी अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

प्रभारी संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. ए. बी. चौगुले

प्रभारी वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. के. मोरे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ ■

अध्यक्ष - डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप कॉलेज, उंब्रज, जि. सातारा

- डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर
- प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती प्रतिमा शहाजीराव पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संजय हिंदुराव शिंदे (सनदे)
सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.
- डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई
एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूरशिक्षण विभागांतर्गत बी.ए. पदवी अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश घेतलेल्या आणि समाजशास्त्र विषयाची निवड केलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांचे मी मनःपूर्वक स्वागत करतो. शिवाजी विद्यापीठाचा समाजशास्त्र विषयाचा विद्यमान पदवी अभ्यासक्रम एकूण तीन वर्षांचा असून समाजशास्त्र विषयाची बी.ए. पदवी संपादन करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना एकूण सोळा पेपर्सचा अभ्यास करावा लागतो.

जून २०२१ पासून बी. ए. भाग-२ साठी सत्र क्र. ३ समाजशास्त्र पेपर क्रमांक ४ “भारतातील सामाजिक चळवळी” आणि सत्र क्र. ४ समाजशास्त्र पेपर क्रमांक ६ “आरोग्य समाजशास्त्र” हा अभ्यासक्रम लागू करण्यात आला आहे. या दोन्ही पेपर्सचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना भारतीय समाजाचे यथार्थ आकलन होईल. यादृष्टिकोणातूनच या अध्ययन साहित्याचे लेखन अत्यंत सुलभपणे केलेले आहे.

शिवाजी विद्यापीठ दूर शिक्षण योजनेअंतर्गत स्वयं: अध्ययन साहित्य निर्मिती करणेसाठी मा. कुलगुरू यांचे प्रोत्साहन व मौलीक सहकार्य लाभले. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, दूरशिक्षण केंद्राचे संचालक आणि कार्यालयीन सेवक यांनी बहुमोल सहकार्य केले आहे. सहलेखकांनीही लेखनकार्यात बहुमोल योगदान दिलेले आहे. या सर्वांचे संपादक म्हणून मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

■ संपादक ■

प्रा. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप कॉलेज,
उंब्रज, जि. सातारा

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

पेपर-३ : भारतातील सामाजिक समस्या
पेपर-५ : लिंगभाव आणि हिंसाचार
बी. ए. भाग-२ : समाजशास्त्र

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-३ घटक क्रमांक	सत्र-४ घटक क्रमांक
डॉ. दयावती पाडळकर भारती विद्यापीठाचे मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय, कडेगांव	१	-
प्रा. डॉ. सतिश सर्जेराव देसाई शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज, मिरज	२	-
प्रा. बबन रणजित पाटोळे सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	३, ४	-
प्रा. सुषमा अर्जुन जाधव देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर	-	१
प्रा. संतोष बाबूराव निलाखे श्रीमती मिनलबेन मेहता कॉलेज, पाचगणी	-	२
श्री. संभाजी कांबळे श्रीपतराव चौगुले महाविद्यालय, माळवाडी-कोतोली, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर	-	३
प्रा. वसंत मोरे मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय, बोरगाव, ता. वाळवा, जि. सांगली	-	४

■ संपादक ■

प्रा. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप कॉलेज,
उंब्रज, जि. सातारा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सत्र-३ : पेपर-४		
भारतातील सामाजिक चळवळी		
१.	सामाजिक चळवळी	१
२.	शेतकरी चळवळ	१४
३.	दलित चळवळी	४३
४.	आदिवासी चळवळ	७८
सत्र-४ : पेपर-६		
आरोग्य समाजशास्त्र		
१.	आरोग्याचे समाजशास्त्र परिचय	९७
२.	भारतातील प्रमुख आजार	११८
३.	जीवनशैली आणि आरोग्य	१४३
४.	भारतातील आरोग्यविषयक धोरण	१६३

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१९-२० पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

घटक - १
सामाजिक चळवळी
(Social Movements)

घटक संरचना :

- १.१ उद्दिष्ट्ये
- १.२ प्रस्तावना
- १.३ विषय विवेचन
  - १.३.१ सामाजिक चळवळीचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये
  - १.३.२ सामाजिक चळवळीचे घटक
  - १.३.३ सामाजिक चळवळीचे महत्त्व
- १.४ सारांश
- १.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नाची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी प्रश्न
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.१ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास -

- १) सामाजिक चळवळीचा अर्थ व स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.
- २) सामाजिक चळवळीचे घटक समजून घेता येईल.
- ३) सामाजिक चळवळी किती महत्त्वपूर्ण आहेत हे स्पष्ट होईल.

१.२ प्रस्तावना (Introduction) :

मानवी समाज हा बुद्धीने स्थिर असत नाही. त्यामध्ये सातत्याने परिवर्तन किंवा बदल होत असतात. आणि या परिवर्तन प्रक्रियेमध्ये सामाजिक चळवळींचा निश्चितच संबंध असतो. यावरून असे लक्षात येते की, सामाजिक चळवळी या समाजव्यवस्थेतील एखाद्या क्षेत्रात किंवा संपूर्ण समाजव्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणत असतात. म्हणजेच सामाजिक चळवळी या सामाजिक परिवर्तनाला चालना देत असतात.

भारतीय समाज व्यवस्थेत अगदी ऐतिहासिक काळापासून सामाजिक चळवळी चालत आलेल्या आहेत. पण प्रामुख्याने भारतात ब्रिटिश राजवटीत सामाजिक चळवळींना अधिक जोर आल्याचे दिसते. उदा - अस्पृश्यता चळवळ, शेतकरी चळवळ, स्त्री-मुक्ती चळवळ, कामगार चळवळ, सामाजिक सुधारणा चळवळ वगैरे अनेक सामाजिक चळवळी उदयास आल्या.

१९ व्या शतकाच्या सुरवातीला युरोपमध्ये Social Movement (सोशल मूव्हमेंट) हा शब्द फार मोठ्या प्रमाणात वापरण्यात आला. तो काळ सामाजिक परिवर्तनाचा व अभिसरणाचा काळ होता. शोषित वर्गाच्या उद्वारासाठी काम करणाऱ्या राजकीय नेत्यांनी नवीन समाजरचना अस्तित्वात आणण्यासाठी व त्या अनुषंगाने ध्येयधोरणे आणि आर्थिक संबंधात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी जे कार्य केले त्या संदर्भात हा शब्द वापरण्यात आला. खऱ्या अर्थाने सामाजिक चळवळीचा अर्थ अतिशय व्यापक असा आहे. या प्रकरणात आपण सामाजिक चळवळींचा अर्थ, स्वरूप, घटक व सामाजिक चळवळींचे महत्त्व याची माहिती करून घेणार आहोत.

१.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter) :

भारतातील सामाजिक चळवळी हा बी.ए. भाग-२ समाजशास्त्र विषयाचा ऐच्छिक पेपर क्र. ४ व सेमिस्टर-३ साठीचा पेपर आहे. त्यातील हे पहिले प्रकरण सामाजिक चळवळी आहे. सामाजिक चळवळींबाबत सर्वसाधारणपणे सामाजिक सुधारणा विषयीची प्रक्रिया असा संकुचित अर्थ घेतला जातो. परंतु सामाजिक चळवळी ही अतिशय व्यापक अशी संकल्पना आहे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये सामाजिक चळवळींच्या विविध समाजशास्त्रज्ञांनी केलेली व्याख्या त्याची स्वरूपात्मक वैशिष्ट्ये पहिल्या युनिटमध्ये दिली आहेत. दुसऱ्या युनिटमध्ये सामाजिक चळवळींचे घटक दिले आहेत. त्यानुसार चळवळी निर्माण होतील की नाही? सामाजिक चळवळी अस्तित्वात आल्या तर त्या यशस्वी होतील का? याचे स्पष्टीकरण मिळते. आणि तिसऱ्या युनिटमध्ये सामाजिक चळवळींचे महत्त्व काय आहे याचे स्पष्टीकरण मिळते. या पहिल्या प्रकरणातून सामाजिक चळवळीची संकल्पना नेमकी काय आहे ते मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.३.१ सामाजिक चळवळींचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये :

(Meaning and Characteristics of Social Movements)

सामाजिक चळवळींचा अर्थ सर्वसाधारणपणे अत्यंत संकुचित घेतला जातो. सामान्यपणे लोकांच्या मनात किंवा एकूण व्यवहारात समाज सुधारकांनी केलेल्या समाजसुधारणेविषयीच्या चळवळींना सामाजिक चळवळी म्हटले जाते. परंतु समाजशास्त्रात केवळ सामाजिक सुधारणा घडवून आणणाऱ्या चळवळी म्हणजे सामाजिक चळवळी अशी संकल्पना मानली जात नाही. कारण सामाजिक चळवळी समाजामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी जशा कार्यरत असतात. त्याचप्रमाणे सामाजिक परिवर्तनाला संघटीतपणे विरोध करण्यासाठी सुद्धा निर्माण होत असतात. उदा- नर्मदा बचाओ आंदोलन होय. खऱ्या अर्थाने सामाजिक चळवळींचा अर्थ अतिशय व्यापक असा आहे.

सामाजिक चळवळीची व्याख्या (Definition of Social Movement) :

सामाजिक चळवळींचा अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी सामाजिक चळवळींची व्याख्या लक्षात घेणे आवश्यक आहे. सामाजिक चळवळीसंबंधी अनेक विचारवंत, समाजशास्त्रज्ञ यांनी व्याख्या केल्या आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

१) **राल्फ टर्नर** : “एकत्रित आलेले अनेक लोक ज्या समुहाचे किंवा समाजाचे घटक भाग असतात. त्यात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी किंवा परिवर्तनाला विरोध करण्यासाठी जेव्हा काहीशा सातत्याने कार्यरत असतात, तेव्हा त्याला सामाजिक चळवळ असे म्हणतात.”

(A collectivity acting with some continuity to promote or resist a change in the society or group of which it is a part - Ralph Turner)

२) **रूडॉल्फ हेबर्ले** : “एखाद्या समाजातील प्रस्थापित संबंधात समांतरण (किंवा परिवर्तन) घडवून आणण्यासाठी केलेला सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय.”

(Collective effort of transform established relations within a particular society is known as social movement - Rudolf Heberle)

३) **हर्बर्ट ब्लूमर** : “सामाजिक जीवनाची नवी व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी करण्यात येणारा सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय.”

(Social movements means a collective enterprise to establish a new social order of life - Hebert Blumer)

४) **जॉन विल्सन** : “सामाजिक व्यवस्थेत व्यापक प्रमाणावरील परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी किंवा घडून येणाऱ्या बदलांना प्रतिकार करण्यासाठी जाणीवपूर्वक संघटितरित्या, असंस्थीकृत साधनांचा किंवा मार्गांचा करण्यात येणारा प्रयत्न म्हणजेच सामाजिक चळवळ होय.”

(A Social movement is a conscious, collective, organized attempt to bring about or resist large scale change in the social order big ----- means - John Wilson)

५) **विल्सम स्कॉट** : “अपेक्षित सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी किंवा ते रोखण्यासाठी बहुसंख्य लोकांनी केलेला संघटित प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ असून सामूहिक वर्तनाचा तो एक महत्त्वाचा प्रकार आहे.”

(An important form of collective being in which large number of people are organised or -- to support and bring about or to resist social change - William Scott)

६) **हॉर्टन आणि हंट** : “सामाजिक चळवळी म्हणजे अशा प्रकारचे सामुदायिक प्रयत्न की ज्यामध्ये समाज किंवा त्यामधील सभासद यांच्यामध्ये परिवर्तन होण्यासाठी प्रेरणा दिली जाते किंवा प्रतिरोध केला जातो.”

(Social movements are collective attempts to promote or resist change either in society or in its members - Horton and Hunt)

७) ड्रेसलर आणि विलीस : “अनेक लोक हेतुपूर्वक आणि सामूहिकरित्या परिवर्तन घडवून आणण्याचा जेव्हा प्रयत्न करतात तेव्हा त्याला सामाजिक चळवळ असे म्हणतात.”

(When a deliberate attempt is made by a large number of people to bring about change through group effort it is called a social movement - Dressler and Willis)

थोडक्यात सामाजिक चळवळ म्हणजे सामाजिक परिवर्तनाला चालना देण्याचा किंवा विरोध करण्याचा निरंतर सामूहिक प्रयत्न होय. वरील व्याख्यांवरून असे स्पष्ट होते की,

- १) सामाजिक चळवळी ही सामुदायिक वर्तनाच्या परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे.
- २) हा सामूहिक प्रयत्न सतत व दीर्घकाळ चालू असतो.
- ३) योग्य असे सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचे उद्दिष्ट असते.
- ४) योग्य असे सामाजिक परिवर्तन रोखणेचेही उद्दिष्ट असते.
- ५) सामूहिक चळवळ ही निरंतर प्रक्रिया आहे.

सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये (Characteristics of social Movements) :

सामाजिक चळवळींच्या विविध व्याख्यांवरून सामाजिक चळवळीसंबंधी महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सामाजिक चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन यात घनिष्ट संबंध :

सामाजिक चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन यामध्ये अत्यंत घनिष्ट संबंध आहे. किंबहुना सामाजिक चळवळी या सामाजिक परिवर्तनाला प्रभावित करत असतात. अर्थात सामाजिक चळवळी या परिवर्तन घडवून आणणेची प्रक्रिया सुरू करतात किंवा काही वेळा काही चळवळी सामाजिक परिवर्तन होऊ नये म्हणून परिवर्तन थांबविण्यासाठी किंवा परिवर्तनाचा विरोध करण्यासाठी देखील प्रयत्न करत असतात. बहुतांशपणे चळवळी या सामाजिक परिवर्तनाला प्रभावित करतात. उदा- सती प्रथा, हुंडा प्रथा, अस्पृश्यता यासारख्या अनिष्ट प्रथामध्ये कायद्याने परिवर्तन व्हावे यासाठी निर्माण होतात. परंतु त्याचबरोबर दुसरी बाजू म्हणजे एखाद्या परिवर्तनाला विरोध करण्यासाठी सामाजिक चळवळी कार्यरत असतात. उदा- नर्मदा बचाओ आंदोलन. थोडक्यात सामाजिक चळवळी या एखाद्या समाजात, संस्थेत, सामाजिक संरचनेत वादळ घडवून आणणे किंवा त्याचा विरोध करण्याच्या उद्दिष्टाने अस्तित्वात येतात. याचाच अर्थ सामाजिक चळवळींचा सामाजिक परिवर्तनाशी अत्यंत घनिष्ट संबंध आहे. सामाजिक चळवळीतूनच सामाजिक परिवर्तन निर्माण होत असते.

२) विचार प्रणाली :

विचारप्रणाली हे सामाजिक चळवळींचे एक प्रभेदक वैशिष्ट्य आहे. प्रत्येक सामाजिक चळवळीला विचारप्रणाली असतेच. कोणतीही सामाजिक चळवळ विशिष्ट कारणांनी, विशिष्ट परिस्थितीमुळे निर्माण होत असते. एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीबाबत लोकांमध्ये असंतोष निर्माण होतो आणि त्या परिस्थितीत बदल घडवून आणला पाहिजे अशी तीव्र भावना निर्माण होते व ती परिस्थिती बदलण्यासाठी संबंधित अनेक लोक त्यामध्ये सहभागी होतात व त्याचे समर्थक करणेसाठी, त्यावर काही मार्ग काढले जावेत म्हणून प्रयत्न करतात.

अर्थात, सर्वच चळवळींची विचारप्रणाली सारखीच असते असे नाही. विचारप्रणाली म्हणजे सामाजिक किंवा राजकीय स्वरूपाचे विशिष्ट असे तत्त्वज्ञान असते. विचारप्रणाली म्हणजे सामुदायिक किंवा संघटितरित्या एकत्र येऊन सामाजिक व्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे होय. त्यामुळे सामाजिक व्यवस्था सुरळीतपणे चालावी असा उद्देश असतो.

३) संघटना :

सामाजिक चळवळीचे हे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. चळवळींच्या स्वरूपानुसार व त्यांच्या व्याप्तीनुसार सामाजिक चळवळी संघटित किंवा असंघटित स्वरूपाच्या असू शकतात. पण त्यातही बहुतांश प्रमाणात सामाजिक चळवळी संघटित असतात. चळवळीमध्ये अनेक सदस्य असतात. परंतु ते सगळेच त्या संघटनांचे प्रत्यक्ष सहभागी असताताच असे नाही. परंतु चळवळींच्या यशस्वीतेच्या दृष्टीने संघटनेमध्ये व चळवळींना प्रतिसाद देणारे किंवा त्यांना पाठिंबा देणाऱ्यांची संख्या जशा वाढत जाईल, त्यानुसार त्यामध्ये समन्वय साधणे अधिक सोयीस्कर होईल.

४) नेतृत्व :

सामाजिक चळवळींना यश प्राप्त होण्यासाठी जशी संघटनेची गरज असते. तशीच त्यांना नेतृत्वाचीही आवश्यकता असते. सामाजिक चळवळींचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी असामान्य व्यक्तीमत्त्व असलेल्या व्यक्तीची नेता म्हणून गरज असते. सामाजिक चळवळीत सहभागी झालेल्या लोकांचे मनोबल वाढवणे. त्यांची सहानुभूती मिळवणे, चळवळीची ताकद वाढविणे, चळवळीत येणारे अडथळे दूर करणे या सगळ्या गोष्टींची जाणीव सदस्यांना करून देण्याची जबाबदारी नेत्याची असते. कार्यकर्त्यांचा उत्साह टिकवून चळवळीला योग्य दिशा देण्याचे कार्य नेते करतात. स्वातंत्र्याच्या चळवळीत अनेक समर्थ नेते लाभल्यामुळेच देशाला स्वातंत्र्य मिळाले.

५) सामुदायिक कृती व समूह भावना :

सामाजिक चळवळ ही सामूहिक कृती आहे. सामाजिक चळवळ कधीही व्यक्तीगत स्वरूपाची नसते. सामाजिक चळवळीचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी चळवळीतील सदस्यात सामूहिक भावना असावी लागते. सामुदायिक कृती जितकी प्रभावित तितके चळवळीतील अनुयायांमध्ये प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

६) सामाजिक चळवळींना निश्चित कालावधी नसतो :

सामाजिक चळवळी या विशिष्ट उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी सुरू झालेल्या असतात. त्यामुळे ते उद्दिष्ट किती कालावधीत साध्य होईल हे सांगता येत नाही. म्हणून काही चळवळी या अल्पकालीन, काही चळवळी दिर्घकालीन स्वरूपाच्या असतात.

७) सामाजिक असंतोषातून सामाजिक चळवळींचा उदय :

जेव्हा एखाद्या परिस्थितीबाबत लोकांच्या मनात असंतोषाची भावना निर्माण होते तेव्हा आपल्यासारखे इतरही अनेक लोक सुद्धा असमाधानी आहेत याची जाणीव होते व त्यातून पुढे ती परिस्थिती सामूहिक प्रयत्नातून बदलण्याचा प्रयत्न करतात. तो असंतोष बाहेर पडण्यासाठी कोणाच्या तरी नेतृत्वाने प्रयत्न करतात व त्या असंतोषाला वाचा फोडतात आणि सामाजिक चळवळ जन्माला येतात. मात्र सामाजिक असंतोष समाजातील असंख्य लोकांमध्ये असला पाहिजे. त्याच्या विरोधात सामुदायिकरित्या उभे राहिले पाहिजे. उदा - शेतकरी चळवळ.

८) असंस्थीकृत मार्गांचा अवलंब :

सामाजिक चळवळींमध्ये संस्थीकृत व असंस्थीकृत मार्गांचा अवलंब करतात. अर्ज करणे किंवा न्यायालयात दाद मागणे अशा मागण्यांचा पाठपुरावा करणे असे संस्थीकृत मार्ग आहेत. परंतु चळवळीत सामान्यतः असंस्थीकृत मार्ग व तंत्र वापरले जाते. उदा. मोर्चा, रास्ता रोको, घोषणाबाजी, निदर्शने असे कार्यक्रम राबवितात म्हणजेच लोकशाही मार्गांचा अवलंब केला जातो. त्याचबरोबर अगदी अपवादात्मक किंवा संवेदनशील घटना असलेस काही वेळा सार्वजनिक मालमत्तेची नासधूस, दगडफेक, जाळपोळ, उपोषण किंवा आत्मदहनाचा प्रयत्न या मार्गांचा देखील अवलंब करतात आणि दैनंदिन जीवनात मोठ्या प्रमाणावर अडथळे आणून आपला संताप व्यक्त करतात. त्यामुळे चळवळीतील लोकांच्या मनात फक्त सामाजिक परिस्थितीत वादळ घडवून आणण्याची जाणीव असते असे नाही. तर काहीही करून ती परिस्थिती बदलण्याची प्रत्यक्ष कृती करायची ते वचनबद्ध असतात.

९) यशस्वी व अयशस्वी :

प्रत्येक सामाजिक चळवळ यशस्वी होईलच असे नाही. ज्या चळवळींना समाजाचा पाठिंबा असतो त्या काही अंशी यशस्वी होतात. त्यामुळे त्या संघटित होतात. नंतर त्याची समरेखा तयार केली जाईल व त्याची योग्य अंमलबजावणी केली जाईल असा लोकांचा विश्वास बसतो. लोकांचा सतत पाठिंबा मिळत गेला की चळवळ आपली उद्दिष्टे गाठण्यात यशस्वी होतात. पण काही वेळा चळवळींवर दबाव येत गेला तर चळवळींचा जोर कमी होऊ लागतो. मग पुन्हा त्या चळवळींना नव्याने प्रभावित करणेचा प्रयत्न केला जातो. असे चळवळींचे जीवनचक्र सुरू राहते. थोडक्यात चळवळींचे यश हे चळवळींचे स्वरूप, नेतृत्व, लोकांचा पाठिंबा, कार्यक्षमता, आर्थिक मदत, प्रसार माध्यमे अशा विविध घटकांवर चळवळींचे यश किंवा अपयश अवलंबून असते.

थोडक्यात, सामाजिक चळवळी या समाज रचनेमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी किंवा नको असलेले

परिवर्तन रोखण्यासाठी कार्यरत असतात. सामाजिक चळवळींच्या वरील वैशिष्ट्यांवरून सामाजिक चळवळीची संकल्पना अधिक स्पष्ट होते.

स्वयंअध्ययन प्रश्न - १

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सामाजिक चळवळीची कोणतीही एक व्याख्या लिहा ?
- २) सामाजिक चळवळींचा कोणत्या प्रक्रियेशी अगदी निकटचा संबंध आहे ?
- ३) कोणत्या प्रकारच्या सामाजिक परिस्थितीमुळे सामाजिक चळवळींचा उदय होतो ?
- ४) सामाजिक असंतोषातून सामाजिक चळवळीचा उदय होतो हे विधान चूक की बरोबर ते सांगा ?
- ५) सामाजिक चळवळीत यश मिळविण्यासाठी कोणत्या दोन गोष्टींची जास्त गरज आहे ?

१.३.२ सामाजिक चळवळीचे घटक (Elements of social Movements) :

सामाजिक चळवळी कशा निर्माण होतील, निर्माण होतील की नाही, त्यामध्ये लोकांचा सहभाग किंवा पाठिंबा किती मिळेल, चळवळीमध्ये यश मिळेल की अपयश या सगळ्या गोष्टी सामाजिक चळवळीच्या संरचनात्मक घटकावर अवलंबून असते. सामाजिक चळवळी अस्तित्वात येणे, त्यांचे कार्य, दिशा, स्वरूप, यशापयश यामध्ये निर्धारण करणारे घटक नेमके कोणते याचा अभ्यास काही समाजशास्त्रज्ञांनी केला आहे. सामाजिक चळवळीतील सदस्यांच्या सामूहिक वर्तन प्रकारांच्या ज्या संरचनात्मक पूर्ण अटी सांगितलेल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे. प्रामुख्याने पुढील समाजशास्त्रज्ञांनी त्याचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

अ) नेल स्मेलसर :

नेल स्मेलसर यांनी सामूहिक वर्तन प्रकार, त्याचे अस्तित्त्व, दिशा व परिणाम याबाबतचे काही घटक स्पष्ट केले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे.

१) संरचनात्मक अनुकूलता :

सामाजिक चळवळी निर्माण होण्यासाठी सामूहिक वर्तनाची प्रक्रिया कशी आहे, अनुकूल की प्रतिकूल त्यानुसार त्या अस्तित्वात येतात. सर्वसाधारणपणे समाजातील अनुकूल परिस्थिती असेल तर सामाजिक चळवळी निर्माण होत असतात.

२) संरचनात्मक तणाव :

एखाद्या समाजातील प्रत्यक्ष असलेली परिस्थिती आणि समुहाचे आदर्श यामध्ये संघर्ष निर्माण झाले की संरचनात्मक तणावात्मक परिस्थिती निर्माण होते. विशेषतः वांशिक, जातीय, वर्गीय संघर्ष हे संरचनात्मक तणावामुळे निर्माण होत असतात. म्हणजे समजा एखाद्या समाजात समानता प्रस्थापित केली जात असेल, तेव्हा काही घटकांना या समानतेपासून वेगळे ठेवले असते. त्यांचा यामध्ये विचार केला जात नाही. सत्ता, संपत्ती,

प्रतिष्ठा, अधिकारापासून ते घटक जर बाजूला ठेवले गेले तर त्यांच्यात कमालीची विषमता निर्माण होते. त्यांच्या मनात असंतोषाची भावना निर्माण होते. अशा तऱ्हेने ज्यांच्यावर अन्याय झाला आहे ज्यांना आपण दुर्लक्षित झालो आहोत असे वाटते असे लोक एकत्र येऊन संघटित होतात व सामाजिक चळवळी सुरू करतात. उदा- भारतातील दलितानांच्या चळवळी किंवा अमेरिकेतील काळ्या लोकांनी केलेल्या चळवळी या संरचनात्मक तणावग्रस्त परिस्थितीमुळेच निर्माण झाल्या.

३) सामान्यीकृत श्रद्धांची वाढ आणि विस्तार :

संरचनात्मक तणाव परिस्थिती निर्माण झाल्यानंतर आपण संघर्ष केल्याशिवाय आपल्याला हव्या त्या गोष्टी मिळणार नाहीत व आपले अस्तित्त्व उभे राहणार नाही. अशा प्रकारच्या श्रद्धेमध्ये वाढ होते व असे अनेक लोक संघटित होऊन सामाजिक चळवळी उभ्या करण्यास प्रवृत्त होतात व सामाजिक चळवळी निर्माण होतात.

४) नैमित्तिक घटक :

संरचनात्मक तणावामुळे लोकांमध्ये असमाधानात्मक, असंतोषाची भावना निर्माण होते. ती इतकी वाढीस लागते की ज्यामध्ये शेवटी लोकांच्या भावनांचा उद्रेक होतो. मग प्रसंगी कोणत्याही प्रकारच्या नैमित्तिक घटना त्याला कारणीभूत ठरतात व लोक संघटित होऊन चळवळी उभ्या करतात.

५) सामूहिक कृतींसाठी संघटना :

चळवळ निर्माण होण्यासाठी संघटनात्मकता असणे आवश्यक असते. जेव्हा समुदायातील अनेक लोक एक विधायक कार्यासाठी स्वतंत्रपणे वैयक्तिक प्रयत्न करतील तर त्यात यश येणार नाही. म्हणूनच कोणीतरी पुढाकार घेऊन एखादी संघटना स्थापन करून प्रयत्न करण्याची आवश्यकता असते. बलात्काराविरोधी चळवळ उभी राहण्यामध्ये अशाच पद्धतीने विविध स्वायत्त महिला समुहांनी एकत्रित येऊन प्रयत्न केले म्हणूनच ती चळवळ निर्माण होऊ शकली.

६) सामाजिक नियंत्रणाच्या यंत्रणा :

समाजामध्ये चळवळी उभ्या करत असताना काही लोक निदर्शने करतात, मोर्चे काढतात, अशा वेळी शासन किंवा पोलिस यंत्रणा चळवळींना विरोध करतात. त्या दाबून टाकण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांना त्यांच्या ध्येयापासून विचलीत करतात. जेणेकरून त्यांनी पुन्हा त्या मार्गाला जाऊ नये. परंतु जेव्हा या सर्वांवर मात करून एखादी चळवळ उभी राहते तीच पुढे वाटचाल करते व ती चळवळ टिकून राहते.

ब) स्टॉकडल :

स्टॉकडल यांनी सामूहिक वर्तन प्रकार अस्तित्त्वात येण्यासाठी आवश्यक असलेल्या संरचनात्मक अटी पुढीलप्रमाणे सांगितल्या आहेत.

१) सामाजिक असंतोष :

सामाजिक चळवळ निर्माण होण्याची पहिली अट म्हणजे सामाजिक असंतोष आहे. एखाद्या सामाजिक

परिस्थितीविषयी जेव्हा अनेक लोकांच्या मनात असमाधानाची भावना निर्माण होते तेव्हा सामाजिक चळवळी निर्माण होण्यासाठी सुरवात होते.

२) संरचनात्मक अडथळे :

सामाजिक असंतोषाची भावना जितकी तीव्र स्वरूपाची होईल तितके संरचनात्मक अडथळे त्यांच्या प्रक्रियेला विरोध करत राहतात. लोकांचा कोंडमारा होऊ लागतो. व ते अधिक शक्तीनिशी संघटित होऊन निर्माण होणाऱ्या संरचनात्मक अडथळ्यांवर मात करण्याचा प्रयत्न करतात. हीच परिस्थिती सामाजिक चळवळींना पोषक ठरते.

३) संपर्क :

ज्या लोकांमध्ये असंतोषाची भावना निर्माण झालेली असते त्यांच्यात परस्परात संपर्क घडून आला की आंतरक्रिया निर्माण होऊन असंतोष हा सामूहिक स्वरूपाचा बनत जातो. त्यामुळे पुढे सामूहिक अभिवृत्तीतून निर्माण होणारी परिस्थिती सामाजिक चळवळींना विधायक ठरते.

४) असंतोष दूर करता येण्यासाठी आत्मविश्वासाची भावना :

लोकांमध्ये परस्परसंबंध घडून आले की, विधायक असमाधानकारक सामाजिक परिस्थिती काय आहे, ती कशी बदलता येईल. त्यासाठी कोणकोणत्या मार्गांचा अवलंब करावा लागेल. याबाबतचा आराखडा तयार केला जातो. कोणत्या प्रकारच्या मार्गाने परिस्थितीमध्ये नक्की बदल करता येईल. याबाबत चर्चा करून एकमत निश्चित केले जाते. त्यामुळे असंतोष नक्की दूर करता येईल. अशा प्रकारचा आत्मविश्वास लोकांच्या मनात निर्माण होतो. मात्र आपण ठामपणे परिस्थिती बदलू शकणारच अशी तीव्र स्वरूपाची भावना असली पाहिजे. अन्यतः चळवळ अस्तित्वात येऊ शकणार नाही.

५) विचारप्रणाली :

विचारप्रणालीमुळे लोकांच्या मनात चळवळीमध्ये सहभागी होण्याची प्रेरणा मिळते. विचारप्रणाली विकसित झाल्याशिवाय चळवळ टिकून राहू शकत नाही. म्हणूनच चळवळीतील कार्यक्रमांचे नियोजन करणे, कार्यकर्त्यांच्या कल्पनांचा संच करणे म्हणजेच विचारप्रणाली असावी लागते. विचारप्रणालीमुळे नेत्यांकडून आंतरीकरण घडून येणे आवश्यक असते. विशेष म्हणजे विचार प्रणालीमुळे आपण जे करीत आहोत ते बरोबर आहे की नाही यापेक्षा ते बरोबरच आहे अशी भावना प्रस्थापित होते आणि चळवळीला चालना मिळते.

थोडक्यात, सामाजिक चळवळी अस्तित्वात येण्यासाठी व सामाजिक चळवळी व्यवस्थित कार्यरत राहून त्या टिकून राहण्यासाठी वरील प्रकारचे सर्व घटक प्रस्थापित होणे अत्यंत गरजेचे आहे. तरच चळवळींना एक दिशा मिळते, चालना मिळते व त्या टिकून राहू शकतात.

स्वयंअध्ययन प्रश्न - २

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) संरचनात्मक तणाव ही संकल्पना कोणी मांडली?
- २) स्टॉकडल यांनी सामाजिक चळवळीबाबत किती संरचनात्मक घटक सांगितले आहेत?
- ३) संरचनात्मक तणाव म्हणजे काय?

१.३.३ सामाजिक चळवळीचे महत्त्व (Importance of Social Movements) :

सामाजिक चळवळींचा सामाजिक परिवर्तनाशी अगदी निकटचा संबंध आहे. समाज हा कधीही स्थिर असत नाही. समाजात सतत परिवर्तन किंवा बदल होत असतात. सामाजिक चळवळी या समाजव्यवस्थेतील एखाद्या क्षेत्रात किंवा संपूर्ण समाजव्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणत असतात. म्हणजेच सामाजिक चळवळी या सामाजिक परिवर्तनाला चालना देत असतात व सामाजिक परिवर्तनातून सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी मदत होत असते. सामाजिक चळवळी या अगदी ऐतिहासिक काळापासून चालत आलेल्या आहेत. अर्थात सामाजिक चळवळी या त्या त्या काळातील समाजातील सामाजिक परिस्थितीनुसार निर्माण होत असतात.

विशेषतः ब्रिटिश काळात अनेक सामाजिक चळवळी उदयास आल्या. उदा - अस्पृश्यता निर्मूलन चळवळी, आदिवासी चळवळ, शेतकरी चळवळ, स्त्री-शिक्षण चळवळ वगैरे, आणि आधुनिक समाजात कामगार चळवळ, स्त्री-मुक्ती चळवळ, पर्यावरण चळवळ, राजकीय चळवळी अशा प्रकारच्या चळवळी अस्तित्वात आल्या. सामाजिक चळवळींच्या माध्यमातून सामुहिकरित्या सामाजिक प्रश्न किंवा सामाजिक समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. सामाजिक चळवळींचे महत्त्व पुढील गोष्टींसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

१) समाजसुधारणा :

भारतात १९ व्या शतकात ब्रिटिश काळापासून समाजसुधारणा करणाऱ्या प्रक्रियेला अधिक चालना मिळाली. अनेक समाजसुधारकांनी सामाजिक चळवळींच्या माध्यमातून समाजसुधारणा करण्यास प्रारंभ केला. सामाजिक सुधारणेमागील प्रमुख उद्देश म्हणजे समाजातील अनिष्ट रूढी-परंपरा नष्ट करणे, अंधश्रद्धा निर्मूलन, किंवा स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार दूर करणे असा होता. सामाजिक चळवळींच्या माध्यमातून कालांतराने समाजामधील अनेक अनिष्ट प्रथांचे उच्चाटन करण्याबरोबरच समाजातील अनेक समस्या दूर करण्यासाठी देखील चळवळी निर्माण होत गेल्या. उदा. - देवदासी प्रथा, हुंडा प्रथा, अस्पृश्यता निवारण वगैरे, त्याचबरोबर काही सुधारात्मक संघटना म्हणजे ब्राह्मो समाज, सत्यशोधक समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज अशा प्रकारच्या चळवळींमुळे समाजामध्ये सुधारणा घडून येण्यास मदत झाली. उदा - स्त्री-शिक्षण चळवळीमुळे स्त्रियांच्या विकासाला चालना मिळाली.

२) सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी महत्त्वपूर्ण :

सामाजिक चळवळींमुळे समाजात नेहमीच सामाजिक परिवर्तन घडून येत असते. सामाजिक चळवळी

प्रामुख्याने जुन्या व अयोग्य व्यवस्थेला विरोध करतात आणि त्याचबरोबर नवनवीन तंत्रज्ञान शोधून सुधारात्मक समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. समाजातील अनिष्ट प्रथा नष्ट करण्यासाठी सामाजिक चळवळींची गरज लागते. उदा - अस्पृश्यता निवारण, स्त्री-शिक्षण वगैरे. सामाजिक परिवर्तन करणे म्हणजे समाजव्यवस्था सुसंरचित करणे होय. चळवळींमुळे समाजात योग्य परिवर्तन घडून येण्यास मदत होते.

३) समाजातील अन्याय व अत्याचाराला विरोध करणे :

सामाजिक चळवळी प्रामुख्याने समाजातील अन्यायाला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न करतात. भारतीय समाजात गरीब, दलित, पीडीत, निराश्रीत, विधवा, महिला यांच्यावर अन्याय सतत होत आला आहे. म्हणून समाजातील काही समाजसुधारकांनी याविरूद्ध लढा देण्याचा प्रयत्न केला. या अत्याचाराविरोधी आंदोलनात प्रामुख्याने महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर आण्णाभाऊ साठे, यांचा उल्लेख नक्कीच करावा लागेल. कारण त्यांनी समाजातील अनेक प्रकारच्या अन्यायाला प्रतिकार केला, आंदोलने केली, पूर्वी अन्यायाचा बिमोड करणारे कायदेही फारसे अस्तित्वात नव्हते. परंतु समाजसुधारकांच्या चळवळीमुळे त्याबाबत कायदे करण्याची जाणिव झाली. थोडक्यात, सामाजिक चळवळी समाजातील अन्यायाला व अत्याचाराला विरोध करतात व समाजात सुव्यवस्था निर्माण करणेचा प्रयत्न करतात.

४) सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे :

सामाजिक चळवळींमुळे समाजातील वास्तव परिस्थिती लक्षात येते. ज्या ज्या वेळी समाजातील विशिष्ट घटकांवर अन्याय होतो किंवा त्यांना समाजापासून वंचित ठेवले जाते. समाजात असमानता निर्माण होते. अशा प्रत्येक वेळी सामाजिक चळवळी कार्यशील राहतात. जोपर्यंत समाजाला न्याय मिळत नाही तोपर्यंत त्या चळवळी प्रयत्न करत राहतात.

५) सामाजिक नियंत्रण प्रस्थापित करणे :

काही वेळा समाजातील अनिष्ट रूढी-परंपरा समाजजीवन विस्कळीत करतात किंवा जेव्हा नवीन सामाजिक मूल्ये समाजात परिवर्तन घडवून आणतात अशावेळी सामाजिक वर्तनावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याची आवश्यकता निर्माण होते. त्यावेळी तेथे सामाजिक चळवळी महत्त्वपूर्ण ठरतात. म्हणजेच सामाजिक चळवळी समाजावर नियंत्रण घालण्यासाठी मदत करतात.

६) सामाजिक समस्यांची जाणीव करून देतात :

सामाजिक चळवळीमुळे समाजातील सामाजिक समस्यांची जाणीव समाजाला व शासनाला करून देण्यास उपयोगी पडतात. सामाजिक चळवळींमुळे सामाजिक समस्येचे गांभीर्य लक्षात येण्यास मदत होते. एखाद्या समस्येकडे समाजाचे लक्ष वेधण्यास उपयोगी पडतात.

७) सामाजिक समानता निर्माण करणे :

भारतीय समाजात अनेक बाबतीत विविधता दिसून येते. विविधतेमुळे समाजात विषमता निर्माण होत असते.

उदा - जातिभेद, धार्मिक तणाव, वर्गकलह, उच्च-नीचता वगैरे. अशा गोष्टीमुळे समजाची अधोगती होत असते. म्हणूनच समाजातील विषमता दूर करण्यासाठी आणि समाजात समानता मानवता, बंधुता आणि विश्वशांती प्रस्थापित करण्यासाठी सामाजिक चळवळी नेहमीच उपयुक्त ठरतात.

८) समाजात जनजागृती निर्माण करणे :

भारतीय समाजात विविध प्रकारचे प्रश्न व सामाजिक समस्या अस्तित्वात आहेत. या समस्यांचे निर्मूलन करावे व त्यावर मार्ग काढण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. परंतु ते करत असताना समाजामध्ये अशा परिस्थितीबाबत जाणीव जागृती करणे आवश्यक असते. त्यासाठी संघटनात्मक व्यवस्था निर्माण होणे ही गरजेचे असते. थोडक्यात, अशा सर्व गोष्टींची पूर्तता करणेसाठी म्हणजेच समाजातील समस्यांचे गांभीर्य समजापर्यंत पोहचवण्याच्या दृष्टीने चळवळींच्या माध्यमातून जनजागृती निर्माण केली जाते.

थोडक्यात, सामाजिक चळवळी प्रामुख्याने मानवी जीवन सुरळीत चालविणेसाठी एकूण समाजव्यवस्था टिकून राहण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात. एकात्मता, समाजनिर्मिती, सुसंघटित समाज यासाठी सामाजिक चळवळी महत्त्वाच्या असतात.

१.४ सारांश :

प्रस्तुत घटक सामाजिक चळवळी यामध्ये पहिल्या भागात आपल्याला सामाजिक चळवळींच्या विविध शास्त्रज्ञांनी केलेल्या व्याख्येतून सामाजिक चळवळींचा अर्थ लक्षात येतो. त्याचबरोबर सामाजिक चळवळींच्या वैशिष्ट्यातून सामाजिक चळवळीचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होते. त्यानुसार असे लक्षात येते की, सामाजिक चळवळी ही सामाजिक परिवर्तनाची दूसरी बाजू आहे. समाजामध्ये योग्य परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी व अयोग्य परिवर्तन रोखण्यासाठी कार्यरत असतात. सामाजिक चळवळी हा एक सामूहिक व संघटित असा वर्तन प्रकार आहे. ज्यामुळे समाजातील असंतोष दूर करण्याच्या उद्देशाने प्रेरित होऊन कार्यरत राहतात. सामाजिक चळवळींना यश मिळो वा ना मिळो परंतु समाजव्यवस्था सुरक्षित राहण्यास नक्कीच हितकारक ठरतात. त्यानंतर सामाजिक चळवळींच्या घटकांचा अभ्यास केला आहे. सामाजिक चळवळी कशा निर्माण होतात, त्या निर्माण होतील की नाही, यशस्वी होतील की नाही, तसेच लोकांचा पाठिंबा मिळेल की नाही, याचे स्पष्टीकरण मिळते आणि एकूणच सामाजिक चळवळींच्या वरील अभ्यासावरून सामाजिक चळवळींचे महत्त्वही लक्षात येते. त्याचेही सविस्तर माहिती शेवटी मिळते. समाज जीवनासाठी सामाजिक चळवळी अत्यंत उपयुक्त ठरतात. हे चळवळींच्या महत्त्वाबाबतच्या स्पष्टीकरणातून मिळते.

१.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

स्वयंअध्ययन प्रश्न - १

१) हार्टन व हंट - “ सामाजिक चळवळी म्हणजे अशा प्रकारचे सामूहिक प्रयत्न की, ज्यामुळे समाज किंवा त्यामधील सभासद यांच्यामध्ये परिवर्तन होण्यासाठी प्रेरणा दिली जाते किंवा प्रतिरोध केला जातो.”

२) सामाजिक चळवळींचा सामाजिक परिवर्तनाशी निकटचा संबंध आहे.

- ३) समाजात असंतोषात्मक परिस्थिती निर्माण झाली की, सामाजिक चळवळींचा उदय होतो.
- ४) हे विधान बरोबर आहे.
- ५) सामाजिक चळवळीत यश मिळविण्यासाठी संघटितपणा आणि नेतृत्वाची जास्त गरज असते.

स्वयंअध्ययन प्रश्न - २

- १) संरचनात्मक तणाव ही संकल्पना नेल स्मेलसर यांनी मांडली.
- २) स्टॉकडल यांनी सामाजिक चळवळीबाबत पाच संरचनात्मक घटक सांगितले आहेत.
- ३) एखाद्या समाजातील प्रत्यक्ष असलेली सामाजिक परिस्थिती आणि समुहाचे आदर्श यामध्ये संघर्ष निर्माण झाला की, संरचनात्मक तणाव निर्माण झाला असे म्हणतात.

१.६ सरावासाठी प्रश्न :

दीर्घोत्तरी प्रश्न :

- १) सामाजिक चळवळीची व्याख्या सांगून सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये विशद करा.
- २) सामाजिक चळवळींचा अर्थ सांगून सामाजिक चळवळीचे घटक विशद करा.
- ३) सामाजिक चळवळींचे महत्त्व स्पष्ट करा.

टीपा लिहा :

- १) सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये.
- २) स्टॉकडल यांचे सामाजिक चळवळीचे घटक.
- ३) नेल स्मेलसर यांनी सांगितलेले सामाजिक चळवळीचे घटक.
- ४) सामाजिक चळवळीचे महत्त्व.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- १) Shaha Ghanashyam, (1990), Social Movements in India, Sage Publ, Delhi.
- २) डॉ. साळुंखे सर्जेराव (१९९६) समाजशास्त्रीय मुलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.
- ३) देवगावकर, डुमरे, भारतातील सामाजिक चळवळी, श्री साई प्रकाशन, नागपूर.
- ४) डॉ. विजय मारूळकर व डॉ. दयावती पाडळकर (२०१९), भारतातील सामाजिक चळवळी, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

***

घटक - २
शेतकरी चळवळ
(Peasant Movement)

२.१. उद्दिष्टे

२.२. प्रस्तावना

२.३. विषय विवेचन

२.३.१. भारतातील शेतकऱ्यांच्या समस्या

२.३.२. प्रमुख शेतकरी चळवळी

२.३.३. शेतकरी चळवळींचे परिणाम

२.४. सारांश

२.५. स्वयं -अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.६. सरावासाठी प्रश्न

२.७. अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

२.१. उद्दिष्टे :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला

- * शेतकऱ्यांच्या समस्या जाणून घेता येतील.
- * शेतकरी चळवळींचा इतिहास समजून घेता येतील.
- * प्रमुख शेतकरी चळवळी जाणून घेता येतील.
- * शेतकरी चळवळींचे समाजावरील परिणाम समजून घेता येतील.

२.२. प्रस्तावना :

या पुस्तकामधील पहिल्या युनिटमध्ये आपण सामाजिक चळवळीचा अर्थ, स्वरूप आणि सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये इत्यादीचे सविस्तर अध्ययन केले आहे. या द्वितीय युनिटमध्ये सर्व जगाचा खऱ्या सर्वार्थाने पोशिंदा असलेल्या शेतकऱ्यांच्या चळवळींचा सविस्तर आढावा घेण्याचा प्रयत्न आपण करणार आहोत. एकवीसाव्या शतकात सर्वत्र नवतंत्रज्ञानाचा व सोशल मिडीयाचा बोलबाला प्रचंड प्रमाणात होत असतानाही

आपल्याला भारतीय समाजातील जवळजवळ ६५ ते ७० टक्के लोक आजही शेती आणि शेतीसंबंधीत कार्यांशी निगडित असल्याचे मान्य करावे लागते. त्याबरोबरीनेच शेतीक्षेत्रात घडणाऱ्या प्रत्येक बदलांचा परिणाम एकंदर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होतो हे ही तितकेच खरे आहे. शेतकरी चळवळींना अगर आंदोलनांना जरी दीर्घ इतिहास लाभला असला तरी स्वातंत्र्योत्तर काळातच मुख्यतः १९७० नंतरच शेतकरी आंदोलने मोठ्या प्रमाणात झालेली आढळतात. या आंदोलनांद्वारे अगर चळवळींद्वारे शेतकऱ्यांनी आपल्या मागण्या अत्यंत प्रभावीपणे राजकीय पातळीवर मांडून नव्या बदलांना खऱ्या अर्थाने चालना दिली आहे. दीर्घकाळापासून आपल्या मागण्यांच्या समर्थनार्थ शेतकऱ्यांनी केलेले उठाव आंदोलने अगर चळवळी आजही सुरूच आहेत. यारून हेच स्पष्ट होते की शेतकरी आंदोलने अगर चळवळी एकाएकी उदयास आलेली नाहीत. त्यांच्यापाठीमागे शेतीक्षेत्रातील असंख्य समस्या कारणभूत ठरल्या आहेत. त्या समस्यांचा व शेतकरी चळवळींचा समाजावर पडलेल्या प्रभावाचा आढावा आपल्याला या युनिटमध्ये घ्यावयाचा आहे.

२.३ विषय विवेचन :

शेतकरी आंदोलने अगर चळवळी या एकाएकी किंवा अचानक पणे उदयास आलेली नाहीत. त्यांच्यापाठीमागे शेतीक्षेत्रातील असंख्य समस्या कारणीभूत ठरल्या आहेत. त्या समस्यांचा आणी शेतकरी चळवळींचा समाजावर पडलेल्या प्रभावाचा आढावा आपल्याला या युनिटमध्ये घ्यावयाचा आहे. शेतकरी चळवळींना अगर आंदोलनांना जरी दीर्घ इतिहास लाभला असला तरी स्वातंत्र्योत्तर काळातच मुख्यतः १९७० नंतरच शेतकरी आंदोलने मोठ्या प्रमाणात झालेली आढळतात. या चळवळींद्वारे शेतकऱ्यांनी आपल्या मागण्या अत्यंत प्रभावीपणे राजकीय पातळीवर मांडून नव्या बदलांना खऱ्या अर्थाने चालना दिली आहे. शेतकरी चळवळींच्या उदयाचे प्रमुख कारण म्हणजे शेतकऱ्यांच्या समस्या होय. अज्ञान, दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा, अंधश्रद्धा, शेतीची निसर्गाधिनाता, असंघटीतपणा, शेतीमालाच्या साठवणुकीचा अभाव, शेतीमालाचा नाशवंतपणा, प्रचंड वाढती लोकसंख्या, नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव व प्रसार, नवीन बी-बीयाने खते व अवजारे यांचा अभाव, वाढती महागाई, जागतीकीकरण, शेतीपुरक व्यवसायांचा अभाव, शेतीमाल खरेदी--विक्री व्यवहारातील दलाली, शेतीमालाला योग्य दर न मिळणे, शासनाची उदासीन भावना शेतीतील विभाजन किंवा शेतीची लहान-लहान तुकड्यात होणारी विभागणी अशा अनेक समस्या आज शेतकऱ्यांना भेडसावत आहेत. यापैकी कांही महत्त्वाच्या समस्यांचा आपण येथे अभ्यास करणार आहोत.

२.३.१. भारतातील शेतकऱ्यांच्या समस्या :

भारतातील शेतकरी समाजाच्या समस्यांचा विचारात घ्यावयाच्या झाल्या तर आपल्याला पुढील प्रमाणे कांही समस्यांचा उल्लेख करावा लागेल.

१. निसर्गावर आधारित शेती : आज २१ व्या शतकात आपण विकासाच्या विकसीत भारताच्या अगर स्वयंपूर्ण भारताच्या स्वप्नाचा विचार करत असलो तरी आजही भारतातील शेती ही मुख्यतः निसर्गावरच मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असल्याचे वास्तव आपणास मान्य करावेच लागेल. प्रामुख्याने दुष्काळी भागातील शेती ही पावसाच्या वेळेवर होणाऱ्या आगमनवर अवलंबून आहे. योग्य वेळी व योग्य प्रमाणात पाऊस झाला तरच शेतकरी आपल्या शेतीतून कांही प्रमाणात पिके घेऊ शकते. पाऊसच पडला नाही तर दुष्काळी परिस्थितीला शेतकऱ्याला

सामोरे जावे लागते परिणामी हंगामी शेती उत्पादनाच्या सहाय्याने कांही प्रमाणात शेतकरी खरीप व रब्बी हंगामात ज्वारी व भात यासारख्या पिकांचे उत्पादन घेऊ शकतो. भाजीपाला व फळे ही तर पूर्णपणे पाण्याच्या उपलब्धतेवरच अवलंबून असतात. शिवाय जदा पाऊस, अवेळी पडणारा पाऊस, प्रचंड वेगात वाहणारे वारे वादळ योग्य बि-बियाणांची अनुपलब्धता योग्य रासायनिक खतांचा जाणीवपूर्वक घडवून आणण्यात आलेला अगर निर्माण झालेला तूटवडा यामुळे पिकच उगवून न येणे यामुळे होणारे शेतीचे नुकसान या सर्वांमुळे सरते शेवटी मिळणारे उत्पादन अत्यल्प राहते. कित्येकदा हंगामी उत्पन्नामुळे एकाच वेळी बाजारात मोठ्या प्रमाणात शेती उत्पादनाची आवक झाल्यामुळे त्यांच्या किंमती ढासळतात. परिणामी सरतेशेवटी शेतीतून जादा मिळालेले उत्पादन तर कांही वेळा निसर्गाच्या कोपाला बळी पडल्यामुळे झालेल्या नुकसानीमुळे कमी झालेले उत्पादन अशा दोन्ही परिस्थितीत नागवला जातो तो शेतकरीच.

२. **नगदी पिक घेण्याकडे शेतकऱ्यांचा वाढलेला कल** : कमी कष्ट व जास्त उत्पादन मिळवण्याच्या हव्यासापोटी शेतकऱ्यांचा ओढा वाढत असून एकच पिक घेण्याच्या या शेतकऱ्यांच्या प्रवृत्तीमुळे ज्या ठिकाणी अशा पिकांच्या वाढीसाठी योग्य परिस्थिती आहे अशा ठिकाणच्या शेतकऱ्यांनी अशीच पिके सातत्याने घ्यायला सुरुवात केली. एकच पिक सातत्याने घेतले गेल्याने मिळणाऱ्या शेती उत्पादनात घट होऊ लागली. ती घट कांही प्रमाणात कमी व्हावी यासाठी शेतकऱ्यांना दरवर्षी चढ्या प्रमाणात रासायनिक खतांचा व तणनाशकांचा वापर करणे भाग पडू लागले. परिणामी शेतीची उत्पादनक्षमता कमी होत जाऊन शेतजमिनीचा पोत बिघडून व आरोग्य बिघडू लागले आहे. शेत जमिनीच्या वाळवंटीकरणाची समस्या शेतकऱ्यांसमोर उभी राहू लागली आहे.

३. **सातत्याने वाढत गेलेली लोकसंख्या** : भारताची लोकसंख्या सातत्याने वाढत गेली. पुर्वीपेक्षा लोकसंख्या वाढीचा दर जरी आज कमी असला तरी लोकसंख्या ज्या प्रमाणात वाढली त्याप्रमाणात कसण्यास योग्य जमिनीत वाढ होत गेली नाही. परिणामी शेतकऱ्यांना परंपरेने उपलब्ध झालेली जमिन त्यांच्या पुढच्या पिढ्यांत विभागली गेली. शेतीचे तुकडीकरण मोठ्या प्रमाणात होत गेले. यामुळे अल्पभूधारकांच्या संख्येत प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली आणि अशा वाट्याला आलेल्या तुटपूंज्या शेत जमिनीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून कुटुंबाच्या गरजांची पूर्तता होणे अशक्य झाले.

४. **जलसिंचनाच्या सुविधांचा अभाव** : भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारतीय शेतकऱ्यासमोरची सर्वात मोठी जलसिंचनाची समस्या निराकरणासाठी शासनाने जल संवर्धनासाठी व योग्य वेळी शेतला योग्य प्रमाणात पाण्याचा पुरवठा करता यावा यासाठी कित्येक लहान मोठे बंधारे व धरणे बांधण्याचा कार्यक्रम राबवण्याचे ठरविले. त्यासाठी शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यातही घेतल्या. त्यामुळे कित्येक शेतकरी त्यांच्या शेत जमिनींना मुकले. त्यांना स्थलांतरीत व्हावे लागले पण अशा लहान मोठ्या बंधान्यांची व धरणांची उभारणी योग्य पध्दतीने झाली नाही. परिणामी ज्यांना जलसिंचनाच्या सुविधा निर्माण व्हाव्यात म्हणून शासनाने प्रयत्न केले त्यांना योग्य प्रमाणात पाण्याची उपलब्धता झालीच नाही. दुसऱ्या बाजूला आपली पिकाऊ जमिन ज्यांना अशा धरणांच्या उभारणीसाठी द्यावी लागली त्यांना स्थलांतरीत व्हावे लागले. परिणामी आजही कित्येक शेतकरी शेती पिकवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या जलसिंचनाच्या सुविधांपासून दूरच राहिले आहेत.

५. **शेतीतून उत्पादीत शेतीमालाची साठवणूक करण्यातील अडथळे** : शेतीत वर्षभर काबाडकष्ट करू पदरात पडलेला अत्यल्प का असेना पण जो मिळाला तो शेतीमाल साठवून ठेवण्याच्या अगर त्यावर योग्य त्या प्रक्रिया करण्याच्या सुविधा सर्वच शेतकऱ्यांजवळ उपलब्ध नसल्यामुळे शेतकरी असा नाशवंत माल बाजारपेठांत पाठवून देतो. एकाच वेळी प्रमाणापेक्षा जादा मालाची आवक झाल्यामुळे ज्यांच्याकडे अशा प्रकारची सुविधा उपलब्ध आहे ते व्यापारी व अगर दलाल तो माल अत्यल्प किमतीला शेतकऱ्यांकडून विकत घेतात व योग्य वेळी तोच माल बाजारपेठेत आणून कांहीही कष्ट न घेता त्या मालाला मिळणारा जादाचा दर फायद्याच्या स्वरूपात आपल्या पदरात पाडून घेतात व शेतकरी मात्र आपल्या मुलभूत गरजाही भागवू शकत नाही.

६. **शेती व्यतिरिक्त इतर उत्पन्नाच्या साधनांचा अभाव** : पिढ्यानपिढ्या केवळ शेतीवरच अवलंबून असलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण भारतात आजही मोठ्या प्रमाणात आढळते. स्वातंत्र्योत्तर काळात जरी सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रसार झाला असला तरी शिक्षणाची गंगोत्री सर्व ग्रामीण भागात आदिवासी विभागात पोहचली आहे का? शिवाय जेथे शिक्षण पोहचले तेथे शिक्षणाच्या सर्व सुविधा योग्य प्रमाणात उपलब्ध झाल्या आहेत का हा ही प्रश्न तितकाच गंभीर आहे. याबरोबरीनेच आजची शिक्षणप्रणाली जे शिक्षण उपलब्ध करून देते त्यातून उत्पन्नाची इतर साधने उपलब्ध होतात का? हा ही तितकाच गंभीर प्रश्न आहे. शिवाय आज तर आपल्या देशात नव्या शिक्षण धोरणाचा पुरस्कार करायचे ठरवले जात आहे. यासाठी योग्य पायाभूत सुविधा आदिवासी खेड्यात पाड्यात किंवा ग्रामीण भागात उपलब्ध आहेत का? असल्या तरी त्या सुविधांचा स्विकार सर्व शेतकऱ्यांना सहजगत्या करता येणार आहे का हा ही तितकाच कळीचा मुद्दा आहे. परिणामी शेतकऱ्यांच्या ज्या मुलांना शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली त्यापैकी कांही तरूणांना नोकरी करण्याच्या कांही संधी उपलब्ध झाल्या ते शेती पासून दूर गेले तर ज्यांना नोकऱ्या मिळाल्या नाहीत ते बेकार राहिले व अशा ग्रामीण भागातील बेकारांची संख्या दिवसागणीक वाढतच आहे. हे तरूण शेतात काम करू शकत नाहीत किंवा ते त्यांना जमतही नाही हे वास्तव चित्र आहे. कांही शेतकरी जरी दुध उत्पादन, कुकुटपालन यासारखी इतर कामे करताना आढळत असले तरी त्यांचेही प्रमाण अत्यल्पच आढळते. परिणामी ज्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाली पण काम करण्याची संधी मिळाली नाही ते बेकार तर झालेच शिवाय ज्यांना शिक्षणाची संधीच मिळाली नाही ते निरक्षर राहिले.

७. **शेतीमाल खरेदी विक्रीतील गैरव्यवहार व मध्यस्थांचा वर्ग** : शेतीमालाची खरेदी-विक्री होत असताना तराजू व वजनकाटे व्यवस्थिती वापरले जात नाहीत. मालाची प्रतवारी ठरवण्याचे काम व्यापारी स्वतःच करतात व त्यांना योग्य वाटेल तितकीच किंमत त्यांच्याकडून केली जाते. व त्यांनी निश्चित केलेल्या किमतीलाच ते शेतकऱ्यांकडून शेतमालाची खरेदी करतात. याबरोबरीनेच सरकारच्या बाजारसमितीचे विविध कर देखील शेतकऱ्यांकडूनच वसूल करतात. त्यांच्याकडून विकत घेतलेल्या शेतमालाची पावती दिली जात नाही. असे विविध प्रकारे शेतकऱ्याला बाजारपेठांतून व्यापारी केवळ लुबाडतातच.

८. **बाजारपेठांबाबतच्या योग्य ज्ञानाचा अभाव** : विशिष्ट मालासाठी कोणती निश्चित बाजारपेठ उपलब्ध आहे. आपल्याला आपल्या शेत मालाची योग्य किंमत नेमकी काठे मिळेल याबाबतचे ज्ञान शेतकऱ्यांना त्यांच्या अज्ञानामुळे माहिती नसते. विशिष्ट बाजारपेठ, सरकारी गोदाम, मालाचे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर निश्चिती

नेमकी कशी केली जाते याबाबत शेतकरी अज्ञानीच असतात. परिणामी या बाबत पुरेपूर माहिती असलेले व्यापारी दलाल व मध्यस्थ यांच्यावरच शेतीमालाच्या दराबाबत शेतकरी अवलंबून राहतो. परिणामी त्याला कधीच त्याने उत्पादित केलेल्या शेतमालाला योग्य दर मिळत नाही.

९. जागतिकीकरणाचे दूषपरिणाम : जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा स्विकार केल्यामुळे श्रीमंत राष्ट्रांत त्यांच्या गरजेपेक्षा जादा उत्पादित झालेला शेतीतील माल सहजगत्या अत्यंत कमी किमतीला भारतीय बाजारपेठांमध्ये उपलब्ध होऊ लागला आहे. परिणामी अप्रगत तंत्रज्ञानाचा व परंपरागत पध्दतींचा अवलंब करून भारतीय शेतकरी जो शेतमाल आपल्या शेतात उत्पादित करतो त्याला मात्र त्याने शेतमालाच्या उत्पादनासाठी केलेला खर्च भरून निघेल इतकाही दर मिळत नाही. परिणामी शेती उत्पादन तोट्यात जाऊन त्याच्यात दारिद्र्याची समस्या निर्माण होते.

१०. शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पादनातून जीवनाच्या मुलभूत गरजाही भागवणे अशक्य : शेतकऱ्यांच्या गरजा पूर्वी मर्यादित होत्या व त्यांची पूर्तता कशी बशी का असेना करून शेतकरी जीवन कंठत होता. आज शेतकऱ्यांच्या गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता त्यांना शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पादनातून भागवणे अशक्य बनले आहे. शेतीसाठी लागणारी साधने, औजारे, दळणवळणाच्या सुविधा, शिक्षण यासाठी त्याला मोठ्या प्रमाणात खर्च करण्याविना पर्याय उरलेला नाही. ज्या भागातील शेतकरी पारंपारिक पिकांपासून नगदी पिकांकडे वळला त्याच्या गरजा तर निश्चितच वाढल्या आहेत. आपल्या नित्याच्या गरजा भागवण्यासाठी त्याला बाजारपेठांकडे धाव घ्यावी लागत आहे आणि येथे शेतीमालाचे दर निश्चित करण्याचे सर्व अधिकार व्यापारी व सहकारी संस्थांच्या पदाधिकारी वर्गाच्या हातताच केंद्रीत झालेले आहेत परिणामी तो घेत असलेल्या उत्पादनाला मिळणाऱ्या बाजारपेठेतील दरावर त्याचे कोणतेच नियंत्रण राहिलेले नाही. म्हणूनच आज शेतकरी मग तो प्रगत असो अगर अप्रगत आज पूर्णणे नागवला जातो आहे.

११. दारिद्र्य : भारतातील शेतकरी दारिद्र्यात जन्माला येतो. दारिद्र्यात जीवन जगतो व दारिद्र्यातच मरतो असे म्हंटले जाते. आपल्याला कांही प्रमाणात मान्यच करावे लागेल. हे दारिद्र्य दूर करण्याचा कोणताच जादूई दिवा आजपर्यंत तरी त्याला सापडलेला नाही. मुळात दरिद्री असलेला शेतकरी आपल्या नव्या पिढीला उच्च शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देवू शकत नाही. शेतीसंबंधीत नव्या तांत्रिक साधनांचा अगर तंत्रज्ञानाचा अवलंब आपल्या शेतीत करू शकत नाही. परिणामी तो पारंपारिक शेतीत सुधारणा करू शकत नाही. सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक असलेले अर्थसहाय्य त्याला सहजगत्या उपलब्ध होत नाही. त्याची उपलब्धता व्हावी म्हणून शासनाने कांही अर्थ सहाय्य दिले तरी आपल्या बेभरवशाच्या शेती उत्पादनातून त्याला त्याची परतफेड करता येत नाही. शिवाय आजही परंपरेत अडकलेल्या शेतकऱ्याला आपल्या मुला अगर मुलीच्या लग्नासाठी, सण समारंभासाठी, धार्मिक कार्यासाठी कर्ज काढण्याशिवाय दुसरा पर्याय उरत नाही. काढलेल्या कर्जाची परतफेड कशी करायची याचीच चिंता त्याला सतत लागून राहते. शेवटी या सगळ्या चिंतांचा कडेलोट झाला की तो आत्महत्येच्या मार्गाचा अवलंब करतो. म्हणूनच महाराष्ट्रातील विदर्भ मराठवाड्यातील कित्येक शेतकरी दरवर्षी आत्महत्या करताना दिसून येतात हे सामाजिक तथ्य आहे. असा आत्महत्येचा मार्ग स्विकारणारा शेतकरी परत

आपल्या उरलेल्या कटुंबाच्या कर्जात भरच पाडतो. हे दुष्टचक्र लवकर संपेल असे आजतरी वाटत नाही. परिणामी आज शेतक-यांतील दारिद्र्याच्या समस्येने केवळ भारतीय शेतकरीच नव्हे तर संपूर्ण भारतीय समाजा समोर ही भयावह समस्या उभी केली आहे.

सारांश : भारतातील शेतक-यांच्या समस्यांचा आढावा घेत असताना एक बाब आपल्यासमोर येते की आजही केवळ आपल्या उदरनिर्वाहासाठी केवळ शेती व शेती उत्पादनावरच अवलंबून असलेल्यांची संख्या सुमारे ६५ ते ७० टक्के आहे. सातत्याने वाढत गेलेल्या लोकसंख्येमुळे शेतजमिनीचे तुकडीकरण मोठ्या प्रमाणात झाले आहे. ते इतके आहे की नव्या तंत्रज्ञानाचा अगर साधनांचा वापर करून शेती करण्याची कांही शेतकऱ्यांची इच्छा असली तरी असे तंत्रज्ञान त्यांच्या वाट्याला आलेल्या जमिनीच्या तुकड्यात करता येत नाही. आजही जलसिंचनाच्या सुविधा योग्य प्रमाणात शेतकऱ्यांना उपलब्ध झालेल्या नाहीत. सातत्याने पडत असलेल्या दुष्काळांमुळे केवळ एकाच पिकावर शेतकऱ्यांना अवलंबून रहावे लागत आहे. कित्येक वेळा अतिपावसामुळे नद्यांना येत असलेल्या पुराच्या परिणामी उभी पिके पाण्याखाली गाडली जात आहेत. प्रचंड प्रमाणात येणारी वादळे जंगली श्वापदे यांच्या उच्छादांमुळे शेतीचे नुकसान होत आहे. आलेल्या शेतमालाची साठवणूक करण्यासाठी योग्य सुविधा शेतकऱ्यांकडे उपलब्ध नाहीत. परिणामी त्यांना नाशवंत शेतमाल लवकरात लवकर बाजारात पाठवण्याविना पर्याय उपलब्ध नाही. बाजारपेठांतील व्यापारी व दलालांकडून त्यांच्या अज्ञानाचा पुरेपूर फायदा उठवला जात आहे. परिणामी शेतीत कष्ट करत असताना घेतलेल्या श्रमाचा व पैशाचा पुरेसा व योग्य मोबदला मिळत नाही. आपल्या मुलभूत गरजा भागवणेही शेतकऱ्यांना अशक्य होत आहे. पुढचे दिवस चांगले येतील या अपेक्षेने कर्ज काढून शेतीत कष्ट उपसणारा शेतकरी दिवसेंदिवस दरिद्रीच होत आहे. याचा दृष्य परिणाम म्हणून आपण शेतकऱ्यांच्या वर्षागनीक वाढत चाललेल्या आत्महत्येच्या संख्यांच्या माध्यमातून स्पष्टपणे जाणवत आहे. परिणामी शेतकऱ्यांत पिढ्यान पिढ्या चालत आलेला दारिद्र्याचा वारसा अव्याहतपणे एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे हस्तांतरित होत असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. या सर्व गोष्टीची जाणीव होत असलेला शेतकरी कित्येक वर्षांपासून आपल्यावर होत असलेल्या अन्याय व अत्याचाराच्या बाबतीत संघटीत होऊन या परिस्थितीचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न करत आहे. यातून शेतकऱ्यांत योग्य जाणीव निर्माण व्हावी म्हणून स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आजतागायत अनेक समाजधुरींनीनी समाजसुधारकांनी शेतकरी नेत्यांनी प्रयत्नांची परिकाषा केली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून शेतकरी आंदोलने व शेतकरी चळवळी भारतात झाल्या आहेत व आजही त्यात खंड पडलेला नाही. अशा आंदोलनांचा व चळवळींचा थोडक्यात आढावा आपण या प्रकरणाच्या पुढच्या घटकात घेणार आहोत.

२.३.२ प्रमुख शेतकरी चळवळी

शेतकऱ्यांच्या चळवळींचे कालक्रमानुसार व चळवळींच्या स्वरूपानुसार आपल्याला अभ्यास करणे सोयीचे होईल. कालानुसार १९ व्या शतकातील आणि २० व्याशतकाच्या पूर्वार्धातील अशा दोन काळांत शेतकरी चळवळींचे वर्गीकरण करणे सहज शक्य होईल. विसाव्या शतकातील सुरुवातीची दोन तीन दशके व स्वातंत्र्यप्राप्ती पूर्वीचे दशक असे वर्गीकरण केल्यास आपल्याला प्रमुख शेतकऱ्यांच्या चळवळींचा अभ्यास करणे सोयीचे होईल.

पुनर्स्थापनावादी चळवळी : साधारणपणे १७६५ ते १८५७ या दरम्यान पुनर्स्थापनावादी अशा स्वरूपाचे अनेक उठाव झाले. यांचे नेतृत्व हिंदू व मुस्लिमांतील छोटे राजे रजवाडे. पुर्वीचे मोगलांच्या राजवटीतील महसूल अधिकारी, डोंगराळ भागातील आदिवासी टोळ्यांचे नायक आणि दक्षिण भारतात स्थानिक जमीनमालक आणि लष्करी अधिकारी यांनी केले. त्यांना शेतकऱ्यांच्या व कांही वेळा पूर्वाश्रमीच्या सैनिकांचाही पाठिंबा लाभलेला होता. हे उठाव कधी ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध तर कधी या राजेरजवाड्यांविरुद्ध (ज्यांनी) भरमसाठ कर लादला होता त्यांच्याविरुद्ध झाल्याचे दिसून येते. या उठावांचे महत्वाचे उद्दिष्ट ब्रिटीशांची हाकालपट्टी करून पूर्वीचे सरकार परत आणणे व पूर्वीचे शेती व्यवहार पुनर्स्थापित करणे हेच होते. या उठावांमध्ये शेतकरी सहभागी झाले होते याचे महत्वाचे कारण म्हणजे ईस्ट इंडिया कंपनीचे अधिकारी सारा वसुलीसाठी त्यांची मोठयाप्रमाणात पिळवणूक करत होते आणि दरिद्री बनवित होते. अशा प्रकारच्या सुमारे २९ उठावांची नोंद आपणास ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळते. यापैकी कांही महत्वाचे उठाव म्हणून खालिल उठावांचा उल्लेख आपणास करता येईल.

१. अवधच्या हिंदू व मुसलमान जमिनदारांचा व राज चैत सिंगच्या (१७७८ ते १७८१) दरम्यानचा उठाव
२. उत्तर कर्नाटकच्या तिनवेल्ली भागातील पाळेगर व त्यांच्या शेतकऱ्यांच्या (१८०१ ते १८०५) मधील उठाव.
३. पळसी राज्याच्या नेतृत्वाखली हजारी गनिमी सैनिकांचा मलबारमधील (१७९६ ते १८०५) मधील उठाव.
४. त्रावणकोर व कोचिनमधील त्रावणकोर संस्थानच्या वेलु थंपी या प्रधानाने ३०,००० सशस्त्र सैन्यासह केलेला उठाव ज्यामध्ये मोठया प्रमाणात शेतकरी सहभागी झालेले होते पण या उठावातील बहुसंख्य नेत्यांना ब्रिटीशानी क्रूरपणे ठार मारले व हे सर्व उठाव पाशवीबळाच्या सहाय्याने चिरडून टाकण्यात ते यशस्वी झाले. कांही उठावांची परिणीती म्हणून शेतकऱ्यांवरील सारा वसुलीची जबरदस्ती कांही प्रमाणात कमी करण्यात आली. यापैकी १८५५-५६ मधील संध्याळांचा उठाव व १८५७-५८ मधील सैनिकांचा उठाव किंवा पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध हे सगळ्यात मोठे उठाव होते. १८५७ च्या उठावाची सुरुवात जरी हिंदू मुस्लिम सैनिकांकडून केली गेली असली तरी दरिद्री शेतकरी. शेतमूजर व सैनिक हाच या उठावाचा खरा कणा होता. या उठावाची व्याप्ती जवळजवळ सर्व उत्तर भारतात पसरलेली होती. बराच काल चाललेला हा उठाव ब्रिटीशांनी आपल्या पाशवी बळाच्या सहाय्याने अत्यंत निर्दयीपणे मोडून काढण्यात यश मिळवले.

धार्मिक चळवळी : १८५७ चा उठाव असफल झाल्यानंतर कांही बंडखोर शेतकरी दरोडेखोरांच्या टोळ्यांत सामील झाले तर कांही धार्मिक नेत्यांच्या स्थानिक पातळीवरील लढ्यांत सामिल झाले. स्टीफन फुक्स यांनी भारतातील अशा स्वरूपाच्या चळवळींचा अभ्यास केला आहे. अशा चळवळींचा नेता हा प्रेषिताप्रमाणे भावीकाळातील आदर्श समाजाचे कल्पित स्वप्न आपल्या अनुयायांपुढे ठेवतो व ते कांही दैवी चमत्कारांनी पृथ्वीवर अवतरेल अशी श्रध्दा अनुयायांच्या मनावर बिंबवतो. त्यांनी ब्रिटीशांविरुद्ध लढणा-या शेतक-यांच्या १९ अशा चळवळींची नोंद केली असून त्यांच्या मते अशा चळवळी मुख्यतः मुस्लिम धर्मियांत मोठया प्रमाणात झाल्या तर कांही प्रमाणात त्या हिंदू धर्मियांत व आदिवासी समाजातही झाल्याचे आढळते.

यातील कांही महत्वाच्या चळवळीमध्ये आपल्याला मोपला शेतकऱ्यांची केरळातील कुळांची 'मांबूराम टंगालांच्या' नेतृत्वाखालील १८३० ते १८५० या कालावधीतील चळवळ. १८६७ ते १८७० या कालावधीत गुजरातमधील 'जोरिया भगत' यांच्या नेतृत्वाखालील नाइकदा आदिवासी जमिनीची चळवळ. १८९० मधील 'बिरसा मुंडा' यांच्या नेतृत्वाखालील मुंडा आदिवासी जमातीची चळवळ या चळवळींचा समावेश करावा लागेल. या चळवळीमधील धार्मिक नेत्यांची भाकिते जरी खोटी ठरली तरी या सर्व चळवळीतील अनुयायांच्या मनात पिळवणूकीविरूद्ध जिद्दीने ठामपणे उभे राहण्याची भावना निर्माण केली होती हे मान्य करावे लागेल.

सामूहिक उठाव: शेतकऱ्यांच्या चळवळींच्या संदर्भात या स्वरूपाचे उठाव महत्त्वपूर्ण आहेत कारण यामागची शक्ती व नेतृत्व शेतकऱ्यांचेच होते. या उठावांमागे धार्मिक चळवळीप्रमाणे कांही विचारप्रणाली अगर करिष्मा असलेले नेतृत्व नसले तरी त्यांचे स्वरूप आकस्मिक व नाटयमय होते. या उठावांचे मुख्य उद्दिष्ट त्यांची कांही गाऱ्याणी दूर करणे हेच होते. सुरुवातील अत्यंत शांततापूर्ण मार्गाने सामूहिक बहिष्काराच्या असेच या चळवळींचे स्वरूप होते. पण अत्याचारी मार्गाने जेव्हा त्यांना दडपण टाकण्याचा प्रयत्न ब्रिटीशांकडून झाला तेव्हा त्याला प्रत्युत्तर म्हणून सशस्त्र प्रतिकाराच्या मार्गाचा अवलंब या उठावतील कर्त्यांकडून झाला होता.

अशा उठावापैकी कांही महत्वाच्या उठावांमध्ये १) विष्णुपूर व बिरभूमधील शेतकरी व दरोडेखोचे १७८९ मधील बंड २) हरियाणातील जाट शेतकऱ्यांचे १८०९ मधील बंड ३) खानदेशातील शेतकऱ्यांचे १८५२ मधील बंड ४) १८७० मधील बंगालमधील संध्याळांचा उठाव व ५) १८७५ मधील दख्खनचे दंगे यांचा समावेश करता येईल. या उठावांचे प्रभाव लाखो लोकांवर पडला होता. या बंडांमध्ये मुख्यतः लहान शेतकरी आणि खंडाने जमीन कसणारे शेतकरी सामिल झाले होते. या उठावांमागचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे जमिनदार व सावकारांकडून होणारी शेतकरी वर्गाची पिळवणूक होय.

महाराष्ट्रातील उठाव : महाराष्ट्रात पेशवाईच्या अस्तानंतर व आदिवासी राजांची राज्ये गेल्यावर ब्रिटीशांची राजवट सुरू झाली. याविरोधी निर्माण झालेल्या असंतोषाची परिणीती ब्रिटीशांविरोधातील सशस्त्र उठावांत झाली. यापैकी कांही उठावांमध्ये पुढिल प्रमुख उठावांचा समावेश करावा लागेल. १८२६ साली उमाजी नाईक यांच्या नेतृत्वाखली पुणे जिल्हयाच्या दक्षिण भागातील रामोश्यांचे बंड व १८३० व पुन्हा १८३९ ते १८४५ या काळात चिमणजी जाधव भाऊ खेर आणि नाना दरबारे यांच्या पुढाकाराखाली झालेले कोळ्यांचे बंड. खानदेशातील भिलांनी १८२२ ते १८५७ या कालावधीत ब्रिटीशांविरूद्ध केलेले बंड. याबरोबरीनेच १८५७ च्या उठावाचे पडसाद म्हणून कांही ठिकाणी ब्रिटीशांविरूद्ध बंड घडवून आणण्याचे प्रयत्न झाले. पण ते फारसे यशस्वी होऊ शकाले नाहीत. पण एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळांनी उग्र रूप धारण केले असतानाही सारा वसुलीची जबाबदारी असलेले महसुल अधिकारी साऱ्यात मुळीच सवलत देत नव्हते. एका बाजूला सरकार तर दुसरीकडे लोभी सावकार यांच्या कचाट्यात शेतकरी सापडला होता. १८६७ साली पुण्यात स्थापन झालेल्या सार्वजनिक सभेने शेतकऱ्यांच्या या प्रश्नांकडे सरकारचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला. सार्वजनिक सभेच्या कार्यकर्त्यांनी वेगवेगळ्या ठिकाणी असलेल्या शेतकऱ्यांमध्ये याबाबत जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. मात्र सरकारने शेतकऱ्यांतील असंतोषाची पर्वा न करता सारा वसुलीचा आपला हेका तसाच ठेवला. परिणामी

चिडलेल्या शेतकऱ्यांनी नगर सोलापूर पुणे जिल्हयातील सावकार गुजर मरावाड्यांविरूद्ध सामाजिक बहिष्कारास सुरुवात केली. शेतकऱ्यांना असहय झालेला शेत सारा हेच या दंगलींमागील महत्वाचे कारण होते. दरम्यानच्या काळात झालेला वासुदेव बळवंत फडके यांचा सशस्त्र बंडाचा उठावही पुर्णपणे फसला होता. पण हे ही तितकेच खरे आहे की १९ व्या शतकातील जे महत्वाचे लढे झाले त्यात शेतकरी वर्गाचाही तितकाच महत्वाचा वाटा होता. १८७५ च्या दख्खनच्या उठावामध्ये तर शेतकरीच मुख्य होते. या उठावाचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांविरूद्धच्या अन्यायाचा प्रतिकार करणे हाच होता.

महात्मा फुले यांनी जरी प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांची चळवळ उभी केली नसली तरी शेतकऱ्यांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हे पुस्तक लिहीले. महात्मा फुल्यांनी १८७३ साली सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली होती व त्या आधारे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक हिताला विरोध करणाऱ्या सावकार व भटजी वर्गाच्या कारवायांबद्दल शेतकरी वर्गात जागृती केली. सत्यशोधक समाजाने १८७३ साली 'दीनबंधू' नावाचे साप्ताहिक सुरू केले व त्यातून शेतकऱ्यांची दुखणी मांडून त्यांच्यात जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील शेतकरी चळवळी व उठाव :

१९ व्या शतकाच्या अखेरीस भारताच्या राजकारणात राष्ट्रीय काँग्रेसने राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व करण्यास सुरुवात केली. या काळात देशाच्या वेगवेगळ्या भागातील शेतकरी कामगार व मध्यम वर्गाच्या चळवळी निर्माण झाल्या त्या मोठ्या प्रमाणात पसरल्या. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रवादी चळवळीला प्रचंड स्वरूप प्राप्त झाले. ग्रामिण भागातील विशेषतः शेतकरी वर्गाची ताकद गांधींनी चांगलीच ओळखली होती. त्यांनी शेतकऱ्यांबरोबरच कामगार व मध्यमवर्गीय एकत्रीत लढतील असे लढे उभारले. खरा भारत खेड्यांतच आहे हे ओळखून त्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नात विशेष रस घेतला व केवळ त्यांच्या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी कांही खास चळवळी सुरू केल्या. परिणामी शेतकरी वर्गात राष्ट्रीय भावना जागृत झाली व त्यांना स्वतःच्या प्रश्नांबाबत चांगलीच जाणीव झाली. ते भानावर आले व त्यांच्या अशा चळवळीतील सहभाग वाढला. गांधींच्या नेतृत्वाखाली झालेले खेडा चंपारण्य सत्याग्रह व बाडोलीचा सत्याग्रह महत्वाचे सत्याग्रह ठरले. एकपरीने शेतकरी चळवळीला या सत्याग्रहांनी एक दिशा मिळवून दिली. यापैकी चंपारण्य सत्याग्रहात त्यांनी परदेशी मळेवाल्यांच्या बेकायदेशीर नीळ लागवडीविरोधी आणि त्यांच्याकडून होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या पिळवणूकीविरूद्ध लढा दिला खेडा सत्याग्रहात अन्याय सारा वसुलीविरूद्ध लढा उभारलला बाडोली सत्याग्रहात अन्याय कर लावण्याविरूद्ध आवाज उठवला. याबरोबरच जमिनीच्या नुकसानभरपाईचा प्रश्न मूळशी सत्याग्रहात हाताळला. अशा प्रकारे शेतकरी चळवळीला एक निश्चित दिशा देण्याचा त्यांनी प्रयत्न त्यांनी केला.

पण त्यांच्या चळवळीवरील एक महत्वाची मर्यादा म्हणजे त्यांनी ज्या शेतक-यांच्या थेट ब्रिटीश सरकारशी संबंधीत अशाच प्रश्नांना हात घातला. जमीन महसूल, शेतसारा, दुष्काळ निवारण किंवा कर इत्यादींचा संबंध सरकारशी होता व शेतीक्षेत्रातील इतर वर्गाशी नव्हता. दुसरी महत्वाची मर्यादा म्हणजे त्यांनी या लढ्यांमध्ये गरीब शेतकरी कुळे व शेतमूजर प्रत्यक्ष त्यांची पिळवणूक करणाऱ्या जमीनदार श्रीमंत शेतकरी, व्यापारी किंवा

सावकारांविरुद्ध उभे राहतील असे लढे उभारणे टाळले.

सविनय कायदेभंगाची चळवळ आणि शेतकरी : काँग्रेसने कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्यासाठी गुजरातमधील बाडोली तालुक्याची निवड केली. तेथे १९२८ साली साराबंदीचे आंदोलन सुरू केले. या सत्याग्रहात सुरूवातीला गुजरातमधील श्रीमंत व मध्यम शेतकरी असलेला पाटीदार समाज सहभागी झाला होता. त्यांच्याबरोबरीनेच अत्यंत हलाखीत जीवन जगणाऱ्या कनिष्ठ वर्गातील शेतकरीही सहभागी व्हावा यासाठी त्यांनी कनिष्ठ जाती आणि आदिवासी समाजात चरखा दारूबंदी असे रचनात्मक कार्यक्रम हाती घेण्याची सूचना 'पाटीदार युवक' मंडळाला दिली. यामुळे पाटीदार शेतकरी व कनिष्ठ जातीतील शेतमजूर एकत्रित येऊन राजकीय कृती करण्याची तयारी परिपूर्ण झाली. या लढ्यामागे जरी महात्मा गांधींची प्रेरणा असली तरी लढ्याचे नेतृत्व सरदार वल्लभभाई पटेलांनी केले. ही चळवळ सरकारने दडपून टाकण्याचा भगिरथ प्रयत्न केला. पण शेवटी तडजोडीचा मार्ग स्विकारण्यात येऊन अहिंसात्मक मार्गाने चाललेला हा लढा मागे घेण्यात आला. यामध्ये शेतातील वेगवेगळे वर्ग पटेलांच्या नेतृत्वाखाली एकजुटीने लढले.

१. अवध मधील साराबंदीची चळवळ : १९३० च्या सुरूवातीला पं.जवाहरलाल नेहरूंनी अवध मधील १९२९ च्या जागतिक मंदीचा तीव्र फटका बसलेल्या आणि परिणामी शेतसारा भरणे अशक्य झालेल्या शेतकऱ्यांना संघटीत करून ही चळवळ सुरू केली. बाडोली सत्याग्रहाप्रमाणेच याही लढ्यात जमीनदार व शेतकरी यांच्यामध्ये समेट घडवून आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. १९३२ पर्यंत ही चळवळ सुरूच राहिली. मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांनी स्वतःला अटक करवून घेतली. सरकारच्या दडपशाहीला दाद न देता हा लढा शेतकऱ्यांनी शांततापूर्ण मार्गाने सुरूच ठेवला.

२. महाराष्ट्रातील साराबंदी व तुकडेबंदीविरुद्ध चळवळ : १९२७ साली छोट्या जमिनीसंबंधी विधेयक मुंबई सरकारने तयार केले ज्यात प्रामुख्याने तुकडेबंदीविरुद्ध तरतुदी होत्या. या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर झाले तर ८० टक्के शेतकरी भूमिहीन होतील अशी भिती निर्माण झाली परिणामी या विधेयकाला विरोध करण्यासाठी २५ जुलै १९२८ रोजी पुण्यात झालेल्या सभेत 'मुंबई प्रादेशिक शेतकरी संघ' स्थापन करण्याचे आवाहन केले गेले. या सभेत महाराष्ट्र व कर्नाटकातील शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन 'लहान जमीनधारणा' विधेयकाला 'जमीन महसूल विधेयकाला' आणि मुंबई सरकारच्या 'बाडोली धोरणाला' तीव्र विरोध प्रकट केला.

३. जंगल सत्याग्रह : सरकारच्या जंगलविषयक धोरणांमुळे प. महाराष्ट्रातील सर्वच थरातील शेतकरी वर्गात प्रचंड असंतोष निर्माण झाला होता. अहमदनगर नाशिक पश्चिम खानदेश, सातारा व मध्य प्रांताच्या कांही जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या कांही प्रमुख मागण्या (उदा. गुरे चारण्याचे शुल्क कमी करावे, जंगली जनावरांपासून पिकांचे संरक्षण करण्यासाठी शस्त्रे बाळगण्यास परवानगी असावी, राखीव जंगलांच्या लिलावात शेतकऱ्यांना सवलती दिल्या जाव्यात. वाळलेले लाकूड सरपण पाचोळा इत्यादी शेतकऱ्यांना मोफत देण्यात यावा. मालकीच्या जमिनीत वाढलेल्या सागवानाच्या झाडांवर शेतकऱ्यांचा हक्क असावा) होत्या.

सरकारच्या जंगलविषयक कायद्यात शेतकऱ्यांना वेगवेगळ्या मार्गांनी दंड करण्याच्या व जंगलसंपत्तीवरील त्यांचे नैसर्गिक अधिकार काढून घेण्याच्या तरतुदी होत्या. या सर्वाला विरोध करण्यासाठी महाराष्ट्रातील गाजलेल्या

जंगल सत्याग्रहामध्ये १८ जुलै १९३० रोजी झालेल्या सांगली जिल्ह्यातील शिराळा तालुक्यातील बिळाशी येथे जंगल सत्याग्रह हा एक महत्त्वाचा सत्याग्रह आहे. तसेच १९३० साली अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोला संगमनेर तालुक्यात जंगल कायदा तोडण्याचा सत्याग्रह सुरू झाला. २२ जुलै १९३० रोजी सुमारे ५८ हजार शेतकरी स्त्री पुरुष व मुले जंगल कायदा तोडून आपल्या जनावरांसह जंगलात शिरले. यामध्ये गावकऱ्यांचा लक्षणीय सहभाग असल्यामुळे पोलिसांना हे आंदोलन नियंत्रणात आणण्यात यश मिळाले नाही. पोलिसांनी अथक प्रयत्न करूनही हा सत्याग्रह कित्येक महिने चालूच राहिला.

किसान सभेचे कार्य : १९२० साली भारतात साम्यवादी चळवळीला सुरुवात होऊन भारतीय समाजवादी पक्षाची स्थापना झाली होती. संघटनात्मक सोयीसाठी या पक्षाने दुसरा 'कामगार आणि किसान पक्ष' काढला. या पक्षाचे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाबाबत विचार अधिक जहाल होते. परंतु जहाल गटांना व शक्तींना खास शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र संघटन स्थापन करावयाचे होते. १९३६ मध्ये या जहाल गटाने एकत्र येऊन 'अखिल भारतीय किसान सभा' स्थापन केली. या किसान सभेच्या प्रादेशिक पातळीवरील संघटनांनी अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य सुरू केले. यामध्ये मुख्यतः बिहार प्रादेशिक किसान सभेने स्वामी सहजानंदांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृतीचे काम मोठ्या प्रमाणावर केले होते. या सभेने जमिनदार विरोधी व कुळांच्या जमिनीवरील हक्कांचे संरक्षण करणारी चळवळ सुरू केली. आंध्रमधील किसान सभेने प्रा. एन. जी. रंगा यांच्या नेतृत्वाखाली प्रामुख्याने मध्यम व श्रीमंत शेतकऱ्यांचे प्रश्न हाताळले असले तरी कांही प्रमाणात गरीब शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडेही लक्ष दिले होते. मात्र अखिल भारतीय किसान सभा संघटनात्मक दृष्टीने फारशी बळकट नव्हती. बिहार, उत्तर प्रदेश, बंगाल अशा कांही शाखा जरी ताकदवान असल्या तरी इतरत्र या सभेचे कार्य फारसे प्रभावी झाले नाही. महाराष्ट्रात डिसेंबर १९३६ मध्ये 'फैजापूर' येथे या सभेच्या भरलेल्या अधिवेशनाला ५०० शेतकऱ्यांचा मोर्चा २०० मैल अंतर चालून मनमाडहून फैजापूरला अधिवेशनासाठी आला होता. या अधिवेशनात शेतसारा, वेठबिगारी व ग्रामीण कर्ज याविषयी महत्त्वाच्या मागण्या मांडण्यात आल्या पण एकंदरीत पाहता महाराष्ट्रात या सभेचे फारसे कार्य झाले नाही. कारण महाराष्ट्रात ही सभा केवळ किरकोळ स्वरूपाचे लढेच लढत होती. यामधील कांही महत्त्वपूर्ण लढ्यांमध्ये खालील लढ्यांचा समावेश आपल्याला करता येईल.

अ. वारल्यांचा लढा : किसान सभेने महाराष्ट्रात लढवलेला हा सर्वात मोठा लढा असून हा १९४५ साली सुरू करण्यात आला होता. वारली आदिवासींना एकत्र करून गोदावरी परूळेकर यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत हा लढा चालवला होता. १९४७ मध्ये या लढ्याचे वारल्यांच्या उठावामध्ये रूपांतर झाले होते. या लढ्याचे वेठबिगारी नष्ट करणे, शेतमजुरी वाढवून घेणे व वारल्यांवर होणारे अत्याचार थांबवणे हे तीन महत्त्वाचे हेतू होते. या सशस्त्र लढ्याने पोलिसांनाही जंगलात हिंदायची भिती वाटत होती.

ब. तेभाग आंदोलन : किसान सभेने केलेल्या आंदोलनाचा आढावा घेत असताना एक महत्त्वाचे आंदोलन म्हणून या आंदोलनाचा उल्लेख करावा लागतो. किसान सभेने चालवलेल्या या लढ्याची व्याप्ती व प्रभाव मर्यादित असला तरी स्वातंत्र्य नजरेच्या टप्प्यात आले होते म्हणूनच हा लढा महत्त्वाचा ठरला. या लढ्यापूर्वी शेतकऱ्यांचे जे लढे झाले होते ते जरी राष्ट्रीय चळवळीच्या चौकटीतील असले तरी त्यांचे स्वरूप गांधीवादी होते व ते

प्रेरणावादी आणि सुधारणावादी स्वरूपाचेच होते. ते मुख्यतः शांततेच्या मार्गाने व अहिंसात्मक मार्गांनीच लढले गेले होते. पण तेभाग आंदोलनामागील मुख्य प्रेरणा ही डाव्या विचारप्रणालीची होती आणि त्या विचारांतून राजकीयदृष्ट्या जागृत झालेल्या ग्रामीण जनतेने जाणीवपूर्वक केलेला हा उठाव होता. ही चळवळ दिनापूर जिल्ह्यातील 'अतवारी' या गावात सुरू झाली. या चळवळीने गावातील बर्गदारांनी जोतदारांना अर्धा हिस्सा देण्यास नकार दिला व भाताचे पीक जोतदारांच्या खळयात न नेता स्वतःच्या खळयातच ठेवले. यापाठीमागे त्यांची अशी मागणी होती की एकूण उत्पन्नापैकी १/३ हिस्सा जोतदारांनी घ्यावा व २/३ हिस्सा बर्गदारांना मिळावा. बर्गदारांच्या या कृतीमुळे पोलिसांना यामध्ये पडणे भाग पडले. यातून पोलिस व बर्गदारांमध्ये संघर्ष निर्माण झाला. आपल्याला अटक होईल या भितीपोटी किसान सभेचे कार्यकर्ते भूमिगत झाले. बर्गदारांनी केलेल्या या चळवळीचे लोण हळूहळू संपूर्ण दिनापूर जिल्ह्यात व नंतर इतर जिल्ह्यातही पसरले. या लढ्यामध्ये बर्गदारांनी उत्सफूर्तपणे सहभाग घेतला. कांही ठिकाणी पोलिसांशी संघर्ष झाल्यावर त्यांनी पोस्ट ऑफिस व पोलिस स्टेशनवर सशस्त्र हल्ले केले व जमिनदारांची कचेरीही ताब्यात घेतली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुरू झालेले आणखी एक महत्वाचे आंदोलन म्हणून आपल्याला तेलंगणातील शेतकरी उठावाचा उल्लेख करावा लागेल. हे आंदोलन स्वातंत्र्य पूर्वकाळात सुरू झाले असले तरी स्वातंत्र्योत्तर काळात म्हणजेज १९५१ पर्यंत चालले होते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी : भारताला १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर या चळवळीमध्ये उत्सूर्तपणे सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांच्या आशा अपेक्षाही मोठ्या प्रमाणात वाढल्या होत्या. आपल्यासमोर उभ्या राहिलेल्या व रहात असलेल्या शेतीविषयक समस्यांची सोडवणूक आपल्या शासनाकडून सहजगत्या केली जाईल व कांही प्रमाणात का असेना आपल्याला अधिक सुखाचे दिवस पहायला मिळतील अशी शेतकरी लोकांची अपेक्षा होती. या अपेक्षांच्या पूर्ततेसाठी शासनाकडून जमिनसुधारणा व शेतीचा विकास व्हावा यासाठी कांही कायदे व सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. भारतात झालेल्या हरित क्रांतीचाही प्रभाव भारतीय शेतकरी वर्गावर पडला. शेतीचे आधुनिकीकरण झाले. पूर्वी केवळ मनुष्य बळावरच सुरू असलेल्या शेतात यंत्रांच्या वापरला व परंपारागत बियाणांच्या बदल्यात अधिक उत्पादन देणाऱ्या संकरित बियाणांचा नैसर्गिक खतांच्या ऐवजी रासायनिक खतांचा वापर सुरू झाला व शेती उत्पादनात कांही प्रमाणात वाढ झाली याबाबत द्रुम असाण्याचे कारण नाही. पण जेव्हा आपल्या अपेक्षांची पूर्तता होत नाही हे शेतकरी वर्गाच्या लक्षात यायला लागले त्यावेळी त्यांनी शासनाविरोधी चळवळी करायला व आपल्या मागण्या मान्य व्हाव्यात यासाठी प्रयत्न करायला सुरूवात केली. या स्वातंत्र्योत्तर काळात सुरू झालेल्या व आजही सुरू असलेल्या चळवळी अगर आंदोलने मुख्यतः कम्युनिस्ट व डाव्या पक्षांकडून व शेतकरी संघटनांनी चालवली असून त्यातील महत्वाच्या चळवळींचा व आंदोलनांचा आढावा आपल्याला खालिलप्रमाणे घ्यावा लागेल.

१. **तेलंगणातील शेतकरी उठाव :** १९४६ ते १९५१ कांही परदेशी विचारवंतानी भारतीय शेतकरी आंदोलनापैकी तेलंगणा उठाव व बंगालमधील तेभाग चळवळ हीच महत्वाची शेतकरी आंदोलने असल्याचे मत मांडले आहे. पूर्वीच्या निजामाच्या हैद्राबाद संस्थानी राज्याचा तेलंगणा हा एक भाग होता. या भागातही भारतातील इतर भागांप्रमाणेच सरंजामशाही शेती पध्दतीमुळे लहान शेतकरी, कुळे, शेतमजूर यांचा अनन्वित अत्याचार व

छळ होत होता. त्यांना सरंजामदारांना प्रचंड कर द्यावा लागत होता. सावकारांकडून होणारी पिळवणूक जहागिरदारांकडून होणारी वेठबिगारीची सक्ती या सर्व गोष्टीविरूद्ध शेतकऱ्यांच्यात प्रचंड असंतोष निर्माण होत होता. या भागातील शेतकऱ्यांचे संघटन करून भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी या असंतोषाला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला. यासाठी त्यांनी खेडोपाडी शेतकऱ्यांची दले उभी केली. निजामाच्या पोलिसांनी आणि जहागिरदारांच्या गुंडांनी जेव्हा दडपशाहीला सुरुवात केली तेव्हा या दलांनी त्यांचा प्रतिकार करायला सुरुवात केली. शेतकऱ्यांनी जमिनी ताब्यात घेऊन त्या आपापसात वाटून घेतल्या. १९४७ ला स्वतंत्र झालेल्या भारतात सामिल व्हायला हैद्राबादच्या संस्थानाने विरोध केला. तेव्हा १९४८ साली सरकारने आपले सैन्य हैद्राबाद संस्थानात पाठवून पोलिस कारवाई केली. सैन्याने हा उठाव मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. कांही सुधारणांचे प्रस्ताव मांडून जहागिरदारी नष्ट करण्यात आली. पुढच्या काळात मात्र चळवळीच्या नेत्यांमध्येच बेदिली निर्माण होऊन श्रीमंत कुटुंबातून आलेले या चळवळीचे नेते चळवळीतून बाहेर पडले परिणामी ही केवळ गरीब शेतकऱ्यांचीच चळवळ उरली. त्यांनी आपल्या परीने ही चळवळ १९५१ पर्यंत सुरूच ठेवली. पण कम्युनिस्ट पक्षाने अखेर ऑक्टोबर १९५१ मध्ये ही चळवळ मागे घेण्याचा निर्णय घेतला.

१९५१ ते १९६५ या कालावधीतील शेतकरी आंदोलने : १९५१ साली तेलंगणाचे आंदोलन मागे घेतल्यानंतरच्या कालत सुमारे १५ वर्षे आपल्याला शेतकरी आंदोलनाच्या आघाडीवर सामसूम असल्याचे आढळते. १९६५ नंतर मात्र ग्रामीण भागातील असंतोषाने हळूहळू डोके वर काढायला सुरुवात केली आणि १९६७ साली पश्चिम बंगालमधील नक्षलबाडीच्या उठावाने चांगलीच खळबळ निर्माण केली.

१. नक्षलवादी चळवळ : पश्चिम बंगालमधील कम्युनिस्ट पक्षाच्या एका गटाचे असे स्पष्ट मत होते की जमिनसुधारणांच्या कार्यक्रमातून अपेक्षित बदल घडून येत नाही याबरोबरीनेच शेतकऱ्यांतील राजकीय जाणीव कमी होते. अशा सुधारणावादी उपायांना विरोध करण्यासाठी आणि सरंजामी वर्ग व शासन संस्था यांच्या विरोधात उठाव करण्यासाठी गरीब शेतकरी व आदिवासी भूमिहीन शेतमजुरांना त्यांनी प्रवृत्त करायला सुरुवात केली. त्यांच्या या प्रयत्नांचा परिणाम म्हणून पश्चिम बंगालमधील दार्जिलिंग जिल्ह्यातील सिलिगुडी तालुक्यात नक्षलबाडी या संथाळ आदिवासींच्या गावात संथाळ शेतकऱ्यांनी जमीनदारांकडून आपल्या जमिनी मे महिन्यात उठाव करून आपल्या आपल्या ताब्यात घेतल्या. त्यांच्या या कृतीला विरोध करायला गेलेल्या पोलिसांनाही त्यांनी सशस्त्र विरोधच केला. हीच नक्षलवादी चळवळीची सुरुवात होय. या चळवळीचा पाया मुख्यतः आदिवासी शेतमजूर व गरीब शेतकरीच होता. हा उठाव सुमारे दोन महिने चालला होता. या उठावानंतर कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी देशाच्या विविध भागात सुमारे दशकभर शेतकरी आंदोलनांना सुरुवात केली.

१९७० साली किसान सभा व शेतमजूर संघानी देशपातळीवर जंगल जमीनी जंगल जमीन व सरकारी जमिनी ताब्यात घेऊन भूमिहीनांमध्ये वाटणे या मुख्य उद्देशाने देशभर 'जमिन बळकाव' आंदोलने सुरू केली. या चळवळीत कांही मंत्र्यांच्या अतिरिक्त जमिनीही ताब्यात घेण्यात आल्या. शांततेने झालेल्या या सत्याग्रहात असंख्य लोकांनी स्वतःला अटक करवून घेतली.

१९७० नंतर झालेल्या हरितक्रांतीच्या विपरीत परिणामांना शेतकऱ्यांना सामोरे जावे लागले. शेतीसाठी लागणाऱ्या नव तंत्रज्ञानासाठी शेतकऱ्याला पूर्णपणे शहरी उद्योगांवर अवलंबून राहण्याशिवाय पर्याय उरला नाही. नव्या शहरी बाजारपेठेतील शेतकऱ्यांचे अवलंबन वाढले. याच काळात शहरी बाजारपेठेतील शेतीमालाच्या किंमती शहरी व्यापाऱ्यांकडून व ग्राहकांकडून ठरवल्या जाऊ लागल्या. या किंमतीतील चढउतारांचा परिणाम शेती उत्पादनावर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला. परिणामी पूर्वी स्वयंपूर्ण असणारा शेतकरी हळूहळू शहरी उद्योग व व्यापारी व ग्राहकांवर अवलंबून राहू लागला. नगदी पिकांचे महत्व वाढले. या बरोबरीनेच भांडवली शेतीचा अवलंब करत असलेल्या श्रीमंत शेतकऱ्यांकडून गरीब शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक सुरू झाली. श्रीमंत शेतकरी वर्गाने कधी गरीब शेतकरी व आदिवासींची फसवणूक करून तर कधी अत्यंत कमी किंमतीत आदिवासी व ग्रामीण शेतकऱ्यांकडून शेती विकत घेण्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले परिणामी या कालावधीत जमीनीला मुकलेल्या ग्रामीण व आदिवासी शेतमजुरांचा एक मोठा वर्ग उदयाला आला व त्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक होऊ लागली. परिणामी आपल्या होत असलेल्या पिळवणूकीला विरोध करण्यासाठी शेतकरी जागृत होऊ लागला व आपल्याविरुद्धच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी शेतकऱ्यांनी देशाच्या विविध भागात चळवळी उभारण्याला सुरुवात केली. या काळात पंजाब तामिळनाडू पंजाब . कर्नाटक या राज्यांतील शेतकऱ्यांनी सरकारविरोधी चळवळ सुरू केली. तर बिहारमध्ये संथाळ, मुंडा व इतर राज्यांतील शेतकरी वर्गाने 'झारखंड मुक्ती मोर्चा' या संघटनेच्या नेतृत्वाखाली आपल्यावरील अन्यायाविरोधी प्रखर चळवळ सुरू केली.

महाराष्ट्रातील १९७० नंतरच्या शेतकरी चळवळी : महाराष्ट्रात झालेल्या जमीन सुधारणांमुळे आणि 'कसेल त्याची जमीन' यासारख्या कायद्यांमुळे जमीनीचे कुळांकडे हस्तांतर झाले. पण कायद्यातील पळवाटांचा अवलंब करून जमीन मालकांनी बेनामी जमिनी करून त्यांच्यावरचा आपला हक्क अबादीतच ठेवला होता. कांही ठिकाणी त्यांनी कुळांना हुसकावून लावले परिणामी शेतमजुरांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झाली. पंचवार्षिक योजनाद्वारे शेतीविकासाच्या योजना सरकारने हाती घेतल्या. याबरोबरच लहान मोठ्या पाणीपुरवठा योजना सुरू केल्या. शिवाय शेतीसाठी मुलभूत सोयी करण्यावर व शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करण्यासाठी सोयी उपलब्ध करून दिल्या. सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन दिले. परिणामी या सर्वांचा फायदा ग्रामीण भागातील उच्च व मध्यम शेतकरी वर्गाला झाला. हरितक्रांतीनंतर महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात एका बाजूला नवश्रीमंत शेतकरी वर्गाने मोठ्या प्रमाणात सुबत्ता मिळवली. ऊस, कापूस यासारख्या नगदी पिकांच्या मागे लागलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण वाढत गेले. महाराष्ट्रातील शेतकरी वर्गाचे विभाजन होऊन त्यांच्यात जमीनदार, श्रीमंत जमीन मालक, शेतकरी, सुरक्षित कुळे, शेतमजूर असे विविध वर्ग निर्माण झाले. यामुळे ग्रामीण भागातील संपत्तीच्या वाटपाचे प्रमाण बघितले तर सुमारे १० टक्के ग्रामीण सधनांकडे ६२ टक्के मालमत्ता एकवटली यापैकी सुमारे ३० टक्के शेतकऱ्यांकडे ८५ टक्क्याहून अधिक मालमत्ता एकवटली परिणामी राहिलेली ७० टक्के ग्रामीण कुटुंबे जवळजवळ निर्धन गटातच ढकलली गेली.

१. डाव्या पक्षांची आंदोलने : अशा परिस्थितीत डाव्या पक्षांनी शेतकऱ्यांना संघटीत करून यासाठी १९७३ पासून रोजगार हमी योजना सुरू करावी. कर्जपुरवठा, गरिबांसाठी घरे, शेतीमालाला रास्त भाव या मागण्यांसाठी आपली आंदोलने सुरू केली. पण त्यांच्या आंदोलनांचा प्रभाव फारसा उरला नाही.

२. **शेतकरी कामगार पक्षाचे कार्य** : स्वतःला डावा पक्ष म्हणवून घेणारा महाराष्ट्रातील आणखी एक पक्ष म्हणून आपल्याला शेतकरी कामगार पक्षाच्या कार्याचा आढावा घेणे गरजेचे आहे. केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे दत्ता देशमुख यांचे नेतृत्व लाभलेल्या या पक्षाने कर्जमाफी, शेतसारा कमी करावा अशा मागण्या तत्कालीन महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांसमोर मांडल्या होत्या. पण तत्कालीन मुख्यमंत्र्यांनी त्या अमान्य केल्या. १९५० साली दाभाडी येथे भरण्यात आलेल्या अधिवेशनात जमीनसूधारणा, शेतमजूरांना पुरेसे जीवन वेतन देणे, सावकारी नष्ट करणे, शेतीव्यवसायाला कर्जपूर्वठ्याची सोय करणे असा १५ कलमी जाहिनामा मांडला याला 'दाभाडी प्रबंध' असे संबोधण्यात आले. १९८० नंतर शेकापने महाराष्ट्रात कांही भागात खंडकरी शेतकऱ्यांच्या शासकीय योजनांखाली सरकारच्या ताब्यातील जमिनीचा योग्य मोबदला मिळावा यासाठी मोठी आंदोलने रायगड जिल्ह्यात केल्याचे दिसून येते.

२. **लालनिशाण पक्षाचे कार्य** : १९७० मध्ये शेतमजूरांमध्ये संघटन करण्यासाठी लालनिशाण पक्षाने अहमदनगर जिल्ह्यातील श्रीरामपूर तालुक्यात पहिली भूमिहीन शेतमजूरांची परिषद भरवली होती. या परिषदेत दुष्काळ निर्मूलनाच्या प्रश्नावर सविस्तर चर्चा झाली. यानंतर शासकीय शेत व ऊसाच्या शेतावर काम करणा-या मजूरांना संघटित करून त्यांच्या कामाचे तास सुट्ट्या आणि किमान वेतनाच्या प्रश्नावर लालनिशाण पक्षाने आंदोलने उभारली.

३. **समाजवादी पक्षाची शेतकरी व शेतमजूर पंचायत** : १९६९ साली स्थापन झालेल्या या संघटनेच्या उद्दिष्टांमध्ये सरकारी पडीक जमिनीचे व जंगल जमिनीचे भूमिहीनांमध्ये पुर्नवाटप करणे क्रांमल जमीनधारणा कायद्याची अंमलबजावणी आणि अतिरिक्त जमिनीचे भूमिहीनांमध्ये फेरवाटप करणे शेतकरी व शेतमजूर पंचायतीने प्रामुख्याने शेतकऱ्यांना जमिनीसंदर्भातील कायदाविषयक गोष्टीत मदत करणे व शेतमजूरांच्या जीवनवेतनाचा प्रश्न उचलून धरण्याचा प्रयत्न केला. दलित आदिवासी शेतमजूर यांना समान न्याय मिळावा. ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांना व शेतमजूरांना फायदेशीर ठरेल अशी शेतीची पुर्नतचना करणे या प्रमुख उद्दिष्ट्यांना नजरेसमोर ठेवून या शेतमजूर पंचायतीने आपले कार्यक्षेत्र निश्चित करून शेतकऱ्यांना जमिनीविषयी कायदेशीर सल्ला देण्याचे व शेतमजूरांच्या जीवनवेतनाचा प्रश्न उचलून धराला होता. केवळ एक वर्षाच्या आतच संघटनेने मोठ्या प्रमाणात गरीब शेतकरी व भूमिहीन शेतमजूरांना संघटित करण्यात यश मिळवले. १९७३ मध्ये त्या भागातील एका मोठ्या जमिनदाराचा खाजगी सशस्त्र सेना उभारण्याचा प्रयत्न केला. या मार्क्सवादी कार्यकर्त्यांनी याला प्रचंड विरोध केला. एप्रिल १९७४ साली शेतकऱ्यांनी संपाचे हत्यार उचलले. संघटना व जमिनदारांतील संघर्षामध्ये वाढ झाली. ही चळवळ अजूनही कांही प्रमाणात सुरूच असली तरी तीचे कार्यक्षेत्र मात्र मर्यादितच राहिले आहे.

४. **पालघर तालुक्यातील भूमिसेना आंदोलन** : ठाणे जिल्ह्यातील पालघर तालुक्यातील वारली आदिवासींनी शेतकऱ्यांनीही आदिल नावाच्या आदिवासी नेत्यांच्या नेतृत्वाखली भूमिसेना ही अराजकीय संघटना स्थापन केली. या संघटनेने सावकार व जमीनदांविरूद्ध उत्सूर्तपणे लढा पुकारला. सुरुवातीला संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी आदिवासीची असलेली पण सावकारांनी जबरदस्तीने ताब्यात घेतलेल्या शेतातील उभी पिके कापून

आपल्या ताब्यात घ्यायला सुरुवात केली. स्थानिक प्रशासकीय अधिकाऱ्यांकडे सावकारांनी तक्रारी दाखल केल्या. यांच्याकडे सुरुवातीला दुर्लक्ष करण्यात आले. पेलिस बळाचा वापर करून कांही आदिवासींना तुरुंगात डांबण्यात आले पण चळवळीच्या उद्रेकाने शेवटी अधिकारी वर्गाला या तक्रारींकडे लक्ष देण्याशिवाय पर्याताच उरला नाही. आपले उभी पिके कापण्याचे व ते आदिवासींमध्ये वाटण्याचे सत्र या संघटनेने चालूच ठेवले. शेवटी अशा ८०० प्रकरणांमध्ये तडजोड करण्यात अधिकारी यशस्वी झाले. अतिरीक्त जमिनी आदिवासींमध्ये वाटण्यात आल्या पण जमिनी कसण्याची कोणतीच साधने उपलब्ध नसल्याने आदिवासींना त्या जमिनी सावकांना परत कराव्या लागल्या. अशा समस्येतून शेतकऱ्यांची सुटका व्हावी या हेतूने आंदोलनाच्या नेत्यांनी शहरातील कांही हितचिंतकांच्या व सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या सहाय्याने शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्याचा प्रयत्नही केला. पण हा प्रयत्नही असफलच ठरला. यातूनही आपली हार न मानता या आंदोलनाच्या नेतृत्वाने शेतकऱ्यांत राजकीय जाणीव निर्माण करण्याचे प्रयत्न आजही चालूच ठेवल्याचे दिसून येते. शेतमूजरांना वेठबिगारीतून मुक्त करण्यासाठीचा आपला लढा सुरूच ठेवला.

५. शेतकरी संघटनेच्या चळवळी :

शेतकरी चळवळ : महाराष्ट्रात शेतकरी संटनांच्या चळवळींने आपल्या मागण्या व आंदोलनाचे स्वरूपही बदलले. १९७८ साली पुणे जिल्हयातील खेड तालुक्यात शरद जोशी यांनी संघटनेच्या बांधणीला सुरुवात केली आणि मार्च १९८० मध्ये या संघटनेने शरद जोशींच्या नेतृत्वाखाली कांद्याच्या योग्य भावासाठी पहिले मोठे रास्ता रोको आंदोलन केले. याबरोबरीने या संघटनेने ऊसाच्या भावाचा प्रश्न उचलून धरत रास्ता रोको व रेल रोको आंदोलन केले. परिणामी शेतकरी वर्गाच्या अस्तित्वाची जाणीव संपूर्ण समाजात निर्माण झाली. त्यामुळे शरद जोशींना शेतकरी संघटनेचे प्रणेते म्हणून ओळखले जाते. आज मात्र शेतकरी संघटनेचे नेतृत्व रघुनाथ (दादा) पाटील करित आहेत.

अ. कांदा आंदोलन १९८० : फेब्रुवारी १९८० मध्ये चाकणच्या बाजारातील कांद्याच्या भाव प्रचंड प्रमाणात घसरले. परिणामी १ मार्च १९८० रोजी शेतकऱ्यांनी आंदोलनास सुरुवात केली व यासाठी शेतकऱ्यांनी आपल्या बैलगाड्यांसह चाकण पुणे येथे रास्ता रोको आंदोलन केले. अखेर १५ मार्च रोजी शासनाने शेतकऱ्यांच्या बहुसंख्य मागण्या मान्य केल्याने शरद जोशींनी हे आंदोलन मागे घेतले. शासनाने पुन्हा एप्रिल मध्ये कांदा खरेदी बंद केल्यामुळे परत एकदा असेच आंदोलन नाशिक जिल्हयातील निफाड तालुक्यातील निफाड या गावी करण्यात आले.

ब. ऊस आंदोलन - नाशिक जिल्हा : ऑगस्ट ते नोव्हेंबर १९८० : ऊस पिकवणाऱ्या नाशिक जिल्हयातील निफाड तालुक्यातील शेतकऱ्यांनी शेतकरी संघटनेच्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली ऊसाला प्रतिटन ३०० रूपाये भाव मिळावा यासाठी आंदोलन केले. आपला ऊस गळीतासाठी साखर कारखान्यांना देणार नाही अशी भूमिका त्यांनी घेतली. साखर लॉबीने हे आंदोलन दडपून ताकण्याचा प्रयत्न केला पण त्याला न जुमानतात शेतकऱ्यांनी आपला लढा चालूच ठेवला. सरकारने त्यांच्यावर दडपण आणण्याच्या हेतूने ऊसाचा पाणीपुरवठा व वीजपुरवठा बंद केला. याला विरोध करण्यासाठी नाशिक, धुळे व नगर जिल्हयातील शेतकऱ्यांनी रास्ता रोको

व रेल रोको आंदोलनाला सुरुवात केली. या शांततामय मार्गाने सुरू असलेल्या आंदोलनावर पोलिसांनी खरवंडी येथील आंदोलकांवर लाठीमार व गोळीबारही केला .यामध्ये दोन शेतकरी मरण पावले. शेतकरी नेत्यांना अटक केली गेली. शरद जोशींनी तुरुंगातच उपोषणाला सुरुवात केली. २० नोव्हेंबरला विदर्भातील कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांनी एक दिवस चक्का जाम आंदोलन करून या आंदोलनाला पाठींबा दिला व हजारो शेतकऱ्यांनी स्वतःला अटक करवून घेतली. २७ नोव्हेंबर रोजी मुख्यमंत्र्यांनी ऊसाला प्रतिटन ३०० रूपये व कापसालाही योग्य भाव दिला जाईल अशी घोषणा केली. परिणामी आंदोलन स्थगित करण्यात आले.

क. तंबाखू आंदोलन निपाणी (मार्च १९८१) निपाणी येथील शेतकऱ्यांच्या व्यापाऱ्यांकडून होणाऱ्या लुटीवरुद्ध शेतकरी संघटनेने निपाणी येथे शासनाला सुरुवातीस कल्पना देऊन आणि विचारविनिमयासाठी मुदत देऊनही या शासनाने शेतकऱ्यांच्या मागण्यांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केल्यामुळे १४ मार्च १९८१ रोजी शरद जोशींच्या नेतृत्वाखाली सुमारे ५० हजार शेतकऱ्यांनी पुणे-बेगलोर राष्ट्रीय महामार्ग अडवला होता. हे आंदोलन तब्बल २३ दिवस चालले होते. शेतकऱ्यांनी जेथे रस्ता अडवला होता तेथेच तंबू ठोकून एका 'आंदोलन नगर' च उभारले होते. हा शांततामय मार्गाने सुरू असलेला लढा मोडून काढण्यासाठी कर्नाटक शासनाने ६ एप्रिलला या आंदोलनाच्या नेत्यांना व ८००० आंदोलक स्त्री -पुरुषांना अटक केली तर उरलेल्या हजारो आंदोलकांवर बेछूट अश्रुधुर व लाठीमार केला व याच्या सहाय्याने हे आंदोलन चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न केला. या आंदोलनावर केलेल्या बेछूट गोळीबारात १२ शेतकरी मृत्यूमुखी पडले. या आंदोलाची मुख्य मागणी तंबाखूला उत्पादनखर्चावर आधारित भाव मिळावा हीच होती. या आंदोलानेचे मुख्य लक्ष सरकार हे नसून तंबाखू व्यापारीच होते. शेवटी २० एप्रिलला कर्नाटक सरकारने शेतकऱ्यांची तंबाखू खरेदी-विक्री प्रक्रिया करण्यासाठी एक सहकारी संस्था स्थापन करण्याचा निर्णय जाहीर केला आणि एकापरीने आंदोलक शेतकऱ्यांची मागणी मान्य केली.

ड. दूध आंदोलन (जून १९८२) : २२ एप्रिल १९८२ रोजी धुळ्यात भरलेल्या शेतकरी संघटनेच्या मेळाव्यात दूध आंदोलन करण्याचे निश्चित केले याबरोबरीनेच शेतकऱ्यांविरुधी असलेल्या शासनाच्या धोरणांना विरोध करण्यासाठी दुधाचे भाव वाढवून मिळणार नाहीत हे शासनाने जाहिर केल्यामुळे दुधाचे भाव वाढून मिळाले पाहिजेत म्हणून २८ जून १९८२ पासून दूध आंदोलन सुरू करण्यात आले. मात्र नाशिका धुळे सातारा पुणे या जिल्हयांचा अपवाद वगळता या आंदोलनाला फारसा पाठिंबा न मिळाल्याने हे आंदोलन फसले. आजही कोल्हापूर जिल्हयातील स्वाभिमानी शेतकरी संघटना, रयत क्रांती आघाडी या सारख्या संघटना शेतकऱ्यांच्या ऊसाला योग्य भाव मिळावा दूधाला योग्य भाव व शासनाकडून अनुदान मिळावे या मागण्यांसाठी आंदोलने करताना आढळतात. पण त्यांनाही फारसा पाठिंबा मिळत नसल्याचे दिसून येते.

ड. पंढरपूर-विठोबाला साकडे मेळावा १६ नोव्हेंबर १९८३ : या अधिवेशनाला शेतीमालाला योग्य भाव मिळावा व 'कृषीमूल्य आयोग' बरखास्त करावा यासाठी सुमारे ६० ते ६५ हजार शेतकऱ्यांनी मागणी केली. याबरोबरच १९८४ हे शेतकऱ्यांचे स्वातंत्र्यवर्ष आहे असे घोषित केले.

इ. परभणी अधिवेशन : या अधिवेशनाला महाराष्ट्राच्या विविध भागातील शेतकरी व इतर राज्यातील प्रतिनिधी उपस्थित राहिले होते. अधिवेशनात पुढारी व कर्जवसुली अधिकाऱ्यांसाठी गावबंदी कार्यक्रम. कृत्रिम

कापड वापरण्यास बंदी करणे, ट्रॅक्टर, इंजिन, इलेक्ट्रीक मोटर अशा वस्तू निदान वर्षभर खरेदी न करणे असे आदेश देण्यात आले होते.

ई. चंदिगडच्या राजभवनावर पिकेटिंग मार्च १९८४ : या मध्ये पंजाबमधील भारतीय किसान युनियनच्या आंदोलनात महाराष्ट्रातील सुमारे दीड हजार शेतकरी सहभागी झाले. पुढे पंजाबमधील शेतकरी आंदोलनात शरद जोशींनी जुलै मध्ये सहभाग घेतला तेव्हा त्यांनाही अटक करण्यात आली. याचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी ठिकठिकाणी जेलभरो आंदोलन केले. १९८४ मध्य शेतक-यांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी प्रचार फेरी प्रचार सभा यांची आखणी करण्याचे ठरविण्यात आले.

उ. कापूस आंदोलन ९ व १० नोव्हेंबर १९८६ आणि नोव्हेंबर-डिसेंबर १९८६ : दोन टप्प्यातील या आंदोलनात सुरुवातीला कृत्रिम धाग्याच्या कापडावर बहिष्कार टाकण्याचा निर्णय घेतला व ठिकठिकाणी अशा कापडाची होळी करण्यात आली. याबरोबरच दुष्काळी भागातील शेतमजुरांना काम मिळावे .शेतमजुरांसाठी असे काम उपलब्ध करून देण्यात यावे यासाठीही आंदोलने उभारली गेली. पुढे २३ नोव्हेंबर १९८६ रोजी विदर्भातील नागपूर, चंद्रपूर, वर्धा, यवतमाळ अमरावती अकोला या जिल्ह्यात आणि मराठवाड्यातील परभणी नांदेड या जिल्ह्यात शेतकरी संघटनेने अत्यंत शांततेने 'रास्ता रोको आंदोलने केली.

ऊ. कर्जमुक्ती आंदोलन : १९८८-१९८९: 'शेतीमालाला रास्त भाव मिळत नसल्याने शेतकरी वर्गाची प्रचंड लूट होते. असा तुटीचा धंदा करण्यासाठी शासनाकडून जे कर्ज दिले जाते त्याची परतफेड करणे शेतकऱ्याला अशक्य होते. त्यांची या कर्जातून नादारी घोषित करून त्यांना मुक्त करावे या विचाराने केवळ रस्त्यावर आंदोलन न करता न्यायालयात वकिलांच्या मदतीने हा लढा लढण्याचे ठरवण्यात आले. शेतकरी लोकांकडून कर्जमुक्ती साठी अर्ज भरून घेऊन ते न्यायालयात सादरही करण्यात आले. बराच काळ चाललेला हा न्यायालयीन लढा ठरला. नंतर राज्य व केंद्र सरकारनेही कर्जमाफीची योजना मंजूर केली.

याबरोबरीनेच राजू शेटी यांच्या स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने व सदाभाऊ खोत यांच्या रयत क्रांती आघाडीनेही आपल्या आपल्या ताकदीच्या जोरावर कोल्हापूर सांगली सातारा व जवळच्या जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना संघटित करून ऊस दराच्या वाढीसाठी व दूध दराच्या बाबत मोठ्या प्रमाणात आंदोलने हाती घेतली आहेत व आजही प्रसंगानुरूप या नेत्यांच्या हाकेला ओ देऊन या भागातील शेतकरी विविध प्रकारची आंदोलने चालवत आहे.

सारांश : अगदी थोडक्यात शेतकरी व शेतीसंबंधीत घटकांना योग्य न्याय मिळावा . त्यांच्या शेती उत्पादनाला रास्त भाव मिळावा त्यांच्या समस्यांपासून त्यांना मुक्ती मिळावी या हेतूने अगदी प्राचिन काळापासून वेगवेगळ्या मार्गांनी व वेगवेगळ्या नेत्यांनी शेतकरी बांधवांना संघटीत करण्याचा त्यांच्यात योग्य जाणीव व जागृती करण्याचा अखंड प्रयत्न केला आहे. व आजही तो प्रयत्न त्यांच्याकडून होताना दिसतो आहे. आज कांही प्रमाणात जागृत झालेला शेतकरी आपल्या रास्त मागण्यांसाठी रस्त्यावर उतरून शासनाशी भांडावयास तयार होतो आहे हेच दिसून येते. पण यासाठी प्रदीर्घ कालावधी जावा लागला हे वास्तव आपल्याला मान्य करावे लागते.

२.३.३. शेतकरी चळवळींचे परिणाम :

शेतकरी चळवळीचे किंवा आंदोलनाचे परिणाम : अगदी सुरुवातीपासून असंख्य समस्या व अडचणींना तोंड देत आलेला दिवस ढकलत संपूर्ण लोकांच्या हाता तोंडाची लढाई सहजगत्या सुटावी यासाठी जीवापाड झटत असलेला शेतकरी पूर्वीच्या जमिनदार, सावकार व नगदी पिकांवर पोसलेल्या अगदी अलिकडच्या काळातील सहकार महर्षींच्या विरोधात उभा ठाकत असल्याचे चित्र आपणास पहावयास मिळते. नेमके शेतकरी चळवळीचे समाजावर काय परिणाम झाले आहेत याचा आढावा आपल्याला खालिलप्रमाणे घेता येईल.

१. शेती उत्पादनात झालेली वाढ : स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतीच्या विकासासाठी शासनाकडून वेगवेगळ्या योजना राबवल्या गेल्या. शेतकऱ्यांचे उत्पादन वाढावे यासाठी शासकीय पातळीवरून विविध कायदे करण्यात आले. जमिनदारी निर्मुलन व वेठबिगारीला चाप बसावा यासाठी कायदे केले गेले. शेतकऱ्यांना सुलभरित्या कर्ज उपलब्ध व्हावे यासाठी सहकारी पतपुरवठा सुरू केला. शेतकरी संघांची स्थापना करण्याचा प्रयत्न केला गेला. शेतीसाठी सुधारित बि बियाणे उपलब्ध व्हावीत यासाठी शासकीय पातळीवरून प्रयत्न केले गेले. हरित क्रांतीनंतरतर सुधारित शेती अवजारे, बी-बियाणे उपलब्ध करण्याची चढाओढ लागली. शेतीत वापरण्यासाठी सुधारित तंत्रज्ञान शेतकरी वर्गाला कसे उपलब्ध करून देता येईल याचा गांभिर्याने विचार सुरू झाला. परंपरागत शेतीपेक्षा नगदी पिकांखाली आलेल्या जमिनीचे क्षेत्र वाढत गेले. अशा शेती मालावर प्रक्रिया करणारे कारखाने सहकारी तत्वावर सुट करण्यावर भर देण्यात आला. शेतीबरोबरीनेच शेतीशी संबंधीत दूध उत्पादनाला चालना देण्यासाठी संकरित जनावरांची पैदास वाढवण्यावर भर देण्यात आला. शेती उत्पादनाकडे शेतकऱ्यांनी एक व्यवसाय म्हणून पहावे अशी विचारसरणी निर्माण झाली. यामुळे मुळ शेतकऱ्याला लाभलेली अगर कायद्याने मिळालेली जमीन टिकवून ठेवण्यात शेतकरी कमी पडू लागला. परत एकदा शेतकऱ्याला मिळालेली जमिन सावकाराकडे जमिनदाराकडे अगर शहारातून आलेल्या नवश्रीमंतांच्या मध्यम वर्गाला आपल्या जमिनी द्याव्या लागल्या. लोकसंख्येत प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली परिणामी शेती भावाभावांमध्ये तुकड्याच्या स्वरूपात वाटली जाऊ लागली. आपल्या वाटयाला आलेल्या जमिनीत कष्ट कून वर्षाची बेगमी होणार नाही हे लक्षात आल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मुलांनी कांहीतरी चाकरी अगर नोकरी मिळवण्यासाठी शहरांतील नवउद्योगांकडे धाव घ्यायला सुरुवात केली व सर्वानाच अशी नोकरी उपलब्ध न झाल्याने अशा शहरातील गावाकडून कांहीतरी करून पोट भरण्यासाठी आलेल्या मुलांमध्ये बेकारीची समस्या वाढत गेली.

२. कुटुंबसंस्थेवर पडलेला ताण : पूर्वी भारतात संयुक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात होती व घरातील सर्वजण गुण्यागोविंदाने एकत्रच रहात होते. पण बदललेल्या परिस्थितीच्या परिणामी एकत्र कुटुंबाचे विघटन व्हायला सुरुवात होऊन विभक्त कुटुंबव्यवस्थेला चालना मिळाली. यामुळे पूर्वी कुटुंबप्रमुखाच्या नियंत्रणाखाली राहणारी पिढी नियंत्रणाला जुमानेशी झाली आणि ग्रामीण भागात पूर्वी अस्तित्वात नसलेली वृद्धांची समस्या निर्माण झाली. आज तर शहरात गेलेला व स्थिरसावर झालेला मुलगा आपल्या पत्नीसह शहरता वास्तव्य करणे पसंत करू लागला. परिणामी कुटुंबाविषयी आपल्या जून्या पिढ्यांविषयी पूर्वीचा आदर उरला नाही. यातून वृद्धा श्रमांच्या निर्मितीला चालना मिळाली. आज जरी अशा वृद्धाश्रमांत प्रमुख्याने दुर्लक्षित शहरी वृद्धांची भरती मोठया

प्रमाणात दिसत असली तरी हळूहळू हे लोन ग्रामीण भागात व शेतकरी कुटुंबातही झिरपू लागले आहे हे वास्तव मान्यच करावे लागेल.

३. गावकुसावर झालेला परिणाम : पूर्वी जातिसंस्थेच्या नियमांचे मोठ्या प्रमाणात शेतकरी कुटुंबात व ग्रामीण भागात पालन होत होते. गाव गुण्यागोविदाने नांदत होता. सर्वांच्या सगळ्या गरजांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न शेतकऱ्यांकडून व बारा बलुतेदारांकडून व अठरा आलुतेदारांकडून केला जात होता. परिणामी गाव म्हणजे एक स्वावलंबी बेटच बनले होते. पण बदलत्या काळात ही बंधने गळून पडू लागली आहेत. मागासवर्गियांना लाभलेल्या सवलतींमुळे त्यांच्यातही शिक्षणाचा प्रसार झाला. या समाजातील तरुण वर्गही नोकरी धंद्यासाठी शहरांची वाट चोखाळू लागला. परिणामी शेतात काम करण्यासाठी मनुष्य बळाचा तुटवडा जाणवू लागला. ही ऊणीव नव्या तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने कांही प्रमाणात भरून काढल्याचा दावा जरी केला जात असला तरी हे नवतंत्रज्ञान स्विकारण्या इतपत सधनता ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य शेतकऱ्यांकडे नाही. हे ही विसरून चालणार नाही.

४. शेतकऱ्यांच्या उत्पादानाला बाजारभावावर आधारित किंमत मिळू लागली : आस्मानी व सुलतानी संकटांना धैर्याने सामोरे जात शेतकरी शेतीत उत्पादन घेत आहे. पण त्याच्या मालाला त्याच्या मताप्रमाणे नव्हे तर व्यापारीवर्गाच्या व ग्राहकांच्या मर्जीप्रमाणे दर मिळू लागला. परिणामी जरी शेती उत्पादनात वाढ होत गेलेली दिसत असली तरी आजही भारतातील बहुसंख्य शेतकरी दरिद्रीच आहेत. एका बाजूला आपल्या शेतात वर्षभर राबूनदेखील केवळ शेतात उत्पादन चांगल्याप्रकारे यावे यासाठी स्वतःची जमिन घाण ठेवून अगर मुलीच्या लग्नासाठी, मुलांच्या शिक्षणासाठी सरकारी बँका व खाजगी सावकाराकडून कर्ज उभारून शेतात राबतो आहे. या सर्वांचा कडेलोट झालेला शेतकरी कर्ज कसे फेडायचे या विचिंतने स्वकेंद्रीत होऊन आत्महत्येचा मार्ग अवलंबताना एका बाजूला दिसत आहे. अशा दुर्दैवी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा आकडा दिवसागणीक वाढतो आहे. ही खरोखरच चिंतेची बाब आहे. आहे.

५. शेतकऱ्यांत निर्माण झालेली स्वहक्कांची जाणीव : याबरोबरच शेतकरी वर्गात जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी समाजसुधरकांनी व नंतर शेतकरी संघटनांनी केलेल्या परिणामांमुळे आज कांही प्रमाणात शेतकरी जागृत होऊ लागला तर दुसरीकडे हे ही दिवस बदलतील व आपल्याला योग्य पध्दतीने शासनाकडून न्याय मिळेल किंवा तो मिळाला नाही तर रस्त्यावर उतरून आपण आपल्या रास्त मागण्या शासनाला मान्य करायला लावायच्या याबाबत त्यांच्यातील जागृती वाढली आहे. यामागे विविध शेतकरी नेत्यांनी काळाच्या ओघात शेतकरी संघटनांच्या उभारलेल्या जाळ्यांचा आपणास विचार करावा लागेल. अशा चळवळींमुळे शेतकरी आज कांही प्रमाणात का असेना संघटित होताना दिसतो आहे.

डाव्यापक्षांनी शेतकऱ्यांसाठी हाती घेतलेली आंदोलने, महेंद्रसिंग टकैत, शरद जोशी, राजू शेटी व अलिकडच्या काळात सदाभाऊ खोत आपल्या आपल्या शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या उत्पादानाला योग्य भाव मिळावा यासाठी विविध आंदोलने करताना दिसत आहेत व अशा आंदोलनात शेतकरीही आपला कांही प्रमाणात फायदा होईल या हेतूने नेत्यांच्या हाकेला ओ देत रस्त्यावर उतरून आंदोलनात सहभागी होत आहे.

शेतकरी संघटनेचे नेते व त्यांची राजकीय हाव दुसरीकडे अशा पध्दतीने शेतकरी संघटना निर्माण करून शेतकऱ्यांच्यात जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतानाच त्यातून आपला फायदा कसा करून घेता येईल याचाही विचार संघटनेच्या नेत्यांकडून होताना दिसून येतो. केवळ राजकीय पक्षाला पाठींबा द्यायचा की नाही. या प्रश्नावरून शरद जोशींच्या शेतकरी संघटनेतून फुटून दूर झालेल्या व स्वतःची एक स्वतंत्र संघटना 'स्वाभिमानी शेतकरी संघटना' म्हणून स्थापन करण्यात यशस्वी झालेल्या राजू शेटी यांनी आपल्या संघटनेच्या ताकदीवर साखर कारखानदारांना सळोकीपळो करून सोडले व शेतकऱ्यांच्या ऊसाला योग्य दर मिळावा यासाठी शेतकऱ्यांसह रस्त्यावर उतरून लढा उभारला त्याचा फायदा म्हणून ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना कांही प्रमाणात त्यांच्या ऊसाला योग्य दर मिळाला याबरोबरच दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या दूधाला योग्य भाव मिळालाच पाहिजे याबरोबरच शासनानेही अशा दूध उत्पादकांना कांही प्रमाणात अनुदान द्यावे यासाठीही वेगवेळे लढे उभारले आहेत आणि आजही त्यांचे प्रयत्न त्यादृष्टीने सुरूच आहेत ही एक बाब.

दुसरीकडे आपण संघटित केलेल्या शेतकऱ्यांच्या ताकदीचा पुरेपूर वापर करून आपल्याला राजकीय सत्ता कशी मिळवता येईल व टिकवून ठेवता येईल याचाही विचार करून एकदा कोल्हापूर जिल्हापरिषद सदस्यत्व दोनदा आमदारकी मंत्रीमंडळात सहभाग व एकदा खासदारकीची निवडणूकही मातब्बर उमेदवाराला पराभूत करून सहजगत्या जिंकली आहे. पण या सत्तेच्या काळात कांही वेळा त्यांच्याकडूनही शेतकऱ्यांच्या हिताकडे दुर्लक्षच झाल्याचे दिसून येते पण सत्ताबदलानंतर मात्र अलिकडे परत एकदा या संघटनेने दूधाला रास्त भाव मिळावा यासाठी आंदोलन सुरू केले. दूध उत्पादक शेतकऱ्यांनी त्यांच्या आवाहनाला पाठींबा देत असे आंदोलन सुरू झाल्यावर त्यात उत्स्फूर्त सहभाग घेतल्याचे दिसून येते. या आंदोलनावेळी संघटित झालेल्या शेतकऱ्यांनी दूध वाहतूक करणारे टँकर अडवून त्यातील शेतकऱ्यांनीच उत्पन्न केलेले दूध रस्त्यावर ओतून दिले असे का घडले हेच समजत नाही. याचीच प्रचिती सदाभाऊ खोत यांच्या रयत क्रांती संघटनेने केलेल्या दूध आंदोलनावेळी दिसून आली. अगदी अलिकडेच आमदार पदावर विराजमान झालेल्या व स्वतःला शेतकरी नेता समजून त्यांचे संघटन बांधून त्यांच्या न्याय हक्कांसाठी आमदार नसताना ज्यांनी 'आसूड मार्च्ये' सारखी आंदोलने करून शेतकऱ्यांच्याचे प्रश्न समाजासमोर व तत्कालीन शासनासमोर मांडले. त्या नेत्यांविषयी एका सामाजिक कार्यकर्त्याने आपल्या फेसबुकवर आपण आज संकटात सापडलेल्या शेतकऱ्यांसाठी नव्याने का आंदोलन सुरू करत नाही? अशी साधी पोस्ट टाकल्यानंतर त्यांच्या कार्यकर्त्यांकडून अशिल्ल कॉमेंट्स टाकल्याचे दिसून आले. या सामाजिक कार्यकर्त्याने केवळ नव आमदारांना याविषयी फोनद्वारे प्रश्न विचारल्यानंतर तुम्ही तुमच काम बघा आम्ही आंदोलन केंव्हा करायच किंवा करायचं की नाही हे आमच आम्ही ठरवणार असे उत्तर दिले यावरून अशा स्वयंघोषित शेतकरी नेत्यांच्या शेतकरी चळवळी अगर आंदोलना मागील हेतू नेमका कोणता असावा असा प्रश्नही निर्माण व्हायला जागा निर्माण होते.

२.४ सारांश :

एकविसाव्या शतकात सर्वत्र नवतंत्रज्ञानाचा व सोशल मिडियाचा बोलबाला प्रचंड प्रमाणात होत असतानाही आपल्याला भारतीय समाजातील जवळजवळ ६५ ते ७० टक्के लोक आजही शेती आणि शेतीसंबंधीत कार्याशी

निगडित असल्याचे मान्य करावे लागते. त्याबरोबरीनेच शेतीक्षेत्रात घडणाऱ्या प्रत्येक बदलांचा परिणाम एकंदर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होतो हे ही तितकेच खरे आहे. शेतकरी चळवळींना अगर आंदोलनांना जरी दीर्घ इतिहास लाभला असला तरी स्वातंत्र्योत्तर काळातच मुख्यतः १९७० नंतरच शेतकरी आंदोलने मोठ्या प्रमाणात झालेली आढळतात.

२.३.२. प्रमुख शेतकरी चळवळी :

शेतकऱ्यांच्या चळवळींचे कालक्रमानुसार व चळवळींच्या स्वरूपानुसार आपल्याला अभ्यास करणे सोयीचे होईल.

पुनर्स्थापनावादी चळवळी : साधारणपणे १७६५ ते १८५७ या दरम्यान पुनर्स्थापनावादी अशा स्वरूपाचे अनेक उठाव झाले. यांचे नेतृत्व हिंदू व मुस्लिमांतील छोटे राजे रजवाडे. पुर्वीचे मोगलांच्या राजवटीतील महसूल अधिकारी .डोंगराळ भागातील आदिवासी टोळ्यांचे नायक आणि दक्षिण भारतात स्थानिक जमीनमालक आणि लष्करी अधिकारी यांनी केले. त्यांना शेतकऱ्यांच्या व कांही वेळा पूर्वाश्रमीच्या सैनिकांचाही पाठिंबा लाभलेला होता. हे उठाव कधी ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध तर कधी या राजेरजवाड्यांविरुद्ध (ज्यांनी) भरमसाठ कर लादला होता त्यांच्याविरुद्ध झाल्याचे दिसून येते. या उठावांचे महत्वाचे उद्दिष्ट ब्रिटीशांची हाकलपट्टी करून पूर्वीचे सरकार परत आणणे व पूर्वीचे शेती व्यवहार पुनर्स्थापित करणे हेच होते.

धार्मिक चळवळी : १८५७ चा उठाव असफल झाल्यानंतर कांही बंडखोर शेतकरी दरोडेखोरांच्या टोळ्यांत सामील झाले तर कांही धार्मिक नेत्यांच्या स्थानिक पातळीवरील लढ्यांत सामिल झाले. स्टीफन फुक्स यांनी भारतातील अशा स्वरूपाच्या चळवळींचा अभ्यास केला आहे. अशा चळवळींचा नेता हा प्रेषिताप्रमाणे भावीकाळातील आदर्श समाजाचे कल्पित स्वप्न आपल्या अनुयायांपुढे ठेवतो व ते कांही दैवी चमत्कारांनी पृथ्वीवर अवतरेल अशी श्रद्धा अनुयायांच्या मनावर बिंबवतो. त्यांनी ब्रिटीशांविरुद्ध लढणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या १९ अशा चळवळींची नोंद केली असून त्यांच्या मते अशा चळवळी मुख्यतः मुस्लिम धर्मियांत मोठ्या प्रमाणात झाल्या तर कांही प्रमाणात त्या हिंदू धर्मियांत व आदिवासी समाजातही झाल्याचे आढळते.

सामूहिक उठाव : शेतकऱ्यांच्या चळवळींच्या संदर्भात या स्वरूपाचे उठाव महत्वपूर्ण आहेत कारण यामागची शक्ती व नेतृत्व शेतकऱ्यांचेच होते. या उठावांमागे धार्मिक चळवळीप्रमाणे कांही विचारप्रणाली अगर करिष्मा असलेले नेतृत्व नसले तरी त्यांचे स्वरूप आकस्मिक व नाटयमय होते.या उठावांचे मुख्य उद्दिष्ट त्यांची कांही गाऱ्हाणी दूर करणे हेच होते. सुरूवातीला अत्यंत शांततापूर्ण मार्गाने सामूहिक बहिष्काराच्या असेच या चळवळींचे स्वरूप होते.

महाराष्ट्रातील उठाव: महाराष्ट्रात पेशवाईच्या अस्तानंतर व आदिवासी राजांची राज्ये गेल्यावर ब्रिटीशांची राजवट सुरू झाली. याविरोधी निर्माण झालेल्या असंतोषाची परिणीती ब्रिटीशांविरोधातील सशस्त्र उठावांत झाली. यापैकी कांही उठावांमध्ये पुढिल प्रमुख उठावांचा समावेश करावा लागेल. १८२६ साली उमाजी नाईक यांच्या

नेतृत्वाखली पुणे जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातील रामोश्यांचे बंड व १८३० व पुन्हा १८३९ ते १८४५ या काळात चिमणजी जाधव भाऊ खेर आणि नाना दरबारे यांच्या पुढाकाराखाली झालेले कोळ्यांचे बंड, खानदेशातील भिलांनी १८२२ ते १८५७ या कालावधीत ब्रिटीशांविरुद्ध केलेले बंड. १८६७ साली पुण्यात स्थापन झालेल्या सार्वजनिक सभेने शेतकऱ्यांच्या या प्रश्नांकडे सरकारचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला. सार्वजनिक सभेच्या कार्यकर्त्यांनी वेगवेगळ्या ठिकाणी असलेल्या शेतकऱ्यांमध्ये याबाबत जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले यांनी जरी प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांची चळवळ उभी केली नसली तरी शेतकऱ्यांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी 'शेतकऱ्यांचे आसूड' हे पुस्तक लिहीले. सत्यशोधक समाजाने १८७३ साली 'दीनबंधू' नावाचे साप्ताहिक सुरू केले व त्यातून शेतकऱ्यांची दुखणी मांडून त्यांच्यात जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

सविनय कायदेभंगाची चळवळ आणि शेतकरी : काँग्रेसने कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्यासाठी गुजरातमधील बाडोली तालुक्याची निवड केली. तेथे १९२८ साली साराबंदीचे आंदोलन सुरू केले. या सत्याग्रहात सुरुवातीला गुजरातमधील श्रीमंत व मध्यम शेतकरी असलेला पाटीदार समाज सहभागी झाला होता. त्यांच्या बरोबरीनेच अत्यंत हालाखीत जीवन जगणाऱ्या कनिष्ठ वर्गातील शेतकरीही सहभागी व्हावा यासाठी त्यांनी कनिष्ठ जाती आणि आदिवासी समाजात चरखा दारूबंदी असे रचनात्मक कार्यक्रम हाती घेण्याची सूचना 'पाटीदार युवक' मंडळाला दिली. यामुळे पाटीदार शेतकरी व कनिष्ठ जातीतील शेतमजूर एकत्रित येऊन राजकीय कृती करण्याची तयारी परिपूर्ण झाली. या लढयामागे जरी महात्मा गांधींची प्रेरणा असली तरी लढ्याचे नेतृत्व सरदार वल्लभभाई पटेलांनी केले. ही चळवळ सरकारने दडपून टाकण्याचा भगिरथ प्रयत्न केला. पण शेवटी तडजोडीचा मार्ग स्विकारण्यात येऊन अहिंसात्मक मार्गाने चाललेला हा लढा मागे घेण्यात आला. यामध्ये शेतातील वेगवेगळे वर्ग पटेलांच्या नेतृत्वाखाली एकजुटीने लढले.

किसान सभेचे कार्य : १९२० साली भारतात साम्यवादी चळवळीला सुरुवात होऊन भारतीय समाजवादी पक्षाची स्थापना झाली होती. संघटनात्मक सोयीसाठी या पक्षाने दुसरा 'कामगार आणि किसान पक्ष' काढला. या पक्षाचे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाबाबत विचार अधिक जहाल होते. परंतू जहाल गटांना व शक्तींना खास शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र संघटन स्थापन करावयाचे होते. १९३६ मध्ये या जहाल गटाने एकत्र येऊन 'अखिल भारतीय किसान सभा' स्थापन केली. या किसान सभेच्या प्रादेशिक पातळीवरील संघटनांनी अत्यंत महत्वपूर्ण कार्य सुरू केले. यामध्ये मुख्यतः बिहार प्रादेशिक किसान सभेने स्वामी सहजानंदांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृतीचे काम मोठ्या प्रमाणावर केले होते या सभेने जमिनदार विरोधी व कुळांच्या जमिनीवरील हक्कांचे संरक्षण करणारी चळवळ सुरू केली. आंध्रमधील किसान सभेने प्रा. एन. जी. रंगा यांच्या नेतृत्वाखाली प्रामुख्याने मध्यम व श्रीमंत शेतकऱ्यांचे प्रश्न हाताळले असले तरी कांही प्रमाणात गरीब शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडेही लक्ष दिले होते. वारल्यांचा लढा: किसान सभेने महाराष्ट्रात लढवलेला हा सर्वात मोठा लढा असून हा १९४५ साली सुरू करण्यात आला होता. वारली आदिवासींना एकत्र करून गोदावरी परूळेकर यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत हा लढा चालवला होता. १९४७ मध्ये या लढ्याचे वारल्यांच्या उठावामध्ये रूपांतर झाले होते. या लढ्याचे वेठबिगारी नष्ट करणे शेतमजुरी वाढवून घेणे व वारल्यांवर होणारे अत्याचार थांबवणे हे तीन महत्वाचे हेतू होते. या सशस्त्र लढयाने

पोलिसांनाही जंगलात हिंडायची भिती वाटत होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी : भारताला १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर या चळवळीमध्ये उत्सूर्तपणे सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांच्या आशा अपेक्षाही मोठ्या प्रमाणात वाढल्या होत्या. आपल्यासमोर उभ्या राहिलेल्या व रहात असलेल्या शेतीविषयक समस्यांची सोडवणूक आपल्या शासनाकडून सहजगत्या केली जाईल व कांही प्रमाणात का असेना आपल्याला अधिक सुखाचे दिवस पहायला मिळतील अशी शेतकरी लोकांची अपेक्षा होती. या अपेक्षांच्या पूर्ततेसाठी शासनाकडून जमिनसुधारणा व शेतीचा विकास व्हावा यासाठी कांही कायदे व सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला.भारतात झालेल्या हरित क्रांतीचाही प्रभाव भारतीय शेतकरी वर्गावर पडला. शेतीचे आधुनिकीकरण झाले. पूर्वी केवळ मनुष्य बळावरच सुरू असलेल्या शेतात यंत्रांच्या वापरला व परंपारागत बियाणांच्या बदल्यात अधिक उत्पादन देणाऱ्या संकरित बियाणांचा नैसर्गिक खतांच्या एवजी रासायनिक खतांचा वापर सुरू झाला व शेती उत्पादनात कांही प्रमाणात वाढ झाली याबाबत द्रुत असण्याचे कारण नाही.

तेलंगणातील शेतकरी उठाव : १९४६ ते १९५१ कांही परदेशी विचारवंतानी भारतीय शेतकरी आंदोलनांपैकी तेलंगणा उठाव व बंगालमधील तेभाग चळवळ हीच महत्वाची शेतकरी आंदोलने असल्याचे मत मांडले आहे. पूर्वीच्या निजामाच्या हैद्राबाद संस्थानी राज्याचा तेलंगणा हा एक भाग होता. या भागातही भारतातील इतर भागांप्रमाणेच सरंजामशाही शेती पध्दतीमुळे लहान शेतकरी, कुळे, शेतमजूर यांचा अनन्वित अत्याचार व छळ होत होता. त्यांना सरंजामदारांना प्रचंड कर द्यावा लागत होता. सावकारांकडून होणारी पिळवणूक जहागिरदारांकडून होणारी वेढबिगारीची सक्ती या सर्व गोष्टीविरूध्द शेतकऱ्यांच्यात प्रचंड असंतोष निर्माण होत होता. या भागातील शेतकऱ्यांचे संघटन करून भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी या असंतोषाला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला. यासाठी त्यांनी खेडोपाडी शेतकऱ्यांची दले उभी केली. निजामाच्या पोलिसांनी आणि जहागिरदारांच्या गुंडांनी जेव्हा दडपशाहीला सुरूवात केली तेव्हा या दलांनी त्यांचा प्रतिकार करायला सुरूवात केली.

महाराष्ट्रातील १९७० नंतरच्या शेतकरी चळवळी : महाराष्ट्रात झालेल्या जमीन सुधारणांमुळे आणि 'कसेल त्याची जमीन' यासारख्या कायद्यांमुळे जमीनीचे कुळांकडे हस्तांतर झाले पण कायद्यातील पळवाटांचा अवलंब करून जमीन मालकांनी बेनामी जमिनी करून त्यांच्यावरचा आपला हक्क अबादीतच ठेवला होता. कांही ठिकाणी त्यांनी कुळांना हुसकावून लावले परिणामी शेतमजुरांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झाली. पंचवार्षिक योजनाद्वारे शेतीविकासाच्या योजना सरकारने हाती घेतल्या.याबरोबरच लहान मोठया पाणीपुरवठा योजना सुरू केल्या शिवाय शेतीसाठी मुलभूत सोयी करण्यावर व शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करण्यासाठीच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या. सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन दिले परिणामी या सर्वांचा फायदा ग्रामीण भागातील उच्च व मध्यम शेतकरी वर्गाला झाला.

शेतकरी कामगार पक्षाचे कार्य : स्वतःला डावा पक्ष म्हणवून घेणारा महाराष्ट्रातील आणखी एक पक्ष म्हणून आपल्याला शेतकरी कामगार पक्षाच्या कार्याचा आढावा घेणे गरजेचे आहे. केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे दत्ता देशमुख यांचे नेतृत्व लाभलेल्या या पक्षाने कर्जमाफी, शेतसारा कमी करावा अशा मागण्या तत्कालीन

महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांसमोर मांडल्या होत्या. पण तत्कालीन मुख्यमंत्र्यांनी त्या अमान्य केल्या. १९५० साली दाभाडी येथे भरण्यात आलेल्या अधिवेशनात जमीनसूधारणा, शेतमजूरांना पुरेसे जीवन वेतन देणे, सावकारी नष्ट करणे, शेतीव्यवसायाला कर्जपुरवठ्याची सोय करणे असा १५ कलमी जाहिनामा मांडला याला 'दाभाडी प्रबंध' असे संबोधण्यात आले. १९८० नंतर शेकापने महाराष्ट्रात कांही भागात खंडकरी शेतकऱ्यांच्या शासकीय योजनांखाली सरकारच्या ताब्यातील जमिनीचा योग्य मोबदला मिळावा यासाठी मोठी आंदोलने रायगड जिल्ह्यात केल्याचे दिसून येते.

समाजवादी पदाची शेतकरी व शेतमजूर पंचायत : १९६९ साली स्थापन झालेल्या या संघटनेच्या उद्दिष्टांमध्ये सरकारी पडीक जमिनीचे व जंगल जमिनीचे भूमिहीनांमध्ये पुर्नवाटप करणे कामल जमीनधारणा कायद्याची अंमलबजावणी आणि अतिरिक्त जमिनीचे भूमिहीनांमध्ये फेरवाटप करणे शेतकरी व शेतमजूर पंचायतीने प्रामुख्याने शेतकऱ्यांना जमिनीसंदर्भातील कायदाविषयक गोष्टीत मदत करणे व शेतमजूरांच्या जीवनवेतनाचा प्रश्न उचलून धरण्याचा प्रयत्न केला. दलित आदिवासी शेतमजूर यांना समान न्याय मिळावा, ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांना व शेतमजूरांना फायदेशीर ठरेल अशी शेतीची पुर्नरचना करणे या प्रमुख उद्दिष्ट्यांना नजरेसमोर ठेवून या शेतमजूर पंचायतीने आपले कार्यक्षेत्र निश्चीत करून शेतकऱ्यांना जमिनीविषयी कायदेशीर सल्ला देण्याचे व शेतमजूरांच्या जीवनवेतनाचा प्रश्न उचलून धरला होता.

पालघर तालुक्यातील भूमिसेना आंदोलन : ठाणे जिल्ह्यातील पालघर तालुक्यातील वारली आदिवासींनी शेतकऱ्यांनीही आदिल नावाच्या आदिवासी नेत्याच्या नेतृत्वाखाली भूमिसेना ही अराजकीय संघटना स्थापन केली. या संघटनेने सावकार व जमीनदारांविरुद्ध उत्सूर्तपणे लढा पुकारला. सुरुवातीला संघटनेच्या कार्यकत्यांनी आदिवासीची असलेली पण सावकारांनी जबरदस्तीने ताब्यात घेतलेल्या शेतातील उभी पिके कापून आपल्या ताब्यात घ्यायला सुरुवात केली स्थानिक प्रशासकीय अधिकाऱ्यांकडे सावकारांनी तक्रारी दाखल केल्या. यांच्याकडे सुरुवातीला दुर्लक्ष करण्यात आले. पेलिस बळाचा वापर करून कांही आदिवासींना तुरूंगात डांबण्यात आले पण चळवळीच्या उद्रेकाने शेवटी अधिकारी वर्गाला या तक्रारींकडे लक्ष देण्याशिवाय पर्यायच उरला नाही.

शेतकरी चळवळ : महाराष्ट्रात शेतकरी संटनांच्या चळवळींने आपल्या मागण्या व आंदोलनाचे स्वरूपही बदलले. १९७८ साली पुणे जिल्ह्यातील खेड तालुक्यात शरद जोशी यांनी संघटनेच्या बांधणीला सुरुवात केली आणि मार्च १९८० मध्ये या संघटनेने शरद जोशींच्या नेतृत्वाखाली कांद्याच्या योग्य भावासाठी पहिले मोठे रास्ता रोको आंदोलन केले. याबरोबरीने या संघटनेने ऊसाच्या भावाचा प्रश्न उचलून धरत रास्ता रोको व रेल रोको आंदोलन केले. परिणामी शेतकरी वर्गाच्या अस्तित्वाची जाणीव संपूर्ण समाजात निर्माण झाली. त्यामुळे शरद जोशींना शेतकरी संघटनेचे प्रणेते म्हणून ओळखले जाते.

अ. कांदा आंदोलन १९८० : फेब्रुवारी १९८० मध्ये चाकणच्या बाजारातील कांद्याच्या भाव प्रचंड प्रमाणात घसरले. परिणामी १ मार्च १९८० रोजी शेतकऱ्यांनी आंदोलनास सुरुवात केली व यासाठी शेतकऱ्यांनी आपल्या बैलगाड्यांसह चाकण पुणे येथे रस्ता रोको आंदोलन केले. अखेर १५ मार्च रोजी शासनाने शेतकऱ्यांच्या बहुसंख्य मागण्या मान्य केल्याने शरद जोशींनी हे आंदोलन मागे घेतले.

ब. ऊस आंदोलन-नाशिक जिल्हा : ऑगस्ट ते नोव्हेंबर १९८०: ऊस पिकवणाऱ्या नाशिक जिल्ह्यातील निफाड तालुक्यातील शेतकऱ्यांनी शेतकरी संघटनेच्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली ऊसाला प्रतिटन ३०० रूपाये भाव मिळावा यासाठी आंदोलन केले. २७ नोव्हेंबर रोजी मुख्यमंत्र्यांनी ऊसाला प्रतिटन ३०० रूपाये व कापसालाही योग्य भाव दिला जाईल अशी घोषणा केली. परिणामी आंदोलन स्थगित करण्यात आले.

क. तंबाखू आंदोलन निपाणी मार्च (१९८१) : निपाणी येथील शेतकऱ्यांच्या व्यापाऱ्यांकडून होणाऱ्या लुटीवरूद्ध शेतकरी संघटनेने निपाणी येथे शासनाला सुरुवातीस कल्पना देऊन आणि विचारविनिमयासाठी मुदत देऊनही या शासनाने शेतकऱ्यांच्या मागण्यांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केल्यामुळे १४ मार्च १९८१ रोजी शरद जोशींच्या नेतृत्वाखाली सुमारे ५० हजार शेतकऱ्यांनी पुणे-बेंगलोर राष्ट्रीय महामार्ग अडवला होता.

ड. दूध आंदोलन जून १९८२ : २२ एप्रिल १९८२ रोजी धुळ्यात भरलेल्या शेतकरी संघटनेच्या मेळाव्यात दूध आंदोलन करण्याचे निश्चित केले याबरोबरीनेच शेतकऱ्यांविरुधी असलेल्या शासनाच्या धोरणांना विरोध करण्यासाठी दुधाचे भाव वाढवून मिळणार नाहीत हे शासनाने जाहिर केल्यामुळे दुधाचे भाव वाढून मिळाले पाहिजेत म्हणून २८ जून १९८२ पासून दूध आंदोलन सुरू करण्यात आले. मात्र नाशिक, धुळे, सातारा, पुणे या जिल्ह्यांचा अपवाद वगळता या आंदोलनाला फारसा पाठिंबा न मिळाल्याने हे आंदोलन फसले. आजही कोल्हापूर जिल्ह्यातील स्वाभिमानी शेतकरी संघटना, रयत क्रांती आघाडी या सारख्या संघटना शेतकऱ्यांच्या ऊसाला योग्य भाव मिळावा दूधाला योग्य भाव व शासनाकडून अनुदान मिळावे या मागण्यांसाठी आंदोलने करताना आढळतात. पण त्यांनाही फारसा पाठिंबा मिळत नसल्याचे दिसून येते.

याबरोबरीनेच राजू शेटी यांच्या स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने व सदाभाऊ खोत यांच्या रयत क्रांती आघाडीनेही आपल्या आपल्या ताकदीच्या जोरावर कोल्हापूर सांगली, सातारा व जवळच्या जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना संघटित करून ऊस दराच्या वाढीसाठी व दूध दराच्या बाबत मोठ्या प्रमाणात आंदोलने हाती घेतली आहेत व आजही प्रसंगानुरूप या नेत्यांच्या हाकेला ओ देऊन या भागातील शेतकरी विविध प्रकारची आंदोलने चालवत आहे.

२.३.३. शेतकरी चळवळींचे परिणाम

१. शेती उत्पादनात झालेली वाढ : स्वातंत्र्योत्तोर काळात शेतीच्या विकासासाठी शासनाकडून वेगवेगळ्या योजना राबवल्या गेल्या शेतकऱ्यांचे उत्पादन वाढावे यासाठी शासकीय पातळीवरून विविध कायदे करण्यात आले. जमिनदारी निर्मुलन व वेठबिगारीला चाप बसावा यासाठी कायदे केले गेले. शेतकऱ्यांना सुलभरित्या कर्ज उपलब्ध व्हावे यासाठी सहकारी पतपुरवठा सुरू केला. शेतकरी संघांची स्थापना करण्याचा प्रयत्न केला गेला. शेतीसाठी सुधारित बि बियाणे उपलब्ध व्हावीत यासाठी शासकीय पातळीवरून प्रयत्न केले गेले. शेती मालावर प्रक्रिया करणारे कारखाने सहकारी तत्वावर सुरू करण्यावर भर देण्यात आला. शेतीबरोबरीनेच शेतीशी संबंधीत दूध उत्पादनाला चालना देण्यासाठी संकरित जनावरांची पैदास वाढवण्यावर भर देण्यात आला.

२. कुटुंबसंस्थेवर पडलेला ताण : पूर्वी भारतात संयुक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात होती व घरातील सर्वजण गुण्यागोविंदाने एकत्रच रहात होते. पण बदललेल्या परिस्थितीच्या परिणामी एकत्र कुटुंबाचे विघटन व्हायला सुरुवात होऊन विभक्त कुटुंबव्यवस्थेला चालना मिळाली. यामुळे पूर्वी कुटुंबप्रमुखाच्या नियंत्रणाखाली राहणारी पिढी नियंत्रणाला जुमानेशी झाली.

३. गावकुकुसारवर झालेला परिणाम : पूर्वी जातिसंस्थेच्या नियमांचे मोठ्या प्रमाणात शेतकरी कुटुंबात व ग्रामीण भागात पालन होत होते. गाव गुण्यागोविंदाने नांदत होता. सर्वांच्या सगळ्या गरजांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न शेतक-यांकडून व बारा बलुतेदारांकडून व अठरा आलुतेदारांकडून केला जात होता. परिणामी गाव म्हणजे एक स्वावलंबी बेटच बनले होते. पण बदलत्या काळात ही बंधने गळून पडू लागली आहेत. मागासवर्गियांना लाभलेल्या सवलतीमुळे त्यांच्यातही शिक्षणाचा प्रसार झाला. या समाजातील तरुण वर्गही नोकरी धंद्यासाठी शहरांची वाट चोखाळू लागला.

४. शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला बाजारभावावर आधारित किंमत मिळू लागली : आस्मानी व सुलतानी संकटांना धैर्याने सामोरे जात शेतकरी शेतीत उत्पादन घेत आहे. पण त्याच्या मालाला त्याच्या मताप्रमाणे नव्हे तर व्यापारीवर्गाच्या व ग्राहकांच्या मर्जीप्रमाणे दर मिळू लागला. एका बाजूला आपल्या शेतात वर्षभर राबूनदेखील केवळ शेतात उत्पादन चांगल्या प्रकारे यावे यासाठी स्वतःची जमिन घाण ठेवून अगर मुलीच्या लग्नासाठी मुलांच्या शिक्षणासाठी सरकारी बँका व खाजगी सावकाराकडून कर्ज उभारून शेतात राबतो आहे .

५. शेतकऱ्यांत निर्माण झालेली स्वहक्कांची जाणीव : याबरोबरच शेतकरी वर्गात जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी समाजसुधरकांनी व नंतर शेतकरी संघटनांनी केलेल्या परिणामांमुळे आज कांही प्रमाणात शेतकरी जागृत होऊ लागला

आंदोलनावेळी संघटीत झालेल्या शेतकऱ्यांनी दूध वाहतूक करणारे टँकर अडवून त्यातील शेतकऱ्यांनीच उत्पन्न केलेले दूध रस्त्यावर ओतून दिले असे का घडले हेच समजत नाही. याचीच प्रचिती सदाभाऊ खोत यांच्या रयत क्रांती संघटनेने केलेल्या दूध आंदोलनावेळी दिसून आली. अगदी अलिकडेच आमदार पदावर विराजमान झालेल्या व स्वतःला शेतकरी नेता समजून त्यांचे संघटन बांधून त्यांच्या न्याय हक्कांसाठी आमदार नसताना ज्यांनी 'आसूड मोर्चा' सारखी आंदोलने करून शेतकऱ्यांच्याचे प्रश्न समाजासमोर व तत्कालीन शासनासमोर मांडले. त्या नेत्याविषयी एका सामाजिक कार्यकर्त्याने आपल्या फेसबुकवर आपण आज संकटात सापडलेल्या शेतकऱ्यांसाठी नव्याने का आंदोलन सुरू करत नाही? अशी साधी पोस्ट टाकल्यानंतर त्यांच्या कार्यकर्त्यांकडून अशिल्ल कॉमेंट्स टाकल्याचे दिसून आले. या सामाजिक कार्यकर्त्याने केवळ नव आमदारांना याविषयी फोनद्वारे प्रश्न विचारल्यानंतर तुम्ही तुमच काम बघा आम्ही आंदोलन केंव्हा करायच किंवा करायच की नाही हे आमच आम्ही ठरवणार असे उत्तर दिले यावरून अशा स्वयंघोषित शेतकरी नेत्यांच्या शेतकरी चळवळी अगर आंदोलना मागील हेतू नेमका कोणता असावा असा प्रश्नही निर्माण व्हायला जागा निर्माण होते.

स्वयंअध्ययन प्रश्न १ (एका वाक्यात उत्तरे द्या.)

१. कमी कष्ट व जास्त उत्पादन मिळवण्याच्या हव्यासापोटी शेतकरी कोणत्या प्रकारच्या पिकाकडे वळतो आहे.
२. जल सिंचनाच्या बाबतीत भारतीय शेती कशावर अवलंबून आहे.
३. शेती उत्पादनाला योग्य भाव का मिळत नाही.
४. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानामुळे कोणाचा फायदा होत आहे.
५. शेतकऱ्यांचे कोणते दुष्टचक्र लवकर संपेल असे आजतरी वाटत नाही.

स्वयं अध्ययन प्रश्न २ (रिकाम्या जागा भरा.)

१. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी .....हे पुस्तक लिहीले.
२. खानदेशातील भिलांनी १८२२ ते १८५७ या कालावधीत ..... विरूध्द बंड केले.
३. .... शेतकरी संघटनेचे प्रणेते म्हणून ओळखले जाते.
४. सत्यशोधक समाजाने १८७३ साली कोणते साप्ताहिक सुरू केले.

२.५ स्वयं -अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

स्वयं अध्ययन प्रश्न १. (एका वाक्यात उत्तरे द्या.)

१. कमी कष्ट व जास्त उत्पादन मिळवण्याच्या हव्यासापोटी शेतकरी नगदी पिकाकडे वळतो आहे.
२. जल सिंचनाच्या बाबतीत भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून आहे.
३. कारण शेती मालाच्या खरेदी विक्री व्यवस्थेवर शेतकऱ्यांचे नियंत्रण नाही.
४. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानामुळे व्यापारांचा फायदा होत आहे.
५. शेतकऱ्यांचे कर्जबाजारीपणाचे दुष्टचक्र लवकर संपेल असे आजतरी वाटत नाही.

स्वयं अध्ययन प्रश्न २ (रिकाम्या जागा भरा)

१. 'बिरसा मुंडा'याच्या नेतृत्वाखाली मुंडा आदिवासी जमातीची चळवळ सुरू झाली.
२. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी शेतकऱ्यांचे आसूड हे पुस्तक लिहीले.
३. खानदेशातील भिलांनी १८२२ ते १८५७ या कालावधीत ब्रिटीशांविरूध्द केलेले बंड.
४. शरद जोशींना शेतकरी संघटनेचे प्रणेते म्हणून ओळखले जाते.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३ (योग्य जोड्या जुळवा.)

अ. चळवळींची नावे	ब. चळवळींचे प्रमुख नेते
१. शेतकरी संघटना	अ. श्री शरद जोशी
२. स्वाभिमानी संघटना	ब. श्री राजू शेटी
३. रयत क्रांती संघटना	क. श्री सदाभाऊ खोत

२.६. सरावासाठी प्रश्न :

१. भारतातील शेतकऱ्यांच्या समस्या विषद करा.
२. भारतातील प्रमुख शेतकरी चळवळींच्यावर चर्चा करा.
३. शेतकरी चळवळींचे समाजावरील परिणाम स्पष्ट करा.

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ :

१. एम. एस. राव. 'भारतातील सामाजिक चळवळी' मनोहर पब्लिकेशन २०००.
२. प्राची चिकटे. 'भारतातील सामाजिक चळवळी' डायमंड पब्लिकेशन पुणे २००८.
३. घनशाम शहा 'भारतातील सामाजिक चळवळी' सेज पब्लिकेशन दिल्ली २००४.

***

घटक - ३
दलित चळवळ
(Dalit Movement)

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ . भारतातील दलित समस्या:

३.२.२ प्रमुख दलित चळवळी:

३.२.३ दलित चळवळीचे परिणाम:

३.३ सारांश

३.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.५ सरावासाठीचे प्रश्न

३.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके.

३.० उद्दिष्टे

सदर घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास-

- १) भारतातील दलित समस्या समजून घेता येईल.
- २) प्रमुख दलित चळवळी समजून घेता येतील .
- ३) दलित चळवळीचे परिणाम समजून घेता येतील.

३.१ प्रास्ताविक :

भारतीय समाजामध्ये अनेक अनिष्ट रूढी आहेत. त्यापैकी अस्पृश्यता ही एक महत्त्वपूर्ण अशी रूढी मानली जाते. माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क या रूढी प्रथानी हिरावून घेतला आहे. भारतामध्ये जाती व्यवस्था आणि चातुर्वर्ण्य व्यवस्था या पद्धतीतून अस्पृश्यतेचा उदय झाला आहे. ब्राह्मण क्षत्रिय आणि वैश्य या तीन वर्गांची सेवा करण्यासाठी शूद्र वर्गाची निर्मिती करण्यात आली आहे. सुरुवातीला गुणांनुसार वर्ग निश्चित केला जात असे कालांतराने जन्मावर आधारित वर्गाची निश्चिती होऊ लागल्यामुळे वर्ग व्यवस्थेचे जातीव्यवस्थेत रूपांतर होऊ

लागले. जात ही जन्मावर आधारित असल्याने जात बदलण्याचा प्रश्नच नव्हता. सर्व जातींना समान दर्जा नसल्यामुळे समाज एकसंध राहिला नाही. त्यामुळे जातीमध्ये परस्पर देवाण-घेवाण ही ठप्प झाली. रोटी बंदी आणि बेटीबंदी समाजास बंदिस्त वर्गाचे स्वरूप लाभले. जातिव्यवस्थेमुळे बहुसंख्य समाज ज्ञानापासून वंचित राहिल्यामुळे धर्मग्रंथ पवित्र आहेत त्याच सांगितलेल्या गोष्टी सत्य आहेत ही श्रद्धा दृढ झाल्यामुळे जातीव्यवस्थेला विरोध करणारा पाखंडी ठरला. मनुस्मृती सारख्या ग्रंथांनी जातीव्यवस्थेला नियमबद्ध केले. जाति भंग करणाऱ्या कठोर शिक्षा सांगितल्या. कनिष्ठ जाती आणि स्त्रीयांशी कठोर व्यवहार करण्यास मोकळीक दिली. त्यामुळे कनिष्ठ जातींना अमानुष वागणूक देण्यास सुरुवात केली त्यातून अस्पृश्यते सारखी अमानुष रूढी निर्माण झाली. अस्पृश्यांच्या स्पर्शा पासून विटाळ सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश बंदी, मंदिरामध्ये प्रवेश बंदी, ज्ञान व शस्त्र धारण करण्यास बंदी, गावात निवासात बंदी इत्यादी बंधनामुळे अस्पृश्य समाजास इतर समाजापासून अलग पडला. त्यांना साधे माणुसकीचे हक्कही नाकारण्यात आले. भारतात अस्पृश्यतेची रूढी अत्यंत प्राचीन असून या रूढीला प्राचीन काळापासून विरोध झालेला दिसून येतो. भारतात वैदिक परंपरा आणि अवैदिक परंपरा या दोन परंपरा आहेत. वैदिक परंपरा अस्पृश्यतेच्या उगमाला मान्यता देणारी परंपरा मानली जाते. मात्र अवैदिक परंपरेचा आधार समानता असल्याने ती अस्पृश्यतेला विरोध केलेला दिसतो. त्यात चार्वाक, शून्यवादी, सांख्यवादी, जैन तत्त्वज्ञान, बौद्ध तत्त्वज्ञान, रामानुचार्य, वल्लभाचार्य यांनी वैदिक परंपरेला विरोध करून समानता हे तत्त्व मांडून अस्पृश्यतेला विरोध केला. मध्ययुगात रामानंद, चैतन्य महाप्रभू, महानुभव पंथ, संत कबीर, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, चोखा मेळा, गोरा कुंभार, सेना न्हावी, रविदास, नरसी मेहता, गुरुनानक या संतांनी अस्पृश्यतेला विरोध केला. संतांनी जातीवादावर कठोर प्रहार केला. सर्व मानव ईश्वराची अपत्य असल्याने समान आहेत हा विचार मांडला. कर्नाटकात संत बसवेश्वर महाराज महानुभव पंथातील चक्रधर स्वामींनी जातीव्यवस्था नाकारली. मात्र प्राचीन व मध्ययुगीन काळात जातीव्यवस्था नकरण्याचे प्रयत्न फारसे यशस्वी झाले नाही. गौतम बुद्ध आणि महावीर यांचा अपवाद वगळता इतर पंथांच्या कार्यास समता निर्मितीत अल्पप्रमाणात यश मिळाले. वारकरी वर भागवत पंथ फक्त अध्यात्मिक क्षेत्रापुरता समतेचा पुरस्कार करित होते. मध्ययुगात समता निर्मितीत अध्यात्मिक कारणासाठी झालेली दिसते. त्याला काही अशी राजकीय परिस्थिती कारणीभूत मानली जाते. मात्र ही समता निर्मितीचे प्रयत्न अंत्यंत तोकडे वा मर्यादित होते. ब्रिटीशांच्या आगमन आणि साम्राज्य स्थापनेपासून भारतीय समाजामध्ये अमुलाग्र बदल झालेले दिसतात. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात सर्वांना मिळाला शिक्षणाचा अधिकार मिळाला आणि त्यांनी लष्करात मोठ्या प्रमाणात अस्पृश्य समाजाची केलेली भरतीतून समाजात जागृतीस प्रारंभ झाली. पेशवाईच्या अत्याचारातून सुटका करून घेण्यासाठी भीमा कोरेगावच्या लढाईतील अस्पृश्यांनी प्राणांची बाजी लावून विजय मिळवला. अस्पृश्यांच्या लढा वृत्तीमुळे त्यांना इंग्रजांनी मोठ्या प्रमाणात सैन्यात प्रवेश केला. सैन्यातील नोकरीमुळे या समाजाला आर्थिक स्थैर्य, शिक्षणाची संधी चालून आली. तसेच ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे मोठ्या प्रमाणात भारतात ख्रिश्चन मिशनरी येऊ लागले. त्यांनी ख्रिश्चन धर्मातील समता तत्त्वाचा प्रचार व प्रसार सुरू केला. कनिष्ठ वर्गातील अनेक लोकांना या तत्त्वामुळे मुक्तीची अशा वाटू लागल्याने त्यांनी ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला. ब्रिटिशांनी सुरू केलेल्या शाळांमधून सर्व जाती धर्माचे लोक शिकू लागल्यामुळे अस्पृश्य व जातिव्यवस्थेचा प्रश्नावर विचार होऊ लागला. ब्रिटिश शिक्षण पद्धतीतून महात्मा फुले, शाहू महाराज, डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर यासारखे विचारवंत निर्माण झाले. त्यांनी अस्पृश्यते सारख्या अमानुष रूढी विरुद्ध जनजागृती करून ही रूढी नष्ट करण्यासाठी आंदोलने व चळवळी सुरू केल्या आणि चळवळीच्या दडपणातून ब्रिटिशांनी अस्पृश्यता निवारणासाठी कायदे केले. अस्पृश्यांना विविध क्षेत्रात प्रतिनिधित्व दिले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय घटनेत कलम १७ नुसार अस्पृश्यता पाळणे गुन्हा ही तरतूद करण्यात आली. अशाप्रकारे वैदिक काळापासून घटनेच्या निर्मितीपर्यंत जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यता चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आपणास सांगता येते.

३.२ विषय विवेचन :

या घटकात तुम्ही दलित चळवळ अभ्यासणार आहात त्या दृष्टीकोनातून सदर घटकाचे प्रमुख भाग केलेले आहेत. यामध्ये दलित समस्या, प्रमुख दलित चळवळी, दलित चळवळीचे परिणाम त्याच बरोबर दलित महासंघाची स्थापना आणि दलित महासंघाची भूमिका. सदर घटकात संपूर्ण विवेचन हे तटस्थ, दोषरहित, पारदर्शी आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून तसेच व्यापक रीतीने केलेले आहे. सदर अभ्यास विषय हा आपल्याला दलित चळवळ समजून घेण्यासाठी उपयुक्त असेल.

३.२.१ भारतातील दलित समस्या : (Dalit Problems in India)

भारतात सुमारे ५००० वर्षांपासून वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था उदयास आली. या व्यवस्थेत दलितांवर अनेक बंधने व अपात्रता लादण्यात आल्या. जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणारे असे मूलभूत आणि मानवी हक्क त्यांना या व्यवस्थेने नाकारले. जीवनाच्या सर्वच बाबतीत त्यांना वंचित ठेवण्यात आले त्यांचा जगण्याचा हक्क हिरावून घेतला. परिणाम दलित हे अप्रगत किंवा मागासलेले राहिले. यातून त्यांच्या जीवनात अनेक प्रश्न निर्माण झाले या प्रश्नांच्या या बाबतीत चर्चा करावी लागेल.

भारतीय जातीव्यवस्था ही वर्णव्यवस्थेवर आधारित आहे. सिंधू संस्कृती ही भारतातील ज्ञात असलेली प्राचीन संस्कृती आहे. या संस्कृतीचा न्हास होण्याच्या काळात भारताच्या वायव्य दिशेकडून आर्यांच्या भारतात आगमन झाले. आर्यांचा येथील स्थानिक लोकांशी संघर्ष झाला. या संघर्षात, आर्य विजयी झाल्याने ते श्रेष्ठ व परिजन स्थानिक लोकांना कनिष्ठ अथवा दास्य समजू लागले. त्याबरोबरच भारतात येण्यापूर्वी आर्यांकडे विवाह, खाने- पीने, सामाजिक संपर्क, शुद्धा- शुद्धता या कल्पना होत्या. यातूनच वर्ण व्यवस्था उदयास आली. आर्य हे राजन (योद्धे व उमराव) ब्राह्मण (पुरोहित) व वैश्य (शेतकरी) या तीन वर्णांत विभागले गेले. पुढे राजन आलाच क्षत्रिय म्हंटले जाऊ लागले. राजाच्या सत्तेस दिव्यत्व बहाल करण्याचा अधिकार आपणाकडे घेऊन ब्राह्मण वर्गाने आपला दर्जा सर्वश्रेष्ठ बनवला. त्याखालोखाल क्षत्रियांचा व त्यानंतर वैश्य दर्जा श्रेष्ठ ठरला. या तीन वर्गांना द्विज मानले गेले. या तीन द्विज वर्णांच्या बाहेरील लोकांचा शूद्र हा चौथा वर्ण मानून त्याचा दर्जा कनिष्ठ मानला गेला. या चार वर्णांचा व्यवसाय परस्परसंबंध याबाबतचे निश्चित नियम करण्यात आले. यातून जी व्यवस्था उदयास आली तिलाच चातुर्वर्ण्य व्यवस्था म्हंटले जाऊ लागले. या वर्णांच्या बाहेर आणखी एक समूह निर्माण झाला त्याला अतिशूद्र किंवा पंचम वर्ण असे नाव दिले गेले. कालांतराने लोकसंख्या वाढत गेली. समाजाच्या गरजा वाढत जाऊन त्यांच्या पूर्तीसाठी वेगवेगळे व्यवसाय उदयास आले. गरिबीत व्यवसाय करणाऱ्या समूहाची व्यवस्था

लावण्यासाठी प्रत्येक वर्णाच्या अंतर्गत अनेक समूह व उपसमूह उदयास आले. या समूह व उप-समूहाना अनुक्रमे जाती व पोटजाती म्हंटले जाऊ लागले. अतिशूद्र किंवा पंचम वर्णात ज्या जाती व पोटजाती उदयास आल्या त्या वर्णव्यवस्थेने बाहेरील असल्याने त्यांचा सामाजिक दर्जा सर्वात कनिष्ठ मानला जावू लागला. शिवाय त्यांचे जे व्यवसाय होते ते घाणेरडे व अनुत्पादक असल्याने ते कनिष्ठ दर्जाचे मानले गेले. पुढेही व्यवसाय करणार्या जाती पोटजातीनाही हीन, तुच्छ, घाणेरडे, अशुद्ध व अपवित्र मानले गेले. आणि त्यांचा स्पर्श देखील पवित्र मानून त्यांना सामाजिक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातून बहिष्कृत केले गेले. त्यांच्यावर अनेक अपात्रता लादल्या. अशा या जातींनाच अस्पृश्य जाती व त्यां जातीच्या सदस्यांना अस्पृश्य म्हटले गेले. अशा या अस्पृश्य जाती सामाजिक जीवनातून बहिष्कृत झाल्या. त्यांना सर्व अधिकारापासून वंचित केले गेले. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात दाबून ठेवले. अशा या दबलेल्या अडकलेल्या अस्पृश्यांना ब्रिटिश राजवटीत दलित म्हणून ओळखले जाऊ लागले. अशा प्रकारे हे अस्पृश्य म्हणजेच दलित लोक भारतात हजारो वर्षे वंचित व उपेक्षित राहिल्याने त्यांच्या जीवनात विविध प्रकारचे प्रश्न निर्माण झाले. त्यापैकी ऐतिहासिक कालखंडात निर्माण झालेल्या सामाजिक सांस्कृतिक समस्येचे स्वरूप त्याचे आर्थिक समस्येचे स्वरूप येथे अभ्यासणार आहोत. सद्यकालीन स्थिती भारतीय समाजात परिवर्तन झाले असले तरी समूह जाती नष्ट झाल्या नाहीत, उलट जातीवादी दृष्टिकोन अधिक दृढ होताना दिसत आहे. भारतीय समाजाची विभागणी ही असंख्य जाती मध्ये झालेली आहे. भारतातील जाती उच्च निम्न दर्जाच्या आधारे प्रवर्ग पाडले आहेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून सात शतके झाली आहेत. भारतीय घटनेने कायद्याच्या तरतुदीतून अस्पृश्यता अथवा जातीयता नष्ट केलेली आहे. घटनेत व कायद्यात बदल झाला असला तरी लोकांच्या प्रवृत्तीत अथवा मानसिकतेमध्ये कोणत्याही प्रकारे परिवर्तन झालेले दिसून येत नाही. म्हणून दलितांच्या समस्येचा विचार करताना पुढील मुद्द्याच्या आधारे विचार करावा लागेल व त्या समस्या समजून घ्याव्या लागतील.

१) सामाजिक समस्या :

अंतरित समूहाच्या सामाजिक समस्या त्यांच्या वरील परंपरागत निर्बंधातूनच निर्माण झाल्या आहेत. ही बंधने समाजाच्या इतर घटकाकडून लादली गेली आहे हेच या समस्येचे मूळ आहे. दलित समूहाअंतर्गत सुद्धा श्रेष्ठता व कनिष्ठता असल्याचे दिसून येते. परिणामी या संपूर्ण जाती संवाद न्यूनगंडाची भावना निर्माण झाली आहे. तसेच श्रेष्ठता व कनिष्ठता यांना मान्यता देण्याच्या वृत्तीत या जाती समूहामध्ये सामाजिक गतिशीलतातेचा अभाव निर्माण झाला आहे. अंधश्रद्धा, प्रथा व परंपरा याचे अनुकरण करणारी प्रवृत्ती यामुळे जाती समूहाला अनेक सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. गरीबी कर्जबाजारीपणा सामाजिक अन्याय सामाजिक शोषण उपेक्षा आदींमुळे दलित समूहात तिल लोकांचे सामाजिक जीवन अतिशय दयनीय झाले आहे. पूर्वाश्रमीच्या या दलित जातीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कनिष्ठ स्वरूपाचा होता. त्यांचा स्पर्श नव्हे तर त्यांची सावली सुद्धा अपवित्र मानले जात असे. निरनिराळ्या समाजातील स्तरिकरणाच्या प्रकारात श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची कल्पना आहे, परंतु एक आवरण आणि दुसऱ्या वर्णास अपमानित करण्याचा हा प्रकार फक्त दलित जातीव्यवस्थेतच आढळतो. दलित जाती सभासदावर होणारे अत्याचार ही वर्तमान काळातील ज्वलंत समस्या आहे. या अत्याचाराचे प्रमाण आजही उत्तर प्रदेश आणि बिहार मध्ये जास्त आहे. आजही आपण दलितांवर अन्याय अत्याचार याच्या घटना विविध माध्यमातून पाहत आहोत. त्यामुळे त्यांच्या जीवनाला प्रगतीला बाधा आलेली दिसते. दलित शतकानुशतके सामाजिक संघर्षात जीवन

घालवावे लागल्याने या समस्या अधिकच जटिल झालेल्या दिसून येतात. एकंदरीत भारतातील परिस्थितीत अनुसूचित जातीतील व्यक्तींना अनेक सामाजिक समस्यांचा सामना करावा लागत असून या समस्येमुळे त्यांना त्यांची प्रगती पाण्यापासून वंचित राहावे लागते.

२) आर्थिक समस्या :

दलितांना आजही गावकीची कामे, साफसफाईची कामे, वाद्य वाजवणे, दोर तयार करणे तसेच वरच्या जातीची चाकरी करावी लागत असे हे सर्व व्यवसाय श्रेणीतील मर्यादित उत्पन्न असलेले आणि नफा न देणारे होते त्यामुळे त्यांचे जीवनमान निम्न प्रतीचे होते. किंबहुना आजही याच व्यवसायामध्ये दलित समाज दलित समाज असे जीवन जगताना दिसत आहे. त्यांना व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य नव्हते. म्हणजे त्यांनी नेहमी करिताच गरीब असावी ही व्यवस्था या जातीवर लादली गेली होती. प्रभावशाली लोक दलित घटकांना वेठ बिगारी ठेवून कोणते ही कामे करून घेत असत. त्यामुळे दलित जातीतील लोकांना दारिद्र्याचा प्रश्न किती तीव्र होता हे आपणास लक्षात येते. ग्रामीण समुदायातील बलुतेदारी पद्धतीमुळे दलित समुदायचे जीवन परोपजीवी होते. बहुतांशी हे लोक भूमिहीन शेतमजूर किंवा अल्पभुधारक आहेत. वरिष्ठ जातीतील लोक वेगळ्या प्रकारे आजही त्यांचे आर्थिक शोषण करित असतात व त्यांना नेहमी अडचणीत आणतात. दलितांना अस्पृश्य ही म्हटले जाते म्हणून अस्पृश्याच्या या अवस्थेचे वर्णन करताना सरदार पणीकर म्हणतात, “अस्पृश्यांची अवस्था गुलामापेक्षाही वाईट होती.” विचारवंत डॉ. पटाभी सीताराम्या म्हणतात, “बिचारा हरिजन कृषि-श्रमिक आपला संपूर्ण दिवस मातीवर चिखलात घालवतो, अर्धपोटी राहून काम करतो, ऊन पावसात व वादळात देखील त्याला विश्रांती मिळत नाही व हे सर्व सहन केल्यावर देखील त्याच्या जवळ इतकी जमीन नाही की, तो स्वतःकरता शेती करू शकेल किंवा स्वतःचे घर बांधू शकेल.” तो धान्य पिकवतो आमची गोदामे भरतो, परंतु त्या विहिरीच्या पाण्यास असतो स्पर्श करू शकत नाही. तो तलावाची सफाई करतो, परंतु जेव्हा तलाव पाण्याने भरतात, तेव्हा त्यास त्यातला पासून दूर जावे लागते. आज दलित समाज शेतमजुरी परंपरागत व्यवसाय करून तुटपुंजे वेतन मिळवतो. त्या आधारावर तो स्वतःचा दर चरितार्थ चालवतो अशाप्रकारे दलित जातीतील लोकांच्या आर्थिक समस्या अत्यंत वाईट स्वरूपाच्या असून यावरून त्यांची प्रगती न होता अधोगतीच होईल असे होताना दिसते. त्याचबरोबर सुविधांपासून वंचित होताना दिसत आहेत.

आर्थिक प्रश्नामध्ये भूमिहीनता, अल्प मजुरी पारंपारिक व्यवसाय उध्वस्त, व्यवसाय स्वातंत्र्याचा उपभोग घेणे, दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा, वेठ बिगारी नोकऱ्यांतील आरक्षण डावलणे वशिला व लाच लुचपत. इ.

३) शैक्षणिक समस्या :

दलित समुदायाचे शिक्षणाचे प्रमाण नगण्य होते. कारण समाजातील संकेतानुसार ज्या सदस्यांना शिक्षणाचा अधिकार व्यवस्थेने नकारला होता, अध्ययन अध्यापन यापासून त्यांना वंचित ठेवण्यात आले होते. जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाच्या धोरणानंतर शिक्षणाच्या प्रमाणामध्ये वाढ झालेली दिसून येते परंतु अध्यापन समाधानकारक प्रगती झालेली दिसून येत नाही. शिक्षण ही मानवाची मूलभूत गरज आहे. म्हणून दलीत शिक्षणापासून वंचित असताना दिसून येतात थोडक्यात दलित जातीतील काही जातींनी स्तुत्य शैक्षणिक प्रगती

केली असली तरी बहुतांश जातीमध्ये शिक्षणाबाबत उदासीनता दिसून येते. आणि त्यामुळे ते त्यांच्या प्रगतीपासून वंचित राहिली असल्याचे दिसतात. त्याचबरोबर निरक्षरता, गळतीचा प्रश्न, आरक्षण डावलणे, आर्थिक क्षमता बाहेरचे उच्च शिक्षण, पक्षपाती वागणूक इत्यादी समस्या आणि आव्हाने दलित समाज समोर आहेत.

४) धार्मिक समस्या :

दलितांच्या प्रमुख धार्मिक स्वरूपाच्या होत्या. आजही आहेत. धार्मिक तत्त्वाचा आधार घेऊनच स्पृश्य-अस्पृश्य भेद निर्माण करण्यात आला. अनुसूचित जाती मध्ये प्रामुख्याने हिंदू बौद्ध शिख इत्यादी धर्मातील लोकांचा समावेश होतो. हिंदू धर्मातील दलित जातीवर अनेक धार्मिक बंधने होती.

वेद, उपनिषदे, स्मृती, इत्यादी ग्रंथांच्या पठनाचा अधिकार नव्हता. अस्पृश्यांना देवळामध्ये प्रवेश नव्हता, सर्वसामान्य जनांच्या स्मशानभूमीत अस्पृश्यांना अग्नी संस्कार करता येत नव्हता. ब्राह्मण यांचे पौरोहित्य करत नव्हते. किंबहुना आज ही अग्निसंस्कार नकारले आहेत याचे ताजे उदाहरण म्हणजे सोलापूर जिल्ह्यातील बोरगाव येथील मातंग समाजातील प्रेताची विटंबना होय. ही घटना इतकी भयानक होती की, स्मशानभूमीत अंत्यसंस्कारासाठी जागा न दिल्याने प्रेत ग्रामपंचायती समोर दहन करावे लागले, थोडक्यात सांगायचे झाल्यास आज ही मंदिरात जाण्याचा हक्क मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. अलीकडेच कोल्हापूर जिल्ह्यातील हिटणी या गावात डॉक्टर मच्छिंद्र सकटे यांनी केलेले मंदिर प्रवेश आंदोलन होय. आजही धर्माच्या नावावर दलित समाजाचे शोषण केले जात असल्याचे दिसून येते अशी शेकडो उदाहरणे देता येतील.

५) राजकीय समस्या :

राजकीय हक्क हासुद्धा एक घटनेत मिळालेला मूलभूत अधिकार आहे. ज्या नागरी सुविधांची सर्वसामान्य माणूस अपेक्षा करतो त्या सुविधांपासून दलित माणसाला आजही वंचित राहावे लागते. दलित आज राजकीय हक्कांपासून फारच दूर आहे आज पराकोटीची विषमता त्यांच्या हाती आले आहे. त्याचबरोबर राजकीय सहभाग समाधानकारक दिसून येत नाही. आधुनिक काळात लोकशाही प्रणाली दलित जातीचे प्रतिनिधी राखीव जागांवर निवडून जात आहेत. मात्र सत्तेतील सहभागाचे प्रमाण आजही फार कमी दिसून येते. प्राचीन काळात तसेच मध्ययुगीन काळात भारतात सर्वत्र राजेशाही होती. अगदी प्रारंभी, शूद्रांची काही राज्ये होती; पण काळाच्या ओघात ती उच्चवर्णीय राजाकडून नष्ट करण्यात आली आणि शूद्र हे राजकीय दृष्ट्या उच्चवर्णीयांच्या अंकित झाले. त्यांना राजकीय व प्रशासकीय कारभारात भाग घेता येत नव्हता. निर्णय धारण प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग होता कोणत्याही विषयावर आपले मत देण्याचा किंवा मांडण्याचा हक्क नव्हता निर्णय धारण ना प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग नव्हता. त्यामुळे शुद्ध पाण्याचे लोक म्हणजे आजचे दलित हे राजकीय क्षेत्रापासून पूर्णपणे बहिष्कृत केले गेले होते यातून राजकीय सहभाग भागाचा हा प्रश्न निर्माण झाला. मध्य युगात भारतात प्रामुख्याने मुस्लीम राजवट होती. मुस्लीम राज्यकर्ते परकी होते त्यातील काहींनी भारतात इस्लाम धर्माचा प्रसार करण्यावर भर दिला. काहीनी त्यासाठी सक्तीचे धोरण राबवले तर काही विविध आमिषे दाखवून धर्मांतर घडवून आणण्यावर भर दिला. यातील आयुष्यामध्ये राजकीय प्रशासकीय लष्करी पदे देणे हे एक महत्त्वाचे आम्हीच होते. ही पदे मिळण्यासाठी हिंदू धर्मातील जाती भेदास कंटाळलेल्या कनिष्ठ जातीतील व्यक्तींनी म्हणजे दलितांनी इस्लाम धर्म स्वीकारला.

राज्यकर्त्या वर्गाची जवळीक साधणे व राजकीय सत्ता मिळवणे या उद्देशाने असे धर्मांतर दलितांनी केले. त्यामुळे त्यांना काही प्रमाणात राजकीय लाभ झाला तथापि अशा लाभारथ्यांची संख्या अत्यल्प होती. बहुसंख्य दलित हे मुस्लीम राजवटीत ही राजकीय हक्कापासून वंचित होते. ब्रिटिश राजवटीत दलितांच्या उन्नतीसाठी त्यांना शिक्षण, संपत्ती, सत्ता, प्रतिष्ठा, मिळाली पाहिजे असा विचार सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी मांडला. त्यासाठी सरकारने दलितांना राजकीय आर्थिक शैक्षणिक सोयी सवलती देण्याची मागणी त्यांनी केली. राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानातील नोकऱ्यांमध्ये दलितांसाठी राखीव जागा ठेवल्या. त्याचे अनुकरण करून म्हैसूर व मद्रास प्रांतात हितासाठी नोकऱ्या राखीव जागा ठेवल्या परिणामी, दलितांना प्रशासकीय क्षेत्रात प्रवेश मिळाला.

पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या सर्वांगीन उन्नतीसाठी त्यांना राजकीय सत्तेत वाटा मिळाला पाहिजे अशी भूमिका घेतली. आणि गोलमेज परिषदेत तरी त्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी ब्रिटिश सरकारकडे त्यांनी स्वतः केली. ही मागणी मान्य करून ब्रिटिश सरकारने जाते निवाडा जाहीर केला. तथापि महात्मा गांधी स्वतंत्र मतदार संघाचा विरोध करून आमरण उपोषण केले त्यामुळे महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात पुणे करार होऊन दलितांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ ठेवण्यासाठी त्यांनी राखीव जागा देण्याचे ठरले. त्यानुसार दलितांना प्रांतिक कायदेमंडळात १४८ तर केंद्रीय कायदेमंडळात उच्चवर्णीयांच्या संख्येत १/१० जागा राखीव ठेवण्यात आलेल्या तसेच दर दहा वर्षांनी या राखीव जागांच्या धोरणाचा पुनर्विचार करण्याचे ठरले. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रयत्नाने संपूर्ण देशात १९४३ साली अनुसूचित जातीसाठी ८.३३ टक्के जागा राखीव ठेवल्या पुढे १९४६ मध्ये हे प्रमाण १२.३३ टक्के इतके वाढले अशाप्रकारे ब्रिटिश राजवटीत दलितांना राखीव जागा च्या स्वरूपात राजकीय सत्तेत वाटा मिळाला. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय राज्य घटनेच्या कलम ३३० नुसार अनुसूचित जाती जमाती साठी लोकसभेत तर, कलम ३३२ नुसार घटक राज्याच्या विधानसभेत राखीव मतदारसंघ निर्माण केले. पुढे ज्या पंचायत राज्य व स्थिती अनुसूचित जाती जमातीसाठी काही जागा राखीव ठेवल्या; पण त्याला घटनात्मक अधिष्ठान १९६७ मध्ये प्रशासन सुधारणा आयोगाने नेमलेल्या समितीने महिला व अनुसूचित जाती जमातीसाठी पंचायत राज व्यवस्थेत काही जागा राखीव ठेवण्याची शिफारस केली. पुढे १९९२ मध्ये ७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार पंचायत राज व्यवस्थेत व ७४ व्या घटना दुरुस्तीने नगरपरिषदेत वन महानगरपालिकेत अनुसूचित जाती-जमाती साठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार राखीव जागा ठेवण्यात आल्या. तसेच जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष पद, पंचायत समितीचे सभापती पद व ग्रामपंचायतीचे सरपंचपद, नगराध्यक्ष व महापौर अनुसूचित जाती जमातीसाठी राखीव ठेवले. याशिवाय इतर सर्व भारतीय नागरिकांप्रमाणेच दलितांना ही निवडणूक लढवणे, प्रचार करणे, मतदान करणे इत्यादी अधिकार दिले याचा परिणाम म्हणून दलितांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे. राजकीय नेतृत्व करण्याची संधी त्यांना मिळाली आहे. त्यांच्या प्रश्नांची व समस्यांची सोडवणूक होण्यास मदत होत आहे. महत्त्वाचे म्हणजे त्यांच्यामध्ये राजकीय जागृती निर्माण झालेली आहे. थोडक्यात, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर दलितांचे राजकीय सबलीकरण होण्यास मोठी चालना मिळाली आहे. त्यामुळे दलितांचे राजकीय प्रश्न पूर्णपणे सुटले आहेत, असे मात्र म्हणता येणार नाही. आजही त्यांच्या राजकीय समस्यांचे स्वरूप गंभीर आहे. त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यामध्ये पुढील बाबींचा आढावा घेऊ.

भेदभाव-

राजकीय क्षेत्रात दलितांना जाती आधारित भेदभावास तोंड द्यावे लागते. कारण भारतीय समाजाची रचना ही जातीवर आधारित असल्याने श्रेष्ठ-कनिष्ठ भावना मोठ्या प्रमाणात दिसून येते त्यामुळे राजकीय क्षेत्रातील उच्च जातीचे सदस्यही दलितांना तुच्छतेने वागवताना दिसतात. त्यांना पाठिंबा व सहकार्य देण्याची त्यांची अडवणूक करतात. त्यांच्यावर आपली मते व निर्णय लादतात. त्यामुळे दलित प्रतिनिधीचा अपेक्षित प्रभाव पडत नाही. केंद्रीय तसेच राज्याच्या कायदेमंडळात आणि पंचायत राज्यातील संस्था व नगरपालिका व महानगरपालिका उच्च जातीच्या लोकप्रतिनिधीचे वर्चस्व आढळते. बहुसंख्य दलित प्रतिनिधी हे या संस्थांमध्ये दुय्यम भूमिकेतून वावरताना दिसतात. एकंदरीत राजकीय क्षेत्रातील आरक्षणामुळे दलितांना राजकीय सत्ता मिळाली असली तरी त्यांना या क्षेत्रात ही अद्याप दुय्यम स्थानच असल्याचे दिसते. दलित सदस्यांना गृहीत धरूनच उच्च जातीचे नेते निर्णय घेत असतात. याबरोबरच इतर अनेक समस्या दलितांना आहेत त्या समस्या पैकी भेदभाव, राजकीय पक्षांच्या नेत्यांचा प्रभाव, कुमकुवत दलित पक्ष, बिगर राखीव जागांचा प्रश्न, राजकीय उदासीनता, परावलंबन, दलित महिलांचे प्रश्न अशाप्रकारे दलितांचे राजकीय समस्या गंभीर स्वरूपाचे आहेत. राजकीय क्षेत्रातही त्यांना जातीच्या आधारे होणाऱ्या भेदभावाची तोंड द्यावे लागते. राजकीय पक्षाचे नेते दलित नेत्यावर प्रतिनिधी वर वर्चस्व गाजवतात. दलितांचे राजकीय पक्ष हे दुर्बल आहेत. त्यांना स्वतंत्रपणे सत्ता प्राप्ती करणे शक्य होत नाही. बहुसंख्य दलित हे अडाणी निरक्षर दरिद्री असल्याने ते राजकीय प्रक्रियेत उदासीन राहतात. त्यांच्यात अद्यापही पुरेसी राजकीय जागृती आलेली नाही. दलित महिलांचे राजकीय सबलीकरण होण्याच्या मार्गात तर लिंगभेद व जातिभेद असा दुहेरी अडथळा आहे.

३.२.२ प्रमुख दलित चळवळी : (Major Dalit Movement)

दलित चळवळीची व्याख्या व अर्थ :

दलित चळवळ ही प्रामुख्याने पददलित, अस्पृश्य व हरिजणांची चळवळ आहे. या वर्गावर झालेल्या अन्यायातून ही चळवळ उभी राहिलेली दिसते. दलित हा शब्द चातुर्वर्णाशी निगडित आहे. चातुर्वर्णरूपी जात्यात भरडले गेलेले, चिरडले गेले वा दळले गेलेले किंवा जात असलेले पददलित म्हणजे दलित. हा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी उपयोगात आणला होता.

डॉ. म. ना. वानखेडे- यांच्या मते दलित म्हणजे केवळ नवबौद्ध अथवा मागासवर्गीय नव्हे तर जे पिळले खेळले गेलेले सर्व श्रमजिवी आहेत ते पददलित आहेत.

मार्क्सवादी विचारवंतांच्या मते -

दलित चळवळ म्हणजे भारतातील जातीविरहित समाजाची रचना प्रस्थापित करणारी चळवळ होय.

एन. त्रिपाठी - यांच्या मते, समाजातील दबाव व नियंत्रण यापासून मुक्त व्हावे म्हणून जो सतत मार्ग शोधत त्या विषयाची चळवळ म्हणजे दलित चळवळ होय.

न्यू कास - यांच्या मते, जातीच्या ऐतिहासिक प्रभुत्वाचा विरोधात उभी राहणारी, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणारी, नवीन साहित्य संस्कृती, नवीन बांधिलकी निर्माण करणारी चळवळ म्हणजे दलित चळवळ

होय. भारतीय समाजात वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती. या व्यवस्थेत सर्वात शेवटचा वर्ग हा शुद्र होता. या वर्गावर होणारा अन्याय व अत्याचाराविरुद्ध ही चळवळ उभी राहिली तिलाच दलीत चळवळ असे म्हटले जाते. एकोणिसाव्या शतकातील एकनिष्ठता, व्यक्तिस्वातंत्र्य व समानता मूल्य प्रमाण मानून समाजातील सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गात आणि समाज परिवर्तनासाठी सुरू केलेली चळवळ म्हणून या चळवळीचा विचार करता येतो. या चळवळीच्या माध्यमातून दलित वर्गाचा विचार करणेहीच प्रमुख भूमिका होती. महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचा प्रमाणेच दलित चळवळ महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात स्थित्यंतर घडवून आणण्यात महत्त्वपूर्ण मानली जाते.

दलित चळवळीच्या उदयाची कारणे :

१) तत्कालीन समाजाची स्थिती :

तत्कालीन समाजात वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती. समाजाचे ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र असे चार वर्गात विभाजन झाले होते त्यातील शेवटचा वर्ण शुद्र हा होता यावरून व्यवस्थेतून सामाजिक विषमता निर्माण करणारी व्यवस्था निर्माण केली. यावरून वर्ण व्यवस्थेने कनिष्ठ वर्गावर अनेक बंधने लादली होती. यात एक वर्ण आणि दुसऱ्या वर्णाचा व्यवसाय करण्यास बंदी. व्यवसाय व विवाह कोणत्या वर्णनात करावा ही बंधने होती. शेवटचा वर हा शूद्र अस्पृश्य मांडला जात असे त्याला कोणतीही सामाजिक धार्मिक अधिकार नव्हते. अस्पृश्यांना गावात फिरणे, सार्वजनिक विहिरी व तलावाचा वापर करणे, मंदिरात प्रवेश करण्यावर बंदी लादली होती तसेच संपत्ती, ज्ञान, चांगले व्यवसाय आणि शिक्षणापासून या समाजाला दूर ठेवले होते अशा अन्यायकारक परिस्थितीचा विरोधात दलित समाजाची चळवळ उभी राहिली.

२) पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रसार :

ब्रिटीशानी शासन चालवण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या कारकून वर्गाच्या निर्मितीसाठी भारतात शिक्षणाची सोय केली. इंग्रजी शिक्षण हे आधुनिक जगात प्रवेश करण्यासाठी आवश्यक मार्ग होता. भारतातील तरुण वर्ग या शिक्षणाकडे आकर्षित झाला होता. या शिक्षणातून भारतीयांना आपल्या हक्काची व कर्तव्याची जाणीव होऊ लागली. ब्रिटीशांनी सर्वांसाठी शिक्षण या धोरणामुळे समाजव्यवस्थेने नाकारलेल्या दलितांना ही शिक्षणाची संधी मिळाली आणि शिक्षणातून आपल्यावर होणार्या अन्याय अत्याचाराची जाणीव दलित समाजाला झाली. त्यामुळे दलित समाज एकत्र येऊन अन्याय-अत्याचारला विरोध करू लागला. याचा अर्थ पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे दलित चळवळीची पार्श्वभूमी तयार झाली.

३) ब्रिटिश राजवटीचा परिणाम :

महाराष्ट्रातील महार समाज सैन्यात मोठ्या प्रमाणात होता. त्यांच्या अंगात असणारी लढाऊ गुणांची कल्पना कंपनी सरकारला असल्याने पेशवाईचा पराभव करण्यासाठी त्यांनी या समाजाचा उपयोग केला. ब्रिटिश सैन्यात महार समाजाची भरती मोठ्या प्रमाणात झाली. सैन्यातील नोकरीमुळे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत थोडीफार सुधारणा झाली. ग्रामीण व्यवस्थेशी जोडलेला हा समाज सैन्यात शिस्त, लढाऊ वृत्ती याचा परिणाम या समाजावर

झाला. महायुद्ध काळातील ब्रिटिश सरकारला मोठे सैन्य उभारणे आवश्यक होते. अशा वेळी भारतातील दलित समाजाचा यात मोठा भरण करण्यात आला. महायुद्धाच्या निमित्ताने दलीत लोकांना परदेशात जावे लागते . तेथील संस्कृती ज्ञान आचार-विचार राहणीमान याची प्रचिती आली. भारतात परत येऊन आपल्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी त्यांनी संघर्ष सुरू केला. ब्रिटिश राजवटीच्या प्रभावामुळे दलित चळवळीचा उदय झाला.

४) सुशिक्षित मध्यमवर्गाचा उदय :

शिक्षण हे आधुनिक युगामध्ये प्रवेश देण्याचे द्वार आहे. सुरुवातीला ब्राम्हण वर्गाने शिक्षणाचा फायदा उचलून ब्रिटिश सरकारच्या पदरी नोकऱ्या मिळवल्या. या वर्गाचे अनुकरण करून ब्रिटिश सरकारने चालविला शिक्षण संस्थेतून बहुजन समाज सुशिक्षित होऊ लागला. या बहुजन समाजांनी ब्राह्मणेतर चळवळ सुरू केली. या बहुजन समाजातील नेत्यांनी दलित समाजातील लोकांना शिक्षण देण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. दलित समाजातील तरूण आणि शिक्षणाचा फायदा घेऊन ब्रिटिश सरकारची संघर्ष करून सवलती व नोकऱ्या मिळाल्या. त्या शिक्षण प्रसारामुळे नवीन मध्यमवर्गाचा उदय झाला. स्वातंत्र्योत्तर काळात मध्यमवर्गाच्या लोकांनी संख्या वाढत गेली आणि त्यामुळे जातीपातीच्या भिंती कोसळू लागल्या. या मध्यम वर्ग आणि दलित चळवळीला प्रारंभ केला.

५) समाजसुधारकांचे कार्य :

इंग्रजी शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या तरुणांना आपल्या समाजातील दोष वाईट रूढी, परंपरा याचा तिरस्कार वाढू लागला. ते दोष दूर करण्यासाठी महाराष्ट्रात अनेक समाजसुधारक पुढे आले. त्यात महात्मा फुले ,शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड, न्यायमूर्ती रानडे गोपाळ कृष्ण गोखले, विठ्ठल रामजी शिंदे इत्यादी समाजसुधारकांची नावे सांगता येतात. या सर्व समाजसुधारकांनी जे कार्य केले त्यातून दलित चळवळीच्या उदयाची पार्श्वभूमी तयार केली.

६) ब्राह्मणी वर्चस्व :

समाजातील निरनिराळ्या जातीमध्ये ब्राह्मणांना सर्वोच्च स्थान प्राप्त झाले होते. उत्तर पेशवाई काळात ब्राह्मणांचे प्रस्थापित महत्त्व झाले होते. त्यांना अनेक प्रकारचे विशेषाधिकार बहाल केले गेले. शिक्षण व ज्ञानाचा अधिकार ब्राह्मणांना होता. सामाजिक क्षेत्रात शासन व्यवस्थेत उच्चपदे फक्त ब्राह्मण वर्गांना दिली जात होती. समाजातील सर्व मानाच्या पदावर ब्राह्मणांची मक्तेदारी निर्माण झाली. या मक्तेदारीचा जोरावर हा वर्ग इतर वर्गांना विशेषता शूद्र वर्गाची मोठ्या प्रमाणावर पिळवणूक करत होता. ब्राह्मण वर्गाकडून केल्या जाणाऱ्या पिळवणूक आणि अन्याय अत्याचाराला विरोध करण्यासाठी दलित चळवळ सुरू करण्यात आली.

आंबेडकर पूर्व दलित चळवळ :

दलित चळवळीच्या कार्याचा विचार करताना तिचा प्रारंभ १८५२ पासून लक्षात घेतला तर जवळजवळ १४० वर्षांपासून चालत आलेल्या दलित चळवळीचे चार टप्पे दिसतात. त्यातील आंबेडकर पूर्व दलित चळवळीचे दोन टप्पे सांगता येतात. पहिल्या टप्प्यात १८५०-१९०० पर्यंतचा पहिला कालखंड महात्मा फुले आणि इतर

समकालीन दलितेतर समाजसुधारकांनी दलितांचे सूचना पासून मुक्ती मिळवण्यासाठी केलेले प्रयत्न तर दुसऱ्या टप्प्यात १९००ते १९२४ पर्यंतच्या द्वितीय कालखंडात दलित समाजातील लोकांनी केलेले प्रयत्न सांगता येतात. आंबेडकर पूर्व दलित चळवळीचे कार्य व स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

अ) डॉ. आंबेडकर पूर्व दलितेतर समाजसुधारकाचे कार्य :

१९५० साला पासून ते आंबेडकरांच्या उदयापर्यंत दलितेतर समाजातील लोकांनी दलितांसाठी केलेल्या कार्याचा विचार करता येईल. त्यात महात्मा फुले, शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड, न्या.रानडे, आगरकर, गोपाल कृष्ण गोखले, वि.रा.शिंदे, इत्यादी समाजसुधारकांची नावे सांगता येतात. त्यांनी दलितांना शिक्षणाचा हक्क आणि सोयी उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केले होते. दलित विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती व वस्तीगृहाची सोय केली. दलित समाजाला शिक्षण घेऊन या समाजाची अंधश्रद्धा व अज्ञानातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला. दलितांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यासाठी दलित समाजाला जागे करण्याचे काम समाजसुधारकांनी केले. त्यातील प्रमुख समाज सुधारकांची कार्ये पूर्वीप्रमाणे.

१) महात्मा ज्योतिबा फुले :

अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाला केवळ निव्वळ प्रश्न न मानता तो सोडवण्यासाठी संपूर्ण समाजाच्या पुनर्मांडणीची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. हा विचार सर्वप्रथम फुल्यांनी मांडला. समग्र परिवर्तनाशी स्त्री आणि शुद्रातिशूद्राची गुलामगिरीपासून मुक्ततेची कल्पना मांडली. ब्राह्मणी व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या देव, अनिष्ट, रूढ्या आणि शोषणाचे मार्ग नाकारले. स्त्रिया आणि शूद्रानी आणि विद्येची कास धरून आर्थिक आणि मानसिक पिळवणूकी पासून सुटका करून घ्यावी यासाठी प्रयत्न केले. १८५१ साली पुण्यातील नाना पेठेत पहिली अस्पृश्यांसाठी शाळा केली. १८५३ मध्ये महार मांग इत्यादी लोकांस विद्या शिकवण्यासाठी मंडळी नावाची संस्था सुरु केली. मुलीसाठी सुरु केलेल्या शाळेत अस्पृश्य मुलींना प्रवेश दिला. १८६८ मध्ये आपल्या घरातील पिण्याच्या पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला. आपल्या सुधारणावादी विचारांचा प्रसार करण्यासाठी १८७७ साली कृष्णराव भालेराव यांच्या मदतीने दीनबंधू हे साप्ताहिक काढले. ब्राह्मणी कर्मकांड व धर्माचे प्रस्थ कमी करण्यासाठी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. अस्पृश्य हे येथील मूळ रहिवासी आहेत आणि परकीय आर्यभटाने त्यांना पराभूत करून अस्पृश्यता लादली ही उत्पत्ती त्यांनी मांडली. अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा वस्तीग्रह काढून त्यांना विद्येची कास धरण्याचे आवाहन केले. फुलांच्या कार्यामुळे अस्पृश्यांना एक प्रेरणा मिळाली म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महात्मा फुले यांना आपले गुरु मानले आहे.

२) सयाजीराव गायकवाड :

बडोदा संस्थानाचे राजे सयाजीराव गायकवाड हे परिवर्तनवादी विचारवंत होते. त्यांनी आपल्या संस्थानात अस्पृश्यतेविरुद्ध कायदा केला. त्यांनी बहुजन व अस्पृश्यता वर्गात शिक्षण प्रसार घडवून आणण्यास प्राधान्य दिले. विद्यार्थ्यांसाठी वस्तीग्रह, वाचनालय सुरु केली. विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या व पारितोषिके सुरु केली. पुरोहीतशाही विरुद्ध पर्यायी विधीव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या राज्यात अस्पृश्यांना

मिळणाऱ्या उदार वागणुकीमुळे त्या राज्यात अनेक अस्पृश्य उदरनिर्वाहासाठी गेले. डॉ. आंबेडकरांना शिष्यवृत्ती देऊन अमेरिका व इंग्लंडमध्ये शिक्षणासाठी पाठवले. शिक्षण संपल्यानंतर आपल्या संस्थानात नोकरी मार्च १९१८ साली मुंबई येथे भरलेल्या अस्पृश्य निवारण परिषदेचे अध्यक्ष होते. अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी होणाऱ्या सर्व प्रयत्नांना सहकार्य केले. अस्पृश्यता निवारण, विधवाविवाह, मिश्र विवाह, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे या संबंधीचे कायदे केल्यामुळे पुरोगामी विचारसरणीचे कर्तृत्वान राजे म्हणून त्यांचा गौरव केला जातो.

३) शाहू महाराज :

शाहू महाराजावर महात्मा फुले यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. हिंदू धर्मातील ब्राह्मणांचे वर्चस्व मोडून काढण्यासाठी करवीर येथे क्षात्रधर्म पिठाची निर्मिती करून मराठी व्यक्ती शंकराचार्य म्हणून नेमले. त्यांनी अस्पृश्यता विरोधी कायदा करून अमलात आणला. प्रत्येक जातीच्या लोकांसाठी वस्तीग्रह एक आलेले १९०८ मध्ये अस्पृश्यांसाठी मिस क्लार्क होस्टेल सुरू केले. माणगाव येथे भरलेल्या अस्पृश्यांच्या पहिल्या परिषदेचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषवले. दलित नेता म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना पाठिंबा दिला. बाबासाहेबांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती दिली. मूकनायक वर्तमानपत्र उभारणीस साहाय्य केले याशिवाय अनेक अस्पृश्य समाजातील लोकांना आर्थिक मदत केली. आपल्या संस्थानातील पन्नास टक्के जागा मागासलेल्या जातीसाठी राखीव ठेवल्या. कोल्हापूर संस्थानात अस्पृश्यता विरोधी कायदा अमलात आणला. महार वतने रद्द करून त्या जमिनी त्यांनी अस्पृश्यांच्या नावे करून दिल्या वेठ बिगारी पद्धतीची कामे करून घेण्यास बंदी घातली अस्पृश्यांना सर्व ठिकाणी समानतेची वागणूक मिळावी म्हणून आदेश काढला. प्रत्यक्ष व्यवहारात अस्पृश्यांना व्यवसाय व नोकरी मिळवण्यासाठी सहकार्य केले.

४) विठ्ठल रामजी शिंदे :

अस्पृश्य वर्गाची सुधारणा व्हावी म्हणून त्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले. त्या कार्यास सयाजीराव गायकवाड आणि प्रार्थना समाजाचे सहाय्य लाभले. बडोदा पुणे बेळगाव मुंबईतील अस्पृश्यांच्या शिकत असलेल्या मुलांची पाहणी करून सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अहवाल तयार केला तसेच काही सूचना केल्या. अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी १८ ऑक्टोबर १९०६ रोजी 'डिस्प्रेड क्लास मिशन सोसायटी' या संस्थेची मुंबई स्थापना केली. या संस्थेचा उद्देश अस्पृश्य समाजात शिक्षण प्रसार, अस्पृश्यांना नोकरीत संधी निर्माण करणे, त्यांच्या अडचणीचे निवारण करणे, आणि अस्पृश्य बांधवांना खऱ्या धर्माची शिकवण देणे हा प्रमुख उद्देश होता. त्यांनी त्या संस्थेमार्फत एलफिस्टन रोडवर पहिली शाळा सुरू केली. या संस्थेने मुंबई इलाख्यात वऱ्हाड प्रांतात शाळा सुरू केल्या. पुण्यातील फर्ग्युसन महाविद्यालयात आफ्री थिएटर येथे सहभोजनाचा कार्यक्रम आयोजित केला. अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा, वस्तीग्रह, शिवन वर्ग, प्रबोधनपर व्याख्याने, किर्तने, आयोजित करून अस्पृश्यांच्या प्रश्नावर बदल जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. देशभर दौरे करून समाज जागृती घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. अस्पृश्यांची लष्करी भरती वरील बंदी उठवावी यासाठी प्रयत्न केले. राष्ट्रीय सभेच्या व्यासपीठावर अस्पृश्यता निवारणाचा ठराव मंजुरीसाठी प्रयत्न केले. पुढे ते गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली कार्य करू लागले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे अस्पृश्य वर्गात जागृती निर्माण झाली. अस्पृश्यांसाठी शिक्षणाच्या सोयी केल्या. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे अस्पृश्यांच्या

प्रश्नांसंबंधी हिंदू लोकात जाणीव व जागृती होऊ लागली. मिशनरी पद्धतीने अस्पृश्यतेची रूढी कमी करत नेणे आणि त्यांच्यात जागरूकता व हक्काविषयी जाणीव विकसित करणे हा महर्षी शिंदे यांचा प्रयत्न होता.

ब) डॉ. आंबेडकर पूर्वीच्या दलित समाज सुधारकांचे कार्य:

दलितेतर समाजातील लोकांनी केलेल्या कार्याने प्रभावित होऊन काही दलित समाजातील सुधारकांनी १९००ते १९२४ या कालखंडात समाज उद्धाराच्या कार्याला सुरुवात केली त्यात पुढील समाजसुधारकांचा समावेश होता.

१) गोपाळ बुवा वलंगकर

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात गोपाळबुवा वलंगकर यांनी दलित समाजात समाजजागृतीचे कार्य केले. दलित चळवळीतील प्रथम नेता व समाज सुधारक म्हणून त्यांचा गौरव केला जातो. ते इंग्रजांच्या लष्करात नोकरीस होते. त्यांच्यावर महात्मा फुले यांचा प्रभाव होता. लष्करातून निवृत्त झाल्यानंतर दापोलीस स्थायिक झाले. त्यांनी १८९० मध्ये अनार्य दोष परिहार या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेच्या महाराष्ट्र शाखा काढल्या. या संस्थेमार्फत अस्पृश्यामध्ये सामाजिक कार्य सुरू केले. कीर्तनाच्या माध्यमातून अस्पृश्यामध्ये जनजागृती केली. सुधारक आणि दीनबंधू वर्तमानपत्रात लेख लिहून आपले विचार मांडले. विटाळ विध्वंसन हे पुस्तक लिहून जातिभेद व अस्पृश्यता बदल अनेक प्रश्न उपस्थित केले, आणि या प्रश्नांची उत्तरे सवर्ण हिंदू आणि शंकराचार्यांनी द्यावी असे आवाहन केले. अस्पृश्य समाजाच्या भरतीवर ब्रिटिशांनी बंदी लादली होती. या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवून दीर्घ काळ संघर्ष केला आणि त्यांना हा हक्क परत मिळवून दिला. दलितांवरील अन्याय या विरोधातील पहिला आवाज म्हणून गोपाळ बुवा यांचे कार्य ओळखले जाते. विटाळ विध्वंसन या नावाचे अस्पृश्यांच्या उद्धारार्थ वाहिलेले पहिले साप्ताहिक सुरू केले. दलितांच्या दुःखाचा वाचा फोडण्याचे कार्य त्यांनी केलेले दिसते.

२) शिवराम जानबा कांबळे :

गोपाळ बुवा वलंगकर, महात्मा फुले, बाबा पदमनजी, लोकहितवादी, आगरकर, वि. रा. शिंदे वगैरे समाजसुधारकांचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. शिवराम जानबा कांबळे यांनी पुणे शहरात अस्पृश्य उद्धाराची चळवळ चालवली. सासवड येथे ५१ गावातील पुरुष यांची सभा घेऊन सरकारला निवेदन सादर केले. हा आज अस्पृश्यांच्या मागणीसाठी केलेला पहिला अर्ज होता. अस्पृश्यांना शिक्षणाची सोय व्हावी, सैन्य, पोलीस दल आणि सरकारी नोकरीत संधी मिळावी म्हणून चळवळ चालवली. १९०४ मध्ये श्री.शंकर प्रसादिक सोमवंशीय हितचिंतक संस्थेची स्थापना केली. श्री सच्चिदानंद वाचन गृह सुरू केले. सोमवंशीय मित्र हे मासिक सुरू केले. सूची पत्र नावाच्या पुस्तकातून अस्पृश्यावर सरकार व गावकऱ्यांकडून केल्या जाणाऱ्या अत्याचाराची मांडणी ५ एप्रिल १९१० ला जेजुरी येथे दुसरी सोमवंशीय परिषद भरवली. महार विद्यार्थी संस्था स्थापन करून शिक्षणाची गरज असलेल्या अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना मदत मिळावी हा या संस्थेचा उद्देश होता. अस्पृश्यांना पोलीस व लष्करात भरती करावी यासाठी भारत मंत्री क्यू यांच्याकडे मागणी केली. दलित समाजात जागृती करण्यासाठी पुस्तके व मासिके यांच्या माध्यमातून प्रचार केला. मुरळी च्या प्रथे विरुद्ध आवाज त्यांनी उठवला. वि. रा. शिंदे यांनी सुरू

केलेल्या निराश्रित सहाय्यकारी मंडळाच्या पुणे शाखेचे ते अध्यक्ष होते.

३) किसन फागुजी बंदसोडे :

किसन फागुजी बंदसोडे यांनी वऱ्हाड प्रांतात अस्पृश्य उद्धारासाठी कार्य केले. त्यासोबत विठोबा रावजी मनुसतपाडे, मुकुंदा शेते, करणुजी विठल मालगुजार, गोमा गणेश सावरकर, कलीचरन नंदागवळी, नानासाहेब गवई, जानोजी खंडारे यांच्यासोबत कार्य केले. बंदसोडे यांनी चोखामेळा कन्याशाळा सुरू केली. अनेक विद्यार्थी वस्तीगृह काढली. सामाजिक परिषदा भरवणे, गावोगावी हिंडून आत्मोउधराची भावना जागृत करणे इ. कार्य केले. त्यांनी कविताच्या माध्यमातून आपल्या वेदना मांडल्या. आंबेडकर पूर्वकाळातील समतेचा विचार प्रवाहाची साखळी पुढे नेण्याचे कार्य बंदसोडे यांनी केले. त्यांनी विपुल लेखन करून मराठी मुलुखातील महार समाजात स्वाभिमान जागवण्याचे काम दलित चळवळीच्या माध्यमातून बंदसोडे यांनी केले. त्यांच्या कार्यातून दलितांमध्ये आत्मभान निर्माण झाले. या कालखंडात वरील कार्यकर्त्यांनी व नेत्यांनी दलितांवर होणाऱ्या अन्यायाबद्दल जागृती करण्याचे कार्य केले. समाजाची अन्यायतून सुटका करण्यासाठी समाज व्यवस्थेशी संघर्ष करायला सुरुवात केली. त्याबरोबर अनेक सामाजिक संस्था व संघटना, शाळा, वस्तीगृह निर्माण करून समाज जागृतीचा प्रयत्न केला.

दलित चळवळीतील डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अस्पृश्य जातीत जन्माला आल्यामुळे त्यांना बालपणापासून अस्पृश्यतेचे चटके बसले होते. १९१७ ला इंग्लंड होऊन शिक्षण घेऊन आल्यानंतर त्यांनी बडोदा संस्थानात नोकरी सुरू केली. अस्पृश्य जातीमुळे नोकरीच्या ठिकाणी इतरांकडून अपमानास्पद वागणूक मिळाली. त्यामुळे त्यांचे मन पेटून उठले. म्हणून बाबासाहेबांनी नोकरीचा राजीनामा देऊन अस्पृश्य बांधावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यास आणि आपल्या जाती बांधवांना हक्क मिळवून देण्यासाठी संघर्ष करण्यात आणि त्यांच्या स्वाभिमान जागृती करण्यासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केले होते. दलितांना न्याय हक्क मिळवून देण्यासाठी शाहू महाराज यांच्या प्रोत्साहनाने मूकनायक हे मासिक सुरू केले. त्यानंतर जनता प्रबुध्द भारत ही वर्तमानपत्रे सुरू केली. त्यांनी caste in India, Thought on Pakistan, Untouchables, Buddha and Karl Marx, Buddha and his Dhamma, Who Were Shudras, States and Minorities इत्यादी ग्रंथ लिहून दलित प्रश्नाला वैचारिक चौकट उपलब्ध करून दिली. दलितांमध्ये आत्मभान व स्वाभिमानाची भावना निर्माण करण्यासाठी बाबासाहेबांनी दिलेल्या योगदानाचा विचार करता त्यांचा महामानव म्हणून गौरव केला जातो. दलित चळवळीतील त्यांचे योगदान व कारणे पुढीलप्रमाणे.

१) बहिष्कृत हितकारणी सभा :

अस्पृश्यांचा आर्थिक व राजकीय विकास घडवून आणण्यासाठी आणि भारतीय समाजापुढे जातीय संस्थेने उभे केलेले भीषण आव्हान मोडून काढण्यासाठी २० जुलै १९२४ रोजी बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना केली. या संस्थेचे, “शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा.” हे ब्रीदवाक्य होते. या संस्थेमार्फत अस्पृश्य समाजात समाजसुधारणा व जागृती आणि शिक्षण प्रसारावर भर देऊन दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार केला. दलित

समाजातील तरुण व प्रौढ व्यक्तीसाठी रात्रीच्या शाळा वाचनालय या संस्थेने चालवल्या. दलित समाजात जागृती घडवून आणणे, दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार करणे, दलित समाजाची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती सुधारणे हे कार्य ही संस्था कार्य करत होती.

२) समता सैनिक दल :

१९२६ मध्ये बाबासाहेबांनी दलित शोषितांची एक गैर राजकीय व सांस्कृतिक संघटना म्हणून समता सैनिक दलाची स्थापना केली. या दलात द्वारे दलित तरुणांच्या मानसिक व शारीरिक विकासावर भर देणे. त्यामुळे त्यांना शिक्षण, अनुशासन व आत्मनिर्भरता या शक्तीचा वापर करण्याची प्रेरणा मिळाली शीलावर आधारित शक्ती असे बोधवाक्य देऊन दलाच्या माध्यमातून दलित तरुणांमध्ये मानसिक, शारीरिक व आर्थिक सामर्थ्य भर टाकण्यास प्रारंभ केला. युवकांचे ऐक्य, कल्याण उत्कर्षासाठी ही संस्था कार्यकरत होती.

३) महाडचा सत्याग्रह :

महाड गावातील तळे नगरपालिकेने ठराव करून सर्व जातीधर्माच्या लोकांसाठी खुले केले होते. परंतु सवर्णांच्या भीतीने अस्पृश्य तलावावर पाणी भरण्यासाठी जात नसत. या अन्यायाविरुद्ध बाबासाहेबांनी महाडचा लढा उभारला. अस्पृश्यांना आपला हक्क बजावण्यासाठी संघटित करून २० मार्च १९२७ रोजी सत्याग्रह करून महाडचे चवदार तळे अस्पृश्यांसाठी खुले करून घेतले. महाडच्या चवदार तळ्यावर अस्पृश्यांचा ही हक्क आहे हे आपल्या कृतीने पटवून दिले. तसेच पूर्वास्पृश्य हे आपल्या हक्कासाठी आता भीक मागणार नाही तर ते आपले हक्क स्वबळावर मिळवतील असा इशारा या चळवळीच्या माध्यमातून केला.

४) मनुस्मृतीचे दहन :

मनुस्मृती हिंदू समाजाचा एक धर्म ग्रंथ आहे. पण या ग्रंथाने जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता संबंधीचे निर्बंध याचे समर्थन करून हिंदू समाज पद्धती व जातीय संस्था यांना बळकटी प्राप्त करून देण्याचे कार्य केले आहे. सामाजिक विषमता व उच्चनीच यांचे समर्थन करणाऱ्या ग्रंथा विरुद्ध जनमत तयार करून २५ सप्टेंबर १९२७ ला मनुस्मृतीचे जाहीर दहन करून अन्यायकारक ग्रंथाला कायमची मूठमाती मिळाली म्हणून प्रयत्न केले. सामाजिक विषमता व उच्च-नीच भेदभावाचे समर्थन करणार्या ग्रंथांचे दहन करून प्रतिकात्मक कृती केली. या घटनेतून अस्पृश्य वर्गाचे मनोबल वाढण्यास मदत झाली.

५) काळाराम मंदिर सत्याग्रह :

हिंदू धर्मातील उच्चवर्गीयांनी स्पर्श जातीतील लोकांना अनेक हक्कापासून वंचित ठेवले. अस्पृश्यांना साधा मंदिर प्रवेशाला हक्क देखील नाकारला. अस्पृश्यांना मंदिरप्रवेशाचा हक्क मिळवून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह करण्याचे ठरवले. अस्पृश्यांच्या प्रवेशाने मंदिर भ्रष्ट होत नाही. देवळे जरी स्पृश्य हिंदुनी बांधली असली तरी ती हिंदू धर्माची असून सर्व हिंदू धर्मीया करिता बांधली आहेत. हिंदुत्व जितकी सवर्णांची मालमत्ता आहे. तितकीच ती अस्पृश्यांची देखील आहे. म्हणून मंदिर प्रवेशासाठी नाशिक येथील काळाराम मंदिराचे निवड करून हजारो दलित बांधवासह २ मार्च १९३० रोजी सत्याग्रह केला. त्यानंतर महाराष्ट्रात

इतर ठिकाणी सत्याग्रह करून अस्पृश्यांसाठी मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह सुरू केले. बाबासाहेबांच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रात त्यानंतर अनेक ठिकाणी मंदिर प्रवेश चळवळ सुरू झालेल्या दिसतात.

६) राजकीय कार्य :

बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कासाठी सायमन कमिशन समोर साक्ष देऊन अस्पृश्यांना राखीव जागांची मागणी केली. लंडन येथे भरलेल्या गोलमेज परिषदेत अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून सहभाग घेतला. या परिषदेत त्यांनी अस्पृश्यांच्या राजकीय सहभागासाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली. गोलमेज परिषदेनंतर पंतप्रधान रम्से MacDonald यांनी जातीय निवाडा जाहीर करून अस्पृश्यांची मतदारसंघाची मागणी मान्य केली. पण गांधीने अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्याच्या निर्णयाच्या विरोध करून येरवडा कारागृहात उपोषण सुरू केले. उपोषणामुळे देशभर तणावाचे वातावरण निर्माण झाले. हा तणाव कमी करण्यासाठी भारतातील नेत्यांनी महात्मा गांधी आणि आंबेडकर यांच्यात तडजोड घडवून आणली. महात्मा गांधी आणि बाबासाहेब यांच्यात तडजोड होऊन पुणे करार होऊन अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ देण्याऐवजी राखीव मतदारसंघ देण्यात आले. अस्पृश्या बरोबर शेतकरी व कामगार वर्गांच्या आर्थिक बिकट अवस्थेची कारणमीमासा करून श्रमिकांची जाती निरपेक्ष संघटना बांधण्यासाठी आणि सामाजिक क्रांतीला राजकीय व आर्थिक आधार देण्यासाठी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. याबाबत आपण चर्चा केली आहेच. प्रांतिक विधिमंडळाच्या निवडणुकीत या पक्षाला चांगले यश मिळाले. मुंबई विधिमंडळात विरोधी पक्षनेता म्हणून बाबासाहेब व स्वतंत्र मजूर पक्षाने पार पाडली. या कालखंडात खोती निर्मूलन, महार वतने नष्ट करणारे विधेयक इ. विधायक कार्य केले. अनुसूचित जातीच्या विशिष्ट हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर दलितोंची उपेक्षा होऊ नये, त्यांना विशेष सवलती व संरक्षण प्राप्त करून न देता यावी त्यासाठी त्यांची स्वतंत्र अस्मिता प्रस्थापित करण्यासाठी १९४२ मध्ये शेड्युल कास्ट फेडरेशन पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाने घटना समितीला निवेदन देऊन अस्पृश्यांचे हित व हक्क सुरक्षित रहावेत त्याकरता विशेष संविधानिक तरतुदी करण्याचा फेडरेशनने आग्रह धरला.

७) भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार :

डॉ. आंबेडकर यांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव भारतीय राज्यघटनेवर पडलेला दिसतो. भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी केलेले काम व परिश्रमामुळे त्यांना राज्यघटनेचे शिल्पकार मानले जाते. राज्यघटनेतील प्रत्येक कलम मजूर करताना त्यांनी व्यक्त केलेली मते व घटनेचा आराखडा तयार करताना घेतलेले श्रम तसेच राज्यघटनेवर पडलेली त्यांच्या विद्वत्तेची छाप दिसून येते. घटनेने २० नोव्हेंबर १९४८ रोजी १७ वे कलम संमत करून अस्पृश्यतेची रुढी कायद्याने नष्ट केले. अस्पृश्यता पाळणे कायद्याने गुन्हा मानण्यात आला.

८) हिंदू कोड बिल :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदा मंत्री बनले. हिंदू समाजाला लागू असलेला हिंदू कायदा ब्रिटिशांनी तयार केला होता. या कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी ब्रिटिशांनी १९४१ मध्ये हिंदू कोड बिल

समिती निर्माण केली. सर्व हिंदू कायद्यांचे सहिती करण करून सर्व हिंदूना एकच कायदा लागू करावा व त्यात हिंदू स्त्रियांना समान हक्क देण्यात यावे हे समितीचे मुख्य कार्य होते. या समितीने १९४३ मध्ये वारसाहक्क विवाह विषयक अशी दोन विधेयके मध्यवर्ती कायदे मंडळात मांडली पण मंजूर झाली नाहीत. म्हणून इंग्रज सरकारने पुन्हा या समितीचे पुनरुज्जीवन केले. पण सनातनी विरोधामुळे कार्य पार पडू शकले नाही. स्वातंत्र्यानंतर कायदा मंत्री म्हणून हिंदू कोड बिल मंजुरीची जबाबदारी डॉ. आंबेडकर यांच्यावर आली. त्यांनी डॉ. हिंदू कोड बिलाचा मसुदा तयार करून लोकसभेत मांडला पण हे बिल मंजूर झाले नाही. त्यामुळे त्यांनी कायदा मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला.

९) धर्मांतर व रिपब्लिकन पक्ष:

हिंदू धर्मात राहून बाबासाहेबांनी अस्पृश्यता हक्क मिळवून देण्याचे प्रयत्न केले पण ते सवर्ण हिंदूंच्या अज्ञान वृत्तीमुळे हिंदू धर्मात राहून न्याय मिळणार नाही म्हणून येवला या ठिकाणी दुर्दैवाने मी हिंदू म्हणून अस्पृश्य जातीत जन्माला आलेला असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही हिंदू धर्माने अस्पृश्यांना न न्याय दिल्यामुळे १४ ऑक्टोबर १९५६ ला विजयादशमीच्या शुभमुहूर्तावर लाखो दलित बांधव आसन नागपूर येथे बौद्ध धर्माची दीक्षा निवडणुकीत शेड्युल कास्ट फेडरेशन पक्षाला अपयश मिळाले. स्वतः बाबा साहेबांचा ही निवडणुकीत पराभूत झाले. म्हणून निव्वळ दलितांची संघटना करून चालणार नाही तर पूर्ण अस्पृश्य, गरीब, स्पृश्य, अनुसूचित जाती व जमाती ची एकत्र ताकद उभी करून काँग्रेसला ठरू शकेल. या दृष्टीने अमेरिकेतील रिपब्लिकन पक्ष सारखा पक्ष स्थापनाची तयारी केली. पण त्यांच्या महापरीनिर्वाणामुळे हे स्वप्न पूर्ण झाले नाही. त्यांच्या अनुयायांनी रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना करून त्यांचे स्वप्न पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला पण अल्प काळात या पक्षात फाटाफूट झाल्यामुळे हा पक्ष राजकारणात फारसा प्रभाव पाडू शकला नाही. अशाप्रकारे दलित चळवळीच्या महानायकांच्या स्वरूपात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य मानले जाते. दलित समाजात खऱ्या अर्थाने जागृती निर्माण करण्याचे श्रेय त्यांना दिले जाते. त्यांनी केलेल्या कार्यातून दलित वर्गांना सामाजिक न्याय व हक्क मिळालेले दिसतात.

डॉ.आंबेडकर यांच्या युगानंतरची दलित चळवळ

डॉ. आंबेडकरांच्या महापरी निर्वाण नंतर दलित समाजातील प्रभावी नेतृत्व संपले. त्यांचा वारस कोण हा प्रश्न उपस्थित झाला. सविता आंबेडकर, भैर्यासाहेब आंबेडकर, आणि मुकुंदराव आंबेडकर यांचा विचार झाला. परंतु नेतेमंडळींनी आंबेडकर कुटुंबीयांचे नेतृत्व मान्य केले नाही. या समाजातील नेत्यांनी सामूहिक नेतृत्व स्वीकारले. परिणामत आंबेडकरां नंतर दलित चळवळीच्या दुसऱ्या टप्प्यात अनेक कार्यकर्त्यांनी योगदान दिलेले दिसते. दादासाहेब गायकवाड, बी.सी. कांबळे, रा.सु गवई, बी.जी खोब्रागडे, दादासाहेब रूपवते ही प्रमुख नावे सांगता येतील.

१) रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अमेरिकेचा रिपब्लिकन पक्षाच्या आधार धरतीवर आणि काँग्रेसला समर्थ पर्याय देण्याच्या हेतूने रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना करण्याचे ठरवले होते. परंतु त्यांच्या महापरीनिर्वाणामुळे हे

स्वप्न पूर्ण होऊ शकले नाही. शेड्युलड कास्ट फेडरेशन कार्यकारीने सामूहिक नेतृत्व निवडीसाठी ३१ डिसेंबर १९५६ रोजी बैठक घेतली. त्या बैठकीत सुरुवातीला सात सदस्यांचे प्रेसिडियमची निवड केली. त्यानंतर भरलेल्या बैठकीत चार सदस्यांचा समावेश प्रेसिडेंयम मध्ये करण्यात १९५७ पूर्वीच रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना करण्याचे स्वप्न होते. परंतु आंबेडकरांच्या अकस्मात जाण्याने पोकळी निर्माण झाली. नेतृत्वाचा वाद आणि ऐन तोंडावर आलेल्या निवडणुकीमुळे प्रेसिडीएम्ने शे. का. फे. च्या नावावरच सार्वत्रिक निवडणुका लढवल्या. संयुक्त महाराष्ट्र समिती सोबत निवडणुका लढविल्या मुळे शे. का. फे. चे सहा उमेदवार निवडून आले. कर्नाटक मद्रास गुजरात मध्ये या पक्षाचा एक एक उमेदवार विजयी झाला. नागपूर येथे दीक्षाभूमीवर ३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी शे. का. फे. बरखास्त करून रिपब्लिकन पक्ष ऑफ इंडिया स्थापना करण्यात आली. या पक्षाने भारतातील सर्व दुर्बल घटकांना, अल्पभूधारक, भूमिहीन मजुरांना, अल्पसंख्याकांना संघटित करून त्यांना सामाजिक आर्थिक न्याय मिळवून देण्याची घोषणा केली. राव बहादुर, एन शिवराज हे रिपब्लिकन पक्षाचे पहिले अध्यक्ष म्हणून निवडले गेले. परंतु रिपब्लिकन पक्षातील नेत्यांमध्ये हे एके फार काळ टिकू शकले नाही. त्यांच्यामध्ये नेतृत्वावरून स्पर्धा निर्माण झाली १९५९ मध्ये पक्षात दुरुस्त आणि नादुरुस्त हे दोन गट निर्माण झाले दुरुस्त गटाचे नेतृत्व बी. सी. कांबळे तर नादुरुस्त गटाचे नेतृत्व दादासाहेब गायकवाड यांनी केले. १९६२ च्या निवडणुकीत दादासाहेब गायकवाड यांच्या गटाने काँग्रेस निवडणुकीत युती केली कांबळे यांच्या गटाचा हळूहळू प्रभाव कमी झाला. दादासाहेब गायकवाड यांच्या निधनानंतर बॅरिस्टर खूप खोब्रागडे यांनी स्वतंत्र गट निर्माण केला. दादा साहेब यांच्या गटाला रा. सु. गवई गट म्हणून संबोधले जाऊ लागले. रिपब्लिकन पक्षांनी निवडणुकीच्या राजकारणासाठी अनेक पक्षाशी युती केल्यामुळे पक्षाला स्वतःच्या कार्यक्रम राहिला नाही. काही कार्यकर्त्यांनी सत्तेसाठी सत्ता अधिकारी काँग्रेस पक्षात प्रवेश केला. सत्तेतील भागीदारी आणि नेतृत्वाच्या महत्त्वाकांक्षा कार्यकर्त्यांमध्ये असंतोष पसरू लागला. रिपब्लिकन पक्षाच्या विघटनातून रिपब्लिकन पक्षात ऐक्याचे प्रयत्न सुरू झाले. पहिला ऐक्याचा प्रयोग भैय्यासाहेब आंबेडकर यांनी १९५८ मध्ये केला. दुसरा ऐक्याचा प्रयत्न १९६२ मध्ये च्या निवडणुक लक्षात घेऊन करण्यात आला. परंतु यश आले नाही. दादासाहेब रुपवते यांनी १९६६ मध्ये ऐक्याचे प्रयत्न केले. पण एके परिषदेला दादासाहेब गायकवाड एकटे उपस्थित राहिले. १९७१ बी. सी. कांबळे यांनी ऐक्याचे प्रयत्न मध्ये ऐक्यासाठी भरीव प्रयत्न केले. नेत्यांनी ऐक्याची शपथ घेतली. एकत्र काम करण्याचे ठरवले, पण हे एकही सत्ता स्पर्धेमुळे टिकले नाही. शे. का. फ. दलितांच्या हक्काच्या रक्षण आणि बाबासाहेबांचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना केली. परंतु पक्ष स्थापनेनंतर अल्पकाळात आपापसातील हेवेदावे सत्तेची अभिलाषा वैचारिक मतभेद यामुळे रिपब्लिकन पक्षात फूट पडली. रिपब्लिकन पक्षांचे लहान लहान गटात रूपांतर झाले. रिपब्लिकन पक्षात फूट पडल्यामुळे दलित चळवळीची ताकद कमी झाली. रिपब्लिकन पक्षाच्या गटातटाच्या व सत्ता राजकारणाला कंटाळून दलित समाजातील तरुणांनी एकत्र येऊन दलित पंथर नावाची लढाऊ संघटना निर्माण करून दलित समाजाला एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यानंतर मध्ये देखील अल्पकाळात तरुण नेत्यात वैचारिक मतभेद झाल्यामुळे फूट पडली. १९८४ मध्ये प्रकाश आंबेडकर यांचे नेतृत्व उदयास आले. बाबासाहेब यांचे नातू म्हणून त्यांचे नेतृत्व दलित समाजाने स्वीकारले. त्यांनी रिपब्लिकन पक्ष ऐवजी भारतीय रिपब्लिकन पक्ष असे संबोधन सुरू केले. रिपब्लिकन पक्षातील सर्व गटाचे एक झाल्याशिवाय पक्षाला राजकीय भवितव्य नाही हे

लक्षात घेऊन दलित जनता, लेखक व कवी ऐक्याची मागणी सुरू केली. कारण १९८९ च्या निवडणुकीत रिपब्लिकन पक्षाला एकही जागा मिळाली नाही. त्यामुळे दलित तरुणांच्या भावना तीव्र बनल्या. १९९०मध्ये दलित जनतेच्या दडपणामुळे रिपब्लिकन ऐक्य प्रक्रिया सुरू झाली. प्रकाश आंबेडकर रा. सु गवई रामदास आठवले जोगेंद्र कवाडे यांची सुकाणू समिती स्थापन झाली. दलित मुक्ती सेना व इतर दलित संघटना बरखास्त करण्यात आल्या. ६ जानेवारी १९९० मध्ये रिपब्लिकन ऐक्य जाहीर करण्यात आले. पण १९९० च्या निवडणुकीत जनता दलाला पाठिंबा द्यावा की काँग्रेसला ह्यावरून झालेला मतभेदामुळे ऐक्य फिस्कटले. रामदास आठवले गटाने काँग्रेस प्रकाश आंबेडकर गटाने स्वतंत्रपणे निवडणुका लढवल्या. पण कोणत्याही पक्षाला निवडणुकीत यश मिळाले नाही. १९९५ च्या निवडणुकीत काँग्रेस व रिपब्लिकन युतीला बहुमत मिळालं नाही. भाजप शिवसेनेचे सरकार आले. त्यामुळे रिपब्लिकन ऐक्याची प्रक्रिया सुरू च्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेससोबत युती करून रिपब्लिकन पक्षाचे प्रकाश आंबेडकर, रा.सु.गवई, जोगेंद्र कवाडे आणि रामदास आठवले हे चार खासदार निवडून आले. परंतु हे ऐक्य फारकाळ टिकू शकले नाही. त्यानंतर अनेक दलित नेत्यांनी दलित चळवळीतील ऐक्य निर्माण करण्यासाठी रिपब्लिकन पक्षात ऐक्या निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. पण सत्ताकांक्षामुळे नेते सत्ता मिळाल्यानंतर दलित चळवळीत फूट पाडताना दिसतात. म्हणून आजही आठवले गट, कवाडे गट, प्रकाश आंबेडकर गट, गवई गट, दिसून येतात. याचा अर्थ डॉ. बाबासाहेबाच्या नंतर दलित समाजाला एकत्र बांधून ठेवणारा एक नेता निर्माण न झाल्यामुळे दलित चळवळीची शक्ती कमी झालेली दिसते. रिपब्लिकन पक्षाला समाजपरिवर्तन आणि निवडणुकीच्या राजकारणाला महत्व दिल्यामुळे ऐक्य फार काळ टिकले नाही. तसेच या पक्षाचे बहुसंख्य नेते व कार्यकर्ते नवबौद्ध समाजातील असल्यामुळे हा पक्ष एकाच जातीचा पक्ष म्हणून ओळखला जाऊ लागला. नवबौद्धतर जमातींना हा पक्ष आकर्षित करू शकला नाही. नेत्यांमधील वाद, सत्ता,स्पर्धा, गटबाजी यामुळे दलित जनतेचा नेत्यावरील विश्वास कमी झाला. या पक्षातील नेत्यांनी दलित समाजाच्या प्रश्नांकडे गंभीरपणे लक्ष दिले. अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाणामुळे दलित चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी मांडता येते.

२) दलित साहित्य चळवळ :

डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या वांडःमय आणि ग्रंथ लेखनातून अस्पृश्यांची कैफियत गावकुसापासून ते जागतिक पातळीपर्यंत नेली. त्यांची ही परंपरा पुढे दलित साहित्यिकांनी आत्मचरित्रपर लेखनातून ठेवली. शिक्षणातून पुढे आलेल्या तरुणांनी आपल्या भावना शब्दात मांडायला सुरुवात केली. २ मार्च १९५८ मध्ये दादरच्या बंगाली हायस्कूलात दलित लेखकांचे पहिले संमेलन भरले. दलित लेखकांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून प्रस्थापित विषमतेविरुद्ध एल्गार पुकारला. आपल्या मनातील चीड व संताप सर्वासमोर मांडली. मी माणूस आहे, म्हणून मला माणसाचे सर्व हक्क मिळाले पाहिजेत हा लेखनातील प्रमुख सुरू होता. अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल, दया पवार, केशव मेश्राम, लक्ष्मण गायकवाड, शरणकुमार लिबाळे, नामदेव ढसाळ यांनी कथा-कादंबरी, वर्तमानपत्रे लेखनातून दलितांचे दुःख मांडले. या लिखाणातून दलितांची वास्तविक जीवन व चळवळीचे हुबेहूब चित्र रेखाटण्यात आले. दलित चळवळीच्या आंबेडकर यांच्या नंतर वैचारिक बांधण्याचे कार्य दलित साहित्याने केलेली दिसते. आंबेडकर उत्तर काळात दलित चळवळी विकासात किंवा

नवसंजीवनी देण्यास दलित साहित्यकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

३. भूमिहीनांचा सत्याग्रह :

भूमिहीनांना शेती करण्यासाठी पडीक जमिनी दिल्या पाहिजेत या मागणीसाठी १९५३ पासून शे. का. फे. पक्षाने सत्याग्रह सुरू केला होता. ७ मार्च १९६० रोजी महाराष्ट्रातील तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांना रिपब्लिकन नेत्यांनी निवेदन दिले होते. त्यात भूमिहीनांच्या विविध प्रश्न व मागण्या मांडल्या. त्यासोबत बौद्धांना सवलती मिळायला पाहिजे, महागाईला आळा घालावा, झोपडपट्टी सुधारणा करावी आणि लोकसभेच्या केंद्रीय सभागृहात बाबासाहेब आंबेडकरांचे तैलचित्र लावावे अशा विविध मागणीसाठी रिपब्लिकन पक्षाने वेळोवेळी सत्याग्रह केला. आपले प्रश्न सोडवण्यासाठी दलित समाजाचे संघटन करून शासनाचे लक्ष वेधले १९६४ साली भूमिहीनांच्या प्रश्नाला अधिक चालना मिळाली. हा सत्याग्रह देशव्यापी करण्यात १ ऑक्टोबर १९६४ रोजी संसदेवर मोर्चा नेऊन पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांना निवेदन दिले. या सत्याग्रहात देशातील विविध भागातून दलित समाजाचे लोक सहभागी झाले. या सत्याग्रहाची आखणी एन. शिवराज यांनी केली होती परंतु त्याचे निधन झाल्याने दादासाहेब गायकवाड यांनी सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले. भूमिहीनांना न्याय मिळवून देण्यासाठी रिपब्लिकन पक्षाने जिल्हाधिकारी कार्यालय, आणि इतर सरकारी कार्यालयावर मोर्चा काढून आपल्या मागण्या सोडविण्यासाठी सरकारवर दबाव टाकण्याचा त्यांनी केला.

४. दलित पंथर :

रिपब्लिकन पक्षाला मिळालेले अपयश, त्या पक्षातील नेतृत्वासाठी सुरू असलेले हेवेदावे, गटबाजी, फुटीर वृत्ती, वैचारिक दिवाळखोरी आणि संघटनात्मक विस्कळीत पणामुळे दलित समाजात नैराश्याची भावना निर्माण झाली. रिपब्लिकन पक्षाचे निवडणूक केंद्रीय राजकारण, कचखाऊ वृत्ती ग्रामीण व दलित तपासून दुरावलेली नेतृत्व, दलितांवरील वाढते अत्याचार यासारख्या कारणातून दलितांच्या प्रश्नावर ती खंबीरपणे लढण्यासाठी दलित समाजातील तरुण नामदेव ढसाळ, राजा ढाले, भाई संगारे, गंगाधर गाडे, टी. एम. कांबळे या विविध संघटना तीन नेत्यांनी एकत्र येऊन ९ जुलै १९७२ रोजी दलित पंथर संघटनेची स्थापना केली. परिवर्तनवादी उसळत्या रक्ताची संघटना म्हणून ही संघटना ओळखली जाऊ लागली. या संघटनेच्या उदयाबद्दल नागेश चौधरी म्हणतात की, जातीव्यवस्था आणि त्यावरील अन्या अंतर्विरोध आतून त्यानंतरचा जन्म झाला. या संघटनेने हिंदूंचे पुनरुज्जीवनवादी शक्तींना स्पष्टपणे विरोध करून सर्वांगीण क्रांतीसाठी जहाल कार्यक्रम आणि भाषेचा अवलंब केला. माणूस म्हणून जगणे हा आमचा हक्क आहे त्यासाठी आम्ही चित्याचा पवित्रा घेऊन हक्कासाठी लढू **“हे ब्रीद मानणाऱ्या विद्रोही चळवळीतील साहित्यिक आणि कार्यकर्त्यांनी दलित पंथरची स्थापना केली.”** त्यात नामदेव ढसाळ, राजा ढाले, ज.वी.पवार, रामदास सोरटे, लतिफ खाटीक, अविनाश महातेकर, प्रल्हाद चंदवनकर, प्रीतम कुमार शेगावकर, अरुण कांबळे या आघाडीच्या कार्यकर्त्यांनी पंथरची चळवळ वाढवली. ही संघटना अल्पकाळात नावारूपास आली. गाव गाव पंथरच्या शाखा निघून अल्पकाळात ही संघटना राज्यभर पसरली. पंथर नेत्याची बेदरकारपणे भाषणे, भव्य सभा, मोर्चे पोलीस केसेस यामुळे ही संघटना चर्चेचा विषय ठरली. सेंट्रने दलितांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्धची जळजळीत प्रतिक्रिया मानली जाते. युवा संघटना मुळे आंबेडकरांच्या

निधनानंतर मरगळ आलेल्या दलित समाजात एक नवा उत्साह संचारला. दलितांना मुक्तीची आशा वाटू लागली. दलित तरुणांना एक नवे व्यासपीठ मिळाले. या संघटनेचे मुख्य पत्र विद्रोह हे नामदेव ढसाळ व ज. वि. पवार चालवत ह्यात दलितांच्या प्रश्नावर जळजळीत लेख येत असत. पँथरचा पाया व्यापक करून दलितेतर जातींना सामावून घेण्यासाठी संघटनेच्या वैचारिक पायात आंबेडकरवादा सोबत मार्क्सवादी जोड देण्याचा प्रयत्न ढसाळांनी केला. तर राजा ढाले यांनी ही संघटना बौद्धांच्या असून बौद्ध तत्त्वप्रणाली प्रमाणे चालवली पाहिजे. साम्यवादापासून दूर राहावे हा सल्ला दिला. तंत्र मध्ये निर्माण झालेल्या परस्परविरोधी मतप्रवाह यामुळे आणि १९७७ च्या निवडणुकीत कोणाला पाठिंबा द्यावा यावरून राजा ढाले आणि नामदेव ढसाळ यांच्यात मतभेद झाल्याने पँथरच्या बैठकीत राजा ढाले यांनी नामदेव ढसाळ यांना पँथर मधून काढून टाकले. त्यामुळे दलित पँथर फुटली. राजा ढाले यांनी पँथरचे नाव बदलण्यासाठी पँथर बरखास्त करून टाकली. राजा ढाले यांनी मास मूव्हमेंट हा गट पँथर ऐवजी स्थापन केला. संघटना बरखास्ती मुळे या चळवळीने दलित आत्मोधराची निर्माण केलेली भवना नष्ट झाली. समाज सैरभैर झाला. म्हणून तरी समाजात जिवंतपणा आणण्यासाठी प्रा. अरुण कांबळे रामदास आठवले दयानंद म्हस्के, गंगाधर गाडे, प्रीतमकुमार शेंगावकर, भाई संगारे यांनी भारतीय दलित पँथर ही संघटना निर्माण करून पँथरची पुनर्बांधणी करण्याचा प्रयत्न केला. या संघटनेने मराठा विद्यापीठ, नामांतर चळवळ, आरक्षण धोरण, मंडल आयोग अंमलबजावणीसाठी आग्रह धरला. परंतु अल्प काळात दलित चळवळीला लागलेली फुटीची सुरुवात भारती पँथरलाही लागली. अंतर्गत हेवेदावे, गटबाजी आणि सत्तास्पर्धातून ही संघटना ही फुटली. संघटनेतील फाटाफुटीमुळे पँथर संघटनेचा प्रभाव ओसरलेला दिसतो. दलित पँथर ही दलितांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध ची जळजळीत प्रतिक्रिया होती. दलित समाजाविषयीचा सामाजिक विषमतेविरुद्ध पेटून उठलेल्या तरुणांच्या सहभागामुळे अल्पकाळात ही संघटना नावारूपाला आली. त्यांच्यामुळे दलित चळवळीला नवे व्यासपीठ मिळाले. त्यातून दलित तरुणांमध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले. परंतु अंतर्गत मतभेदांमुळे व इतर दलित पक्ष व संघटना प्रमाणे अल्पकाळात ही संघटना विस्कळीत झाली.

५. नामांतर चळवळ :

डॉ.आंबेडकरांनी मराठवाडा विद्यापीठ ही कर्मभूमी मानली होती. शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या मराठवाड्यात शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवण्यासाठी मिलिंद महाविद्यालय स्थापन केले होते. त्यांच्या या कार्यामुळेच मराठवाड्यात शैक्षणिक चळवळीचे बिजारोपण झाले. त्या कार्याचा उचित गौरव करण्यासाठी मराठवाडा विद्यापीठाला बाबासाहेबांचे नाव द्यावे अशी मागणी दलित पँथरने केली. या मागणीचे जनतेने स्वागत केले. या मागणीला समर्थन मिळवण्यासाठी दलित पँथरने मराठवाड्यातील विविध क्षेत्रातील मान्यवरांच्या सहायांची मोहीम हाती घेतली. या मागणीसाठी गंगाधर गाडे यांच्या नेतृत्वाखाली विद्यापीठावर मोर्चा नेला. ही मागणी लक्षात घेऊन विद्यापीठ कार्यकार्यनी ने विद्यापीठाचे नामांतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे करावे असा ठराव संमत केला. नामांतर वाद्याच्या व्यापक प्रयत्नामुळे २७ जुलै १९७७ रोजी विधिमंडळाच्या दोन्ही सभागृहात नामांतराचा ठराव मंजूर झाला. हा ठराव संमत होताच मराठवाड्यात दलित आणि सवर्ण यांच्यात संघर्ष निर्माण होऊन दंगली सुरू झाल्या. त्यामुळे नामांतराला स्थगिती मिळाली. दलित पँथरने नामांतराचा निमित्ताने अनेक मोर्चे काढून आपली भूमिका जनतेसमोर मांडली. हा लढा दलित अस्मितेचा लढा बनला. या लढ्यात १९७७ साली पँथरने काढलेला

मोर्चा, १९७८ मध्ये दिल्ली येथे काढलेला मोर्चा आणि १९७९ मध्ये औरंगाबाद येथे झालेला नामांतर सत्याग्रहातील चळवळी नामांतर काळातील महत्त्वपूर्ण चळवळी मानल्या जातात. या चळवळीमुळे दलित समाजात भावनिक एके आणि एकात्मता निर्माण झाली. या लढ्यातून समाजप्रबोधनालाही चालना मिळाली. मराठवाड्याची आमची प्रादेशिक अस्मिता आहे त्यामुळे विद्यापीठाचे नामांतर करू नये हि सवर्ण आणि नामांतर विरोधी संघटना सुरू केली. नांदेडच्या गौतम वाघमारे ह्या पँथरच्या कार्यकर्त्याने आत्मदहन केल्यामुळे हा प्रश्न चिघळला. अखेर महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी विरोधी पक्ष, विविध नामांतर विरोधी संघटना आणि दलित संघटना यांच्याशी विचारविनिमय करून १४ जानेवारी १९९४ रोजी महाराष्ट्र शासनाने मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतर ऐवजी नामविस्तार केला आणि विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ असे नाव दिले.

६. दलित मुक्ती सेना :

प्रा. जोगेंद्र कवाडे यांनी नामांतराचा लढा आणि दलित प्रश्न सोडवणुकीसाठी दलित मुक्ती सेना ही दलित तरुणांची जहाल संघटना स्थापन केली. त्याच्या आक्रमक आणि विद्रोही वक्तृत्वामुळे अनेक दलित तरुण संघटनेकडे आकर्षित झाले. त्यांनी नागपूर ते औरंगाबाद असा लाँग मार्च काढला. या लाँग मार्च मध्ये विविध पुरोगामी संघटना, दलित तरुणांनी सहभाग घेतला. त्यांच्या आक्रमक भूमिकेमुळे सरकारने जिल्हा बंदीचे आदेश लागू केले. त्यांनी २५ जानेवारी १९९४ मध्ये दलित मुस्लिम अल्पसंख्यांक सुरक्षा महामंडळाची स्थापना करून दलित आणि मुस्लिमांमध्ये ऐक्य घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.

७. मंडल आयोग लढा :

१९५३ साली सरकारने नेमलेल्या काकासाहेब कालेलकर आयोगाने २३९९ जातींना मागासवर्ग म्हणून घोषित केले होते पण या आयोगाचा अहवाल सरकारने स्वीकारला नाही. १९७७ च्या निवडणुकीत जनता पक्षाने कालेलकर आयोगाच्या शिफारशीच्या अंमलबजावणीचे आश्वासन निवडणूक जाहीरनाम्यात दिले होते. निवडणुकीनंतर जनता पक्षाचे सरकार आल्यानंतर बिहारचे मुख्यमंत्री कर्पूरी ठाकूर यांनी इतर मागासवर्गीयांसाठी २६ टक्के राखीव जागा तिची शिफारसी केली. त्यामुळे बिहारमध्ये राखीव जागा विरुद्ध आंदोलन सुरू झाले. राखीव जागांच्या प्रश्नावरून जनता पक्षात ही तीव्र मतभेद निर्माण झाले. या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी मोराची देसाई यांनी १९७८ मध्ये न्यायमूर्ती बी. पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग निर्माण केला. या आयोगाने सामाजिक शैक्षणिक आणि आर्थिक निकषाच्या आधारावर भारतातील ३७४३ जाती इतर मागास जाती म्हणून जाहीर केल्या. या जातींना नोकरी शिक्षण स्थानिक स्वराज्य संस्था यात २७ टक्के राखीव जागा ठेवण्यात याव्यात ही शिफारस केली. हा अहवाल येतात गुजरात आणि बिहार राज्यात आंदोलन सुरू केले. दलित संघटनांनी मंडल आयोगाची अंमलबजावणी व्हावी म्हणून मोर्चा, आंदोलने आणि विविध मार्गाने लढा दिला. पंतप्रधान पी. व्ही.सिंगानी मंडल आयोग लागू करण्याची घोषणा केल्यामुळे परत देशात दंगली सुरू झाल्या. त्यात अनेक सवर्ण तरुणांनी आत्मदहन केले. निवडणुकीत सत्तेवर आलेल्या पी.व्ही. नरसिंहराव सरकारने मंडल आयोगाची अंमलबजावणी केली. त्यानंतर देशभर हा आयोग लागू झाला.

८) रिडल्स प्रकरण व महात्मा फुले बदनामी प्रकरण : महाराष्ट्र शासनाने १९७६ साली तत्कालीन शिक्षणमंत्री सदानंद वर्दे यांच्या अध्यक्षतेखाली डॉ. आंबेडकरांचे समग्र लेखन आणि भाषणे प्रसिद्ध करण्यासाठी २४ सदस्यांची सल्लागार समिती नियुक्त केली. या समितीत आंबेडकरांचे राजकीय अनुयायी, संशोधक आणि प्रसिद्ध लेखकांचा समावेश करण्यात आला. सल्लागार समिती सोबत संपादक मंडळ नियुक्त करण्यात आले. १४ एप्रिल १९८७ रोजी 'द रिडल्स ऑफ राम अँड कृष्ण'. हे प्रकरण ग्रंथांच्या परिशिष्टात आंबेडकरांच्या अप्रकाशित साहित्यातील चौथ्या खंडात समाविष्ट केल्यावरून वादंग निर्माण झाला. अमरावतीतील काही कार्यकर्त्यांनी न्यायालयात रिट दाखल केली. मराठा महासंघाने रिडल्स ची प्रतजाळली. माधव गडकरी यांनी लेख लिहून टीका केली. महाराष्ट्रभर रिडल्सच्या निमित्ताने दलित आणि सवर्ण यात संघर्ष निर्माण होण्याची चिन्हे दिसू लागली. वातावरण तणावपूर्ण झाल्याने सरकारने हे परिशिष्ट वगळण्याचा निर्णय जाहीर केला. या निर्णयामुळे अरुण कांबळे, भालचंद्र फडके यांनी संपादन समितीतील सदस्यांनी राजीनामे दिले. दलित चळवळीच्या नेत्यांनी हे लेखन वगळण्याचा निषेध करून आंदोलने सुरू केले. लेखकाच्या अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याच्या गळचेपी लोकशाही विरोधी हा सूर लावला. त्यासाठी मुंबई मोर्चा काढला. लेखकाच्या अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याच्या गळचेपी लोकशाहीविरोधी हा सूर लावला. त्यासाठी मुंबई मोर्चा काढला. परिवर्तनवादी शक्तीच्या दडपणामुळे समेट होऊन बाबासाहेबांचे खंड- ४ मधील लेखन जसेच्या तसे प्रसिद्ध करण्याचा निर्णय झाला. रिडल्स प्रकरणानंतर ग वा बेहेरे यांनी पुण्याच्या साप्ताहिक सोबत च्या ११ डिसेंबर १९८८ च्या अंकात बाळ गांगल यांनी महात्मा फुले वर बदनामीकारक लेख लिहिले. गांगल यांनी हा लेख लिहून फुलांची मोठ्या प्रमाणात निंदा केली. या लेखामुळे संपूर्ण महाराष्ट्रात संतापाची लाट उसळली. या टीकेला उत्तर देण्यासाठी हरी नरके, रमेश ढावरे यांनी संशोधनात्मक लेखन करून ग्रंथ प्रकाशित केले. या प्रकरणामुळे दलित समाजात ऐक्य निर्मितीचे कार्य झाले.

९. बामसेफ आणि बसपा :

महाराष्ट्रात पुणे येथे शासकीय सेवेत असताना कांशीराम यांनी फुले आणि आंबेडकर यांच्या विचारांचा अभ्यास केला. त्यांनी महाराष्ट्र कार्य सुरू केले मात्र अपेक्षित प्रतिसाद न मिळाल्यामुळे उत्तर प्रदेश मध्ये दलित चळवळ सुरू केली. बामसेफ शासकीय नोकरीत असलेल्या दलित कर्मचाऱ्यांची संघटना स्थापन केली. डी.एस. फोर ही संघटना स्थापन करून दलित पँथरला पर्याय देण्याचा प्रयत्न केला. बहुजन समाज पार्टीची स्थापना केली. सर्व देशातील दलितांना संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. जातीवादी, मनुवादी प्रवृत्तीवर जोरदार हल्ला चढवला. उत्तरप्रदेशात या पक्षाला भरघोस पाठिंबा मिळाला. या पक्षाच्या मायावती चार वेळा उत्तर प्रदेशाच्या मुख्यमंत्री झाल्या. या पक्षाला विदर्भात मात्र मोठ्या प्रमाणात अनुयायी मिळाले. बसपाच्या निमित्ताने दलित समाजाच्या अपेक्षा मोठ्या प्रमाणात उंचावल्या. रिपब्लिकन नेतृत्वाची उणीव हा पक्ष भरून काढेल हा विश्वास लोकांमध्ये निर्माण झाला. तत्त्वहीन राजकीय आघाड्या, उत्तरप्रदेश व्यतिरिक्त इतरत्र प्रभावाचा अभाव, नेतृत्वाकडून अवलंबिली जाणारी व्यक्तिपूजक वृत्ती, सत्ता राजकारण व अर्थकारणाला महत्त्व, तत्वप्रणालीतील गोंधळ इत्यादी मुळे हा पक्ष दलित समाजाचा अपेक्षित नेतृत्व देऊ शकला नाही. परंतु सध्या काळात उत्तरप्रदेश सारख्या राज्यात ब.स.प. पक्षाचा प्रभाव ओसरत आलेला दिसतो. यातून भावी काळात दलित नेतृत्वाची फार मोठी कसोटी लागणार आहे.

या पद्धतीने डॉ. आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाणनंतर दलित चळवळीची पार्श्वभूमी सांगता येते.

१०. दलित महासंघ :

कोल्हापूर ही सामाजिक चळवळीची जननी आहे. त्यामुळेच समता हा शब्द कोल्हापूर जिल्हयाशी एकरूप झालेला दिसतो. छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या पुरोगामी राज्यकारभाराने देशात एक आदर्श घालून दिलेला आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यात ज्या अनेक चळवळी उदयास आल्या त्यामध्ये दलित महासंघ ही एक संघटना आहे. दलित महासंघाचा जन्म ५ जुलै, १९९२ ला कोल्हापूरातील ऐतिहासिक बिंदू चौकात झाला.

वर्तमानकाळात कोल्हापूरात अनेक सामाजिक संघटना विविध विषयांवर कार्यरत आहेत. त्यामध्ये रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियाचे आठवले गट, कवाडे गट, गवई गट, सी.पी.आय., सी.पी.एम., दलित पँथर, लोक जनशक्ती पार्टी, शे.का.प., दलित सेना, श्रमिक मुक्ती दल अशा काही संघटना त्या काळात काम करीत होत्या.

दलित महासंघाची स्थापना :

प्रा. मच्छिंद्र सकटे हे या संघटनेचे संस्थापक अध्यक्ष आहेत. इ. स. १९६६ साली स्थापन झालेल्या शिवसेना या संघटनेची महाराष्ट्रत घोडदौड सुरू होती. दलित समाजावर अन्याय होत होते. रिपब्लिकन पार्टीची शकले झाली होती. दलितांच्यामध्ये सर्वमान्य नेता उरला नव्हता. रिपब्लिकन पक्षनेत्यांच्या निष्क्रियतेला कंटाळून याच तरुणांनी दिनांक ०९ जुलै, १९७२ ला दलित पँथरची स्थापना केली. दलित पँथरच्या आक्रमक शैलीमुळे मुंबई आणि उर्वरित महाराष्ट्रामध्ये दलित पँथरचा मोठ्याप्रमाणात धसका येथील प्रस्थापित मंडळीने घेतला होता. दिनांक १५ ऑगस्ट, १९७२ च्या 'साधना' च्या विशेष अंकातील 'काळा स्वातंत्र्यदिन' हा राजा ढाले यांचा लेख प्रचंड गाजला. त्यामुळे दलित पँथर महाराष्ट्रभर फोफावली. परंतु ढाले आणि नामदेव ढसाळ यांच्यातील वादामुळे दलित पँथर फुटली. तेथून पुढे अनेक फाटाफुटी पँथरमध्ये झाल्या. परंतु या वातावरणातून अनेक नेतृत्व उदयास येत होती. नामांतर चळवळीतही दलित चळवळीला उर्जित अवस्था प्राप्त झाली. गंगाधर गाडे यांच्या नेतृत्वाखाली दलित पँथरने सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे यांच्या स्मृतीदिनी म्हणजेच १८ जुलै, १९७७ रोजी विद्यापीठावर प्रचंड मोर्चा काढला आणि नामांतर चळवळ सुरू झाली. पोचिराम कांबळे, जनार्दन मेवाडे, गोविंद भुरेवार, दिलिप रामटेके, चंद्र कांबळे, विलास ढाणे, नारायण गायकवाड, शरद पाटोळे, रोषन बोरकर, कु. सुहासिनी बनसोडे, प्रतिभा तायडे, अविनाश डोंगरे, कवि विलास घुमारे, गौतम वाघमारे यांच्या बलिदानातून १४ जानेवारी, १९९४ रोजी औरंगाबाद येथील मराठवाडा विद्यापीठास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नांव देण्यात आले. यामध्ये मातंग समाजाचा जनाधार असलेल्या दलित महासंघ या संघटनेचे योगदानही मोठे आहे.

दलित आंदोलनामध्ये मातंग समाज देखील अग्रभागी होता परंतु त्यांच्या सहभागाकडे आंबेडकरी चळवळीतील नेते दुर्लक्ष करित असत. दलित महासंघाचे संस्थापक, प्रा. मच्छिंद्र सकटे हे या सगळ्या घटना जवळून पाहत होते. दलित पँथरच्या बरखास्तीनंतर दलित समाजात आक्रमक संघटन उरले नव्हते. अन्यायाच्या संदर्भात दलित नेते तोंड उघडत नव्हते. ते सत्तेत मशगुल होते. समाजाशी त्यांचे कांही देणे-घेणे नाही या अविभावात ते वावरत होते. त्यामुळे सक्षम संघटनेची आवश्यकता वाटत असल्यामुळे प्रा. मच्छिंद्र सकटे यांनी आपल्या काही निवडक

मित्रांसह यामध्ये प्रा. रघुनाथ केंगार (होलार), शशिकांत तासगांवकर (महार), विजय वाडते (महार), गोरख सांगळे (वंजारी), शामराव वंटमुरी (रामोशी), हिंदुराव पवार (मराठा), रामराव गुरव (गुरव) वगैरे सोबत 'दलित महासंघ' ही संघटना स्थापन केली.

कोल्हापूर येथील बिंदू चौकातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुतळ्याची विटंबना झाली होती. त्याचा निषेध करण्यासाठी प्रा. मच्छिंद्र सकटे यांनी दिनांक ०५ जुलै, १९९२ ला आंदोलनाची घोषणा केली. या आंदोलनात 'दलित महासंघाचे' बॅनर पहिल्यांदा झळकले आणि दलित महासंघाची स्थापना झाल्याचे जाहिर झाले. स्थापनेच्या दिवशीच दलित महासंघाने आंदोलन करून एक नविन इतिहास रचला होता.

सदर आंदोलनाच्या बातम्या वर्तमानपत्रात मोठ्याप्रमाणात प्रसिध्द झाल्या होत्या. कोल्हापूर महानगरपालिकेचे माजी नगरसेवक शिवाजीराव कवाळे यांनी या आंदोलनाला मोठी मदत केली. या आंदोलनात मोठ्या संख्येने सर्वच समाजातून लोक सहभागी झाले होते. दलित महासंघात नेताजी कवाळे, विजय लोखंडे, बबन सावंत, रामचंद्र काळे, भारत धोंगडे, पांडुरंग सोनुले आणि अनेक कार्यकर्त्यांनी योगदान दिले आहे. दलित महासंघाची मातंग समाजात दलित पॅन्थरच्या पूर्वीपासून जिल्हा, तालुका स्तरावर 'मातंग समाज संघटना' कार्यरत होत्या. या संघटनाना त्यांचे कार्य ठरलेले असे. अण्णा भाऊ साठे यांची जयंती साजरी करणे, आद्य क्रांतीवीर लहुजी वस्ताद साळवे यांची जयंती साजरी करणे, निवडणूका आल्या की काँग्रेसच्या नेत्यांना पाठिंबा देणे. या पलिकडे सहसा मातंग समाज संघटना काम करीत नव्हत्या. त्यातच प्रत्येक मातंग नेता हा राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय नेताच आहे अशा अविभावात राहत असे. मातंगाचा दुसरा नेता किंवा दलितांचा दुसरा नेता त्यांना शत्रूच वाटत असे. प्रत्येकाचा झेंडादेखील वेगळाच असे. निळा झेंडा मात्र कुणाचाच नसे. अभिवादानाचे शब्द देखील वेगळे असत. जय मातंग, जय आंबूज असे प्रत्येकाचे खास वैशिष्ट्य होते.

मातंग समाजातील पारंपारिक विचारांची चौकट आणि मांडणी दलित महासंघाने तोडली. नवी मांडणी व फुले, शाहू, आंबेडकर, अण्णा भाऊ साठे यांच्या विचारांची स्पष्ट दिशा स्विकारून 'दलित महासंघ' या संघटनेने चळवळीला सुरुवात झाली. प्रा. मच्छिंद्र सकटे यांनी जाहिर केले की, 'दलित महासंघ' ही फुले, शाहू, आंबेडकर, अण्णा भाऊ साठे यांच्या विचारांची संघटना आहे. आजपर्यंत भले आम्ही लढायला मागे राहिलो असेन पण आता मागे राहणार नाही. आता लढायला आम्ही पुढे असू नि खायला तमाम दलित असतील. एवढेच नव्हे तर तमाम दलितांना खायला मिळण्यासाठी आम्ही उपाशी राहिलो तरी चालेल. कारण आमची चळवळ ही खाण्यासाठी नाही तर तमाम दलितांचे ऐक्य करून 'स्वाभिमान' मिळविण्यासाठी आहे. कोणत्याही दलित संघटने विषयी अथवा नेत्याविषयी मनात द्वेष न ठेवता 'आपण परस्परांचे बंधू आहोत. आपणा सर्वांचे ध्येय एकच आहे. आज जरी कांही कारणांनी आपले मतभेद असले तरी आपण एकमेकाचे शत्रू नाही'. अशी स्वच्छ भूमिका घेऊन दलित महासंघाने जातीयवादी धर्मांध विचारांचा पराभव करण्याच्या इशेने 'सिंहगर्जना' केली.

दलित महासंघाची भूमिका:-

दलित महासंघाने आपली भूमिका 'घटना व जाहिरनामा' यामध्ये स्पष्ट केलेली आहे. लोकशाहीच्या

मूल्यांवर दलित महासंघाचा जरी विश्वास असला तरी आज भारतात असलेली बुळबुळीत लोकशाही महासंघाला मान्य नाही म्हणून दीन-दलित, अल्पसंख्यांक अन् भटक्यांचे 'कल्याणकारी राज्य' प्रस्थापित होण्यासाठी लहुजी वस्तादांच्या दांडपट्ट्यावर आणि फकिरांच्या फटक्यावर महासंघाचा जास्त विश्वास आहे. अण्णा भाऊंना अभिप्रेत असलेल्या दलित-शोषणमुक्त समाज क्रांतीच्याच मार्गाने निर्माण होवू शकतो. म्हणूनच शिस्तबद्ध आणि गतिमान संघटन गरजेचे आहे अशी दलित महासंघाची भूमिका होती.

आम्ही क्रांतीकारी असलो तरी हिंसेचे मानकरी नाही. हिंसेला आमचा सक्त विरोध आहे. फुले, शाहू, आंबेडकर, वि. रा. शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि अण्णा भाऊ साठे यांच्या विचारांवर आम्ही मनापासून प्रेम करतो आणि महामानवांचा विचार हा हिंसेचा विचार नाही. आद्य क्रांतीवीर लहुजी वस्ताद, क्रांतीवीर उमाजी नाईक, क्रांतीसिंह नाना पाटील, आद्य दलित लेखिका, मुक्ता साळवे आणि क्रांतीवीर फकिरा यांचा विचारही आम्ही प्रमाण मानतो. म्हणूनच दलित भटक्यांवर अन्याय, अत्याचार करणाऱ्यांवर सरकारी पोलिस जर कारवाई करत नसतील तर दलित महासंघाचे 'प्रतिसरकार' अशा गावगुंडावर कारवाई करेल. यासाठी दलित महासंघाकडे 'यलो गार्ड' हा राखीव फोर्स असेल. यातील प्रशिक्षित छावे अन्याय अत्याचार करणाऱ्यांवर कायदेशीर अशी लोकमान्य कारवाई करतील. फुले-आंबेडकर-अण्णा भाऊ साठे यांच्या सत्यशोधकी विचारांची नुसती 'माळ' घेवून नाही तर, त्यांच्या विचारांची तलवार घेवून आम्ही क्रांती करू इच्छितो. जग बदलण्यासाठी आम्हाला अशीच वाटचाल करावी लागणार आहे.

भ्रष्ट प्रशासन यंत्रणा, लाचखाऊ पोलिस खाते नि भाडखाऊ पक्षीय पुढारी यांच्या त्रांगडात दीन-दलित, भटक्या-विमुक्तांना आणि स्त्रियांना न्याय मिळेल यावर आता आमचा विश्वास उरला नाही. नको असलेला भाग उद्ध्वस्त करावा लागणार आहे आणि असे करणे म्हणजे 'हिंसा' नव्हे. शाळेतील शिक्षक मुलांना छडीने मारतो हि काय हिंसा आहे? डॉक्टर जेव्हा शस्त्रक्रिया करताना फाडाफाड करतो तेव्हा ती काय हिंसा आहे काय? 'दलित महासंघ' ही समाज शिक्षकाच्या भूमिकेत काम करणारी चळवळ आहे. अण्णा भाऊ साठेंच्या शब्दात थोडासा बदल करून आम्ही असे म्हणतो की, 'आमचा या देशावर, देशातील जनतेवर नि तिच्या संघर्षावर अढळ विश्वास आहे. हा देश सुखी व्हावा, समृद्ध व्हावा, येथे समता नांदावी, या देशाचे नंदनवन व्हावे अशी आम्हाला स्वप्ने पडतात. जुन्या अमानुश चालीरिती नष्ट व्हाव्यात, समाजातील हेवेदावे नष्ट व्हावेत नि भारतात प्रेम व सलोखा निर्माण व्हावा' हिच चिंता आम्हाला लागून राहिली आहे. या देशाचे नंदनवन करणे हे दलित महासंघाचे स्वप्न आहे. कोणतेही उदात्त असे ध्येय समोर ठेवून त्यादृष्टीने कार्य करावयाचे असेल तर संघटन हे 'मिलीटंट' स्वरूपाचे असले पाहिजे अशी आमची धारणा आहे. म्हणूनच दलित महासंघात बुळबुळीत लोकशाही नाही, कटकारस्थान आणि गटबाजीला प्रोत्साहन देणारी निवडणूक नाही तर 'निवड' आहे. दलित महासंघाच्या नेत्यांचा आदेश हाच अंतिम आहे आणि वरिष्ठांच्या आदेशांचे पालन करणे हे सर्व छाव्यांवर बंधनकारक आहे मात्र संघटनेत बहुमतांचा आदरही केली जाईल.

अशा पध्दतीने दलित महासंघाने आपली भूमिका जाहीरनाम्यात मांडलेली आहे.

थोडक्यात दलित महासंघ हे लढाऊ आक्रमक संघटन आहे. दलित महासंघाचे संस्थापक प्रा. मच्छिंद्र सकटे

हे उच्चशिक्षित असल्यामुळे या संघटनेला स्वतंत्र असा वैचारिक पाया आहे. कोल्हापुरात जे उगवते ते पूर्ण महाराष्ट्रभर पसरते त्यामुळे हि संघटना पूर्ण महाराष्ट्रभर पसरलेली दिसून येते. दलित महासंघाच्या लढ्याचे अंतिम उद्दिष्ट हे 'समताधिष्ठीत समाज निर्माण करणे' हेच आहे. त्यामुळे बहुजन समाजातील सर्व जातीसमूहाना सोबत घेवून हि संघटना कोल्हापूरसह संपूर्ण महाराष्ट्रभर कार्यरत आहे.

दलित महासंघाची आंदोलने :

दलित महासंघ हे मानवतावादी संघटन आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे या अन्वये दलित महासंघाची वाटचाल सुरू असते. दलित महासंघाने समता, सामाजिक मूल्य व मानवी अधिकार यांना प्रमाण मानून आज तागायत अनेक आंदोलने केली आहेत त्यापैकी काही आंदोलनाचा आढावा येथे आपणास घेता येईल तो पुढीलप्रमाणे.

१. आरक्षणाबाबत आंदोलन :

आरक्षण हा गरिबी निर्मूलनाचा कार्यक्रम नसून तो एक असा उपक्रम आहे की, एखाद्या वंचित समूहाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करेल. दलित महासंघाने उपेक्षित वंचित दुर्बल समूह मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी महाराष्ट्रामध्ये राज्यव्यापी आंदोलन केले आहे त्यानुसार महाराष्ट्रातील विविध जिल्हाधिकारी कार्यालयासमोर मोर्चे आंदोलने केलेली आहेत. या प्रमुख आंदोलना पैकी राखीव जागांची फेरमांडणी करण्यासाठी १९९३ साली सातारा जिल्हाधिकारी कार्यालयावर काढलेला मोर्चा हा दलितांचा सातारा जिल्ह्याच्या इतिहासातील सर्वात मोठा मोर्चा मानला जातो.

२. जनयात्रा :

दलित महासंघाचे सामाजिक चळवळीचे काम विदर्भात मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे. मराठवाड्यात वंजारी समाज मोठ्या प्रमाणात असल्याने त्यांच्या विविध प्रश्नांवर दलित महासंघाने १९९३ साली बीड ते लातूर अशी जनयात्रा काढली. याचे नेतृत्व प्रा. मच्छिंद्र सकटे व रमेश कराड, गोरख सांगळे यांनी केले. या आंदोलनामुळे दलित महासंघ संपूर्ण मराठवाड्यात प्रसिद्ध झाला.

३. वाटेगाव स्मारक प्रश्न :

सत्यशोधक व जागतिक कीर्तीचे विचारवंत साहित्यिक मानवतावादी मूल्याचे थोर पुरस्कर्ते अण्णाभाऊ साठे यांची नेहमीच उपेक्षा होत राहिली. सांगली जिल्ह्यातील वाटेगाव या त्यांच्या जन्मगावी त्यांचे यथोचित स्मारक व्हावे यासाठी १९९६ साली महासंघाने आंदोलन केले. पोलिसांच्या दडपशाहीला न जुमानता हे आंदोलन झाले. प्रसंगी दंगली ही झाल्या. यात हजारो कार्यकर्ते व पोलीस जखमी झाले. पण शेवटी स्मारकांचा प्रश्न सुटला तो दलित महासंघा मुळेच.

४. मंदिर प्रवेश आंदोलन :

कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये २००३ साली हेब्बाळ, हिटनी व सोलापूर जिल्ह्यातील चळे येथे दलित महासंघाने

आक्रमकपणे आंदोलन केली. हिटणी मंदिर प्रवेशानंतर मोठ्या दंगली उसळल्या. या आंदोलनाचे नेतृत्व मच्छिंद्र सकटे, प्रकाश कांबळे, लालासाहेब नाईक, बाबुराव आयवळे, शालन कासारीकर, बळवंत माने यांनी केले अनक कार्यकर्त्यांवर पोलिसांचे हल्ले झाले. पोलीस व तहसीलदारांच्या गाड्याही जाळवल्या गेल्या.

५. वडणगे जातीय दंगल :

कोल्हापूर जवळील वडणगे या गावात एका इस्त्री करणाऱ्या मातंग दुकानदाराकडून गावातील स्थानिकांनी फुकटची इस्त्री करण्याचे मागणी केली. तिला नकार मिळाल्याने अनेक लोकांनी त्याला मारहाण केली. यातून उद्भवलेल्या संघर्षात मातंग समाजाची सर्व घरे जाळून टाकली गेली. दलित महासंघाचे यासाठी आंदोलन करून दलितांना न्याय तर दिलाच शिवाय त्यांनी काढलेल्या 'कुन्हाड मोर्चाने' संपूर्ण राज्यात खळबळ उडवून दिली.

६. मंडळ परिषद :

भारतात मंडळ विरुद्ध कमंडळ असा संघर्ष सुरु होता. यावेळी ओ.बी.सी. समाजात आरक्षण विरोधी देश.भर उग्र आंदोलने सुरु होती. या वेळी ओबीसी समाजात आरक्षण समर्थनार्थ दलित महासंघाने सातारा येथे मंडळ परिषद आयोजित केली होती. यामध्ये डॉ. बाबुराव गुरव, आर. डी. गायकवाड सहभागी होते.

७. नामांतर परिषद :

मराठवाडा विद्यापीठास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव द्यावे यासाठी संपूर्ण राज्यभर अनेक आंदोलन झाली. सदर आंदोलनाचा आपण आढावा घेतलाच आहे परंतु याचाच एक भाग म्हणून दलित महासंघाच्या वतीने १९९४ मध्ये कोल्हापूर येथे नामांतर परिषद घेण्यात आली. या आंदोलनात मातंग समाजातील पोचिराम कांबळे यास मारण्यात आले. त्यानंतर त्यांना शहीद म्हणून घोषित करण्यात आले. मच्छिंद्र सकटे यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या नामांतर परिषदेमध्ये गोविंद पानसरे, गंगाधर गाडे सहभागी होते.

८. न्हावी प्रबोधन आंदोलन :

२००३ मध्ये पंढरपूर तालुक्यातील अनेक गावात दलितांच्या केशकर्तनाला न्हावी समाजातील लोक नकार देत. या विरोधात दलित महासंघाने न्हावी प्रबोधन आंदोलन करून नाभिकांना दलित सेवा करण्यास भाग पाडले.

९. जलसमाधी आंदोलन :

२००३ साली कराड येथे झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनावेळी अण्णाभाऊ साठे यांना भारतरत्न पुरस्कार द्यावा असा ठराव संमत करावा तसेच 'हिंदुत्वापेक्षा धर्मापेक्षा मानवता श्रेष्ठ आहे' असा ठराव करावा यासाठी दलित महासंघाच्या शेकडो कार्यकर्त्यांनी कृष्णा-कोयनेच्या प्रीतिसंगमावर जलसमाधी आंदोलन केले. त्यानंतर कोणत्याही धर्मापेक्षा मानवता श्रेष्ठ आहे असा ठराव करण्यात आला.

१०. दलित अत्याचार विरोधी परिषदा :

यासंदर्भात संपूर्ण महाराष्ट्रात जिल्हा बार परिषदांचे आयोजन करण्यात आले होते. दलित महासंघाने जी जी

आंदोलने केली तिचे स्वरूप आक्रमक जहाल, लक्षवेधी असली तरी त्याचा पाया वैचारिक राहिला आहे. या आंदोलनामध्ये पायतान मोर्चा, लाठी मोर्चा, कुन्हाड मोर्चा, आसूड मोर्चा, टमरेल मोर्चा, तसेच ख्रिश्चन परिषद, क्रांती परिषद, अँट्रॉसिटी हक्क परिषद, पाणी परिषद, स्वाभिमानी आंदोलन, शेण फेको आंदोलन, पवन परिषद, पर्यावरण रक्षण परिषद, चपाती मोर्चा, हलगी मोर्चा, अमर शेख स्मारक परिषद, काळी गुढी उभारणे, गोलमेज परिषद इत्यादींचा समावेश होतो ही सर्व आंदोलने राज्याच्या अनेक भागात करण्यात आली.

शाखा विस्तार :

समाजाच्या विविध घटकांसाठी दलित महासंघ आणि भरीव कार्य केले असून त्या अंतर्गत आपला शाखा विस्तार केला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने प्रमुख गोष्टी लक्षात घेता येतात.

१. युनिव्हर्सिटी स्टुडंट्स असोसिएशन : U.S.A. :

दलित महासंघ सामाजिक चळवळीच्या बाबतीत आक्रमक असला तरी त्याची उपशाखा यातील काही भूमिका मात्र संयमी राहिली आहे. या अंतर्गत यु. एस. ए. या विद्यार्थी संघटनेची स्थापना २० ऑगस्ट १९९३ रोजी कोल्हापूर येथे करून बहुजन समाजातील विद्यार्थी युवकांचे विविध शैक्षणिक प्रश्न मार्गी लावण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. यामध्ये प्रकाश नाईक, अमोल महापुरे, सुहास नाईक, प्रविण वाघमारे यांच्या नेतृत्वाखाली लक्षवेधी आंदोलने यु. एस. ए. च्या माध्यमातून करण्यात आली आहेत.

२. समतावादी संस्कृतीक चळवळ :

दलित महासंघाचे फुले शाहू आंबेडकर यांच्या बरोबरीनेच सत्यशोधक अण्णाभाऊ साठे ही प्रेरणास्थान आहे. अण्णाभाऊ साठे यांच्या उत्तुंग साहित्य विचारातून प्रेरणा घेऊन दलित महासंघाने आपला सांस्कृतिक मंच असावा म्हणून २००८ मध्ये समतावादी सांस्कृतिक चळवळ महाराष्ट्र ही नवी संघटना निर्माण केली. यामार्फत साहित्यसंमेलने भरवण्यात आली. या चळवळीचे प्रा. मच्छिंद्र सकटे हे प्रणेते आहेत तर प्राचार्य माधव गादेकर हे अध्यक्ष म्हणून कार्यरत आहेत. उपाध्यक्ष प्रा. प्रकाश नाईक आहेत तर अमोल महापुरे सचिव म्हणून काम पाहत आहेत. या चळवळीच्या माध्यमातून कोल्हापूर, सांगली, कराड, सातारा, निपाणी अशा ठिकाणी 'समतावादी' सांस्कृतिक संमेलनाचे आयोजन केले होते.

३. बहुजन समता पार्टी : B.S.P.:

दलित वंचित समाजाला राजकारणात सक्रीय करण्यासाठी महासंघाने २० फेब्रु २०१४ रोजी बहुजन समता पार्टीची स्थापना केली. दलित महासंघाची ही राजकीय आघाडी आहे. कोल्हापूरात दसरा चौकात सामाजिक न्याय, हक्कासाठी दलित महासंघाने बहुजन समता पार्टीची स्थापना केली.

४. भिल्ल मुक्ती आंदोलन :

अहमदनगर जिल्ह्यातील लोकसंख्या मोठी आहे. त्यांच्या न्याय हक्कासाठी लढा आणि आंदोलने दलित महासंघाने उभारली.

५. पारधी मुक्ती आंदोलन :

दलित महासंघाच्या नेतृत्वाने व पारधी समाजात न्याय हक्कासाठी आंदोलन केली गेली. या मध्ये प्रकाश वायदंडे, सनातन भोसले हे राज्यभर कार्य करीत असतात. या चळवळीच्या माध्यमातून फासेपारधी समाजाच्या पुनर्जीवनाच्या दृष्टीने फार मोलाचे कार्य केले आहे.

६. गोपाळ मुक्ती आंदोलन :

विकासापासून कोसो दूर असणारा गोपाळ समाज विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी दलित महासंघाने गोपाळ मुक्ती आंदोलन उभे केले. कोल्हापूर जिल्ह्यातील पेट वडगांव येथे प्रा. डॉ. मच्छिंद्र सकटे यांनी गोपाळ समाजाच्या न्याय हक्कासाठी गोपाळ मुक्ती आंदोलन संघटनेची स्थापना केली. भिमराव साठे हे संघटनेचे अध्यक्ष होते तर सुभाष दबडे हे त्यांचे सहकारी होत.

७. समतावादी महिला विचारमंच :

स्त्रियांना समाजात समानता न्याय मिळावा त्यांचे सक्षमीकरण व्हावे, म्हणून दलित महासंघाने २००९ मध्ये समतावादी महिला मंच स्थापन केला. याच्या अध्यक्षा म्हणून पुष्पलता सकटे कार्यरत आहे. तसेच समतावादी कर्मचारी महासंघ (BCEF) साहित्य संसद अभिमत कालीक यांचीही दलित महासंघाने निर्मिती केली. दलित महासंघाच्या या व्यापक कार्याची दखल समाजाने घेतलीच आहे. शिवाय त्यांच्या कार्याची नोंद आता संशोधनाच्या क्षेत्रात ही घेतली जात आहे हे विशेष.

३.२.३ दलित चळवळीचे परिणाम : (Impact of Dalit Movement)

दलित चळवळ की भारतातील एक महत्त्वपूर्ण चळवळ मांडली जाते. प्रत्येक चळवळीचा अभ्यास करताना तिच्या यशापयशाचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण चळवळीच्या दोन्ही बाजूंचा जो पर्यंत शास्त्रीय पद्धतीने विश्लेषण करून अभ्यास केला जात नाही तोपर्यंत चळवळीबाबत भविष्यकथन करणे योग्य होणार नाही. दलित चळवळीच्या यशाच्या विचार करता या चळवळीने अनेक नेते समाजाला उपलब्ध करून दिले. या सवयीचा सर्वात मोठा लाभ म्हणजे दलित समाजात आत्मभान निर्माण झाले. हा गावकुसाबाहेर राहणारा समाज सर्व प्रकारच्या संधी आणि सवलतीपासून वंचित होता. या समाजाला चळवळीतून आत्मभान निर्माण झाल्यामुळे सुकू लागला आणि त्यांच्यात जागृती येऊ लागली आणि तो आपल्या हक्कासाठी संघर्ष करण्यास तयार होऊ लागला. दलित चळवळीने केलेल्या नामांतर, भूमिहीन सत्याग्रह इत्यादी विविध चळवळीमुळे दलित समाजात अस्मितेची भावना निर्माण होऊन समाजात एक्य विकसित झाले. दलित चळवळीतून दलित साहित्याची निर्मिती झाली. आंबेडकरांचा विचार प्रेरणेतून दलित समाजात अनेक साहित्यिक जन्माला आले. त्यांनी आत्मकचरित्रात्मक स्वरूपात साहित्य प्रसिद्ध केले. सुरुवातीच्या काळात प्रस्थापित लेखक आणि या साहित्याला नाके मुरडली. सद्यस्थितीत दलित साहित्य हा मराठी साहित्यातील प्रबोधनाचा प्रवाह मानला जातो. दलित चळवळी महाराष्ट्रातील इतर समाज संघटना प्रेरणा मिळाली. विशेषता दलित चळवळीने फक्त दलितांच्या प्रश्न पुरत्या चळवळी केल्या

नाहीत मंडल आयोग लागू करावा म्हणून संघर्ष केला. याचा परिणाम इतर वंचित जातीमध्ये देखील जागृती निर्माण झाली. आंबेडकर व फुले यांच्या विचारापासून प्रेरणा घेऊन इतर मागासवर्गीय जाती आणि आदिवासी मध्ये चळवळ विकसित झाल्या. दलित समाजाचे आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनामागे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली दिसते. शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा या कानमंत्रातून दलित समाजाच्या लोकांनी मोठ्या प्रमाणावर प्रेरणा घेऊन आपली शैक्षणिक प्रगती नोकऱ्या मिळवल्या त्यामुळे दलित समाजाची आर्थिक परिस्थिती बदलली. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने दलित समाजातील लोकांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यामुळे सांस्कृतिक परिवर्तनाला चालना मिळाली. हिंदू धर्मातील अनिष्ट रुढी व कर्मकांड या पासून त्यांची कायमची सुटका झाली. बौद्ध धर्म जातीव्यवस्था, कर्मकांड यांना स्थान देत नसल्यामुळे समाजात एकात्मता आणि समतेला पूरक वातावरण निर्माण झाले. चळवळीमुळे दलित समाजाला राजकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रात आरक्षण मिळाले. आरक्षणामुळे अनेक उच्च पदावर दलित समाजातील लोक कार्यरत असताना दिसून येतात. राजकीय क्षेत्रात दलित ही फार मोठी शक्ती म्हणून उदयाला आलेली दिसते. या शक्तीचा विचार केल्याशिवाय कोणत्याही राजकीय पक्षाला पुढे जाता येणार नाही. म्हणून दलित समाजामध्ये राजकीय जागृती, शैक्षणिक जागृती, सांस्कृतिक परिवर्तन, आर्थिक परिस्थितीत बदल, एकात्मता, समतेचे आकर्षण, प्रगतीचा ध्यास इत्यादी सर्व गोष्टी दलित चळवळीमुळे निर्माण झालेले दिसतात. दलित समाज आज समाजातील सर्व क्षेत्रात अग्रेसर बनलेला दिसतो.

दलित चळवळीने पुढील परिवर्तन झाले :

१. दलित चळवळीने दलित वर्गात त्यांच्या हक्काची जाणीव करून दिली.
२. दलितांना जागृत व संघटित करण्याबरोबर सुसंस्कार आणि वैचारिक चौकट विकसित करून दलितांचे संस्कृतीकरण करण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली दिसते.
३. दलित चळवळीने दलित प्रश्नांना उचलून धरले. त्यांच्यावरील अन्यायाविरोधात मोर्चे, आंदोलने, घेराव, आत्मदहन, सत्याग्रह केले.
४. दलित चळवळीने मानवी हक्क व सामाजिक न्यायापासून वंचित दलित समाजाला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.
५. या चळवळीमुळे दलित समाजात आत्मभान व प्रेरणा विकसित होण्यास हातभार लागला.
६. दलित चळवळीमुळे दलितांची सामाजिक राजकीय आर्थिक गुलामगिरी नष्ट होण्यास मदत झाली. त्यातून दलितांमध्ये राजकीय नेतृत्व निर्मिती, आरक्षण, नोकरीच्या संधी आर्थिक परिस्थितीत बदल हे चांगले परिणाम घडले.
७. दलित चळवळीमुळे दलितांच्या सर्वांगीन विकासाला संधी मिळाल्यामुळे दलित साहित्य, दलित रंगभूमी, दलित कलाकार, दलित नेते निर्माण होऊ लागले.
८. दलित चळवळीच्या माध्यमातून दलितांच्या प्रश्नाला सार्वजनिक आवाज मिळाला. इतर समाजही त्यांच्याकडे प्रतिष्ठेने पाहू लागला.

९. दलित समाजामध्ये फुले, शाहू, आंबेडकर, अण्णाभाऊ साठे, संत कबीर पेरियार, नारायण गुरु ह्या महापुरुषांच्या विचारांचे परिणाम होऊ लागले. दलितांमध्ये तार्किक परिवर्तन झाले.

३.३ सारांश :

प्रस्तूत घटकात दलित चळवळी विषयीचे अतिशय मार्मिक आणि व्यापक असे विश्लेषण केले आहे. त्यामध्ये दलित म्हणजे कोण, दलितांच्या सर्वव्यापक समस्या, सद्यकालीन दलित प्रश्न, आंबेडकर पूर्व दलित चळवळ, आंबेडकर नंतर दलित चळवळ, आंबेडकरांचे सामाजिक चळवळीतील योगदान, सुधारकाचे कार्य, त्याच बरोबर दलित चळवळीचे परिणाम, दलित महासंघाचे कार्य, स्थापना, दलित महासंघ भूमिका, दलित महासंघाची आंदोलने अशा विविध व्यापक मुद्यावर विस्तृत असे विवेचन केले आहे.

३.४ अ) स्वयं अध्ययन प्रश्न (खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.)

१. कोणत्या महापुरुषांच्या विचारांचे परिणाम दलित समाजावर झाले?
२. कोणत्या कारणामुळे दलितांमध्ये त्यांच्या हक्काची जाणीव निर्माण झाली?
३. कोणी दलित बांधवास २ मार्च १९३० रोजी सत्याग्रह केला?
४. कोणाच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रात त्यानंतर अनेक ठिकाणी मंदिर प्रवेश चळवळ सुरू झालेल्या दिसतात.
५. कोणत्या वर्षी दलित पंथ या संघटनेची स्थापना केली?
६. ब्रिटीश शिक्षण पद्धतीतून कोणते विचारवंत निर्माण झाले?
७. चार्वाक, शून्यवादी, सांख्यवादी, जैन तत्त्वज्ञान, बौद्ध तत्त्वज्ञान, रामानुचार्य, वल्लभाचार्य यांनी कोणत्या परंपरेला विरोध करून समानता हे तत्त्व मांडून अस्पृश्यतेला विरोध केला?
८. कोणत्या युगात रामानंद, चैतन्य महाप्रभू, महानुभव पंथ, संत कबीर, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, चोखा मेळा, गोरा कुंभार, सेना न्हावी, रविदास, नरसी मेहता, गुरुनानक या संतांनी अस्पृश्यतेला विरोध केला.
९. कर्नाटकात कोणी जातीव्यवस्था नाकारली?
१०. कोणत्या शैक्षणिक समस्या आणि आव्हाने दलितां समोर आहेत?
११. कोणी पुणे शहरात अस्पृश्य उद्धाराची चळवळ चालवली?
१२. महात्मा गांधी व डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात कोणत्या करार होऊन दलितां साठी स्वतंत्र मतदारसंघ ठेवण्यासाठी त्यांनी राखीव जागा देण्याचे ठरले?
१३. घटनेतील कोणत्या कलमानुसार दलितांना लोकसभेत आरक्षण देण्यात आले.
१४. कोणत्या कलमा नुसार घटक राज्याच्या विधानसभेत राखीव मतदारसंघ निर्माण केले गेले.

१५. १८७७ साली कोणाच्या मदतीने दीनबंधू हे फुलेनी साप्ताहिक काढले.
१६. १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापनाकोणी केली ?
१७. अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा वस्तीग्रह काढून त्यांना विद्येची कास धरण्याचे आवाहन कोणी केले ? १८. महात्मा फुले यांना कोणी आपले गुरु मानले आहे.
१९. डॉ. आंबेडकरांना शिष्यवृत्ती देऊन अमेरिका व इंग्लंडमध्ये शिक्षणासाठी कोणी पाठवले ?
२०. १९०६ रोजी 'डिस्प्रेड क्लास मिशन सोसायटी'या संस्थेची मुंबई स्थापना कोणी केली.
२१. Caste in India, Thought on Pakistan, Untouchables, Buddha and Karl Marx, Buddha and his Dhamma, Who Were Shudras, States and Minorities इत्यादी ग्रंथ लिहून दलित प्रश्नाला वैचारिक चौकट कोणी उपलब्ध करून दिली.
२२. दलित चळवळीनेकोणती पुढील परिवर्तने झाली कोणतीही तिन परिवर्तने ?
२३. दलित म्हणजे कोण ?
२४. दलित चळवळ म्हणजे काय ?
२५. नामांतर चळवळीतील बलिदान झालेल्या हुतात्म्यांची कोणतीही तिन नावे सांगा ?
२६. मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ.आंबेडकरांचे नाव केव्हा मिळाले ?
२७. दलित महासंघ या संघटनेची स्थापना केव्हा झाली ?
२८. दलित महासंघाचे नाव कोणी सुचवले ?
२९. U.S.A. या विद्यार्थी संघटनेची आंदोलने कोणाच्या नेत्रुत्वाखाली झालीत ?
३०. समतावादी सांस्कृतिक चळवळीचे अध्यक्ष आणि सचिव म्हणून कोण कार्यरत आहेत ?

३.४ ब) स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

१. दलित समाजामध्ये फुले, शाहू, आंबेडकर, अण्णाभाऊ साठे, संत कबीर पेरियार, नारायण गुरु ह्या महापुरुषांच्या विचाराचे परिणाम होऊ लागले.
२. दलित चळवळीने
३. बाबासाहेब आंबेडकर
४. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या.
५. १९७२ रोजी.
६. महात्मा फुले, शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारखे.

७. वैदिक
८. मध्ययुगात
९. संत बसवेश्वर महाराज महानुभव पंथातील चक्रधर स्वामींनी
१०. निरक्षरता, गळतीचा प्रश्न, आरक्षण डावलणे, आर्थिक क्षमता बाहेरचे उच्च शिक्षण, पक्षपाती वागणूक इत्यादी.
११. शिवराम जानबा कांबळे यांनी.
१२. पुणे
१३. ३३०नुसार
१४. ३३२
१५. कृष्णराव भालेराव यांच्या मदतीने ब्राह्मणी कर्मकांड व धर्माचे प्रस्थ कमी करण्यासाठी.
१६. महात्मा फुले
१७. महात्मा फुले
१८. बाबासाहेब आंबेडकर.
१९. सयाजीराव गायकवाड यांनी.
२०. विठ्ठल रामजी शिंदे
२१. बाबासाहेब आंबेडकर
२२. १. दलित चळवळीने दलित वर्गात त्यांच्या हक्काची जाणीव करून दिली.
२. दलितांना जागृत व संघटित करण्याबरोबर सुसंस्कार आणि वैचारिक चौकट विकसित करून दलितांचे संस्कृतीकरण करण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली दिसते.
३. दलित चळवळीने दलित प्रश्नांना उचलून धरले.त्यांच्यावरील अन्यायाविरोधात मोर्चे, आंदोलने, घेराव, आत्मदहन, सत्याग्रह केले.
२३. डॉ. म. ना. वानखेडे यांच्या मते, दलित म्हणजे केवळ नवबौद्ध अथवा मागासवर्गीय नव्हे तर जे पिळले, छळले गेलेले, सर्व श्रमजीवी आहेत ते सर्व दलित आहेत.
२४. न्यू कास- यांच्या मते, जातीच्या ऐतिहासिक प्रभुत्वाचा विरोधात उभी राहणारी, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणारी, नवीन साहित्य संस्कृती, नवीन बांधिलकी निर्माण करणारी चळवळ म्हणजे दलित चळवळ होय.

२५. पोचिराम कांबळे, जनार्दन मेवाडे, गोविंद भुरेवार, दिलिप रामटेके, चंदर कांबळे, विलास ढाणे, नारायण गायकवाड, शदर पाटोळे, रोषन बोरकर, कु. सुहासिनी बनसोडे, प्रतिभा तायडे, अविनाष डोंगरे, कवि विलास घुगरे, गौतम वाघमारे.

२६. १४ जानेवारी, १९९४

२७. ५ जुलै, १९९२ ला.

२८. प्रा. मच्छिंद्र सकटे

२९. अमोल महापुरे.

३०. अध्यक्ष प्राचार्य माधव गादेकर, सचिव अमोल महापुरे.

३.५ सरावासाठीचे प्रश्न : (विस्तृत मांडणी करा)

१. भारतातील दलित समस्या यावर चर्चा करा?

२. प्रमुख दलित चळवळीचे विश्लेषण करा.

३. दलित चळवळीचे परिणाम अभ्यासा.

४. दलित महासंघाच्या आंदोलनाची चर्चा करा.

३.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

१. राम अहुजा सामाजिक समस्या, २०००, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.

२. राम अहुजा सोशल प्रॉब्लेम इन इंडिया, २०१४, रावत पब्लिकेशन जयपुर.

३. अमोल महापुरे, कोल्हापुरातील सामाजिक चळवळ विशेष संदर्भ : दलित महासंघ अप्रकाशित संशोधन लेख.

४. Ambedkar B. R. writing and speeches, Vol. 1 Edited by/moon Wasant, Dr. B. R. Ambedkar Source Matenal Publication Commttce Gov of Maharashtra 1979.

Page - No - 429, 430

५. <http://shodhganga.inflibhet.ac.in/bitstream/10603/9684717107-Chapter - 202.Ph>.

* * *

घटक - ४
आदिवासी चळवळ
(Tribal Movement)

घटक संरचना

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ भारतातील आदिमाच्या समस्या

४.२.२ प्रमुख आदीम चळवळी

४.२.३ आदीम चळवळीवरील परिणाम

४.४ सारांश

४.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

४.६ सरावासाठी प्रश्न

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे (Objective) :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास -

१. आदिवासी समस्या समजून घेता येतील.
२. प्रमुख आदिवासी चळवळी समजून घेता येतील.
३. आदिवासी चळवळीवर झालेले परिणाम समजून घेता येतील.

४.१ प्रस्तावना (Introduction) :

आदिवासी हा भारतीय सामान्य जीवनापासून प्रादेशिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या अलिप्त व वेगळा आहे. त्यामुळे आदिवासींच्या आणि आदिवासी मधील शेतकऱ्यांच्या चळवळी बऱ्याच जुन्या व नावे समाजापेक्षा वेगळ्या आहेत. अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, दारिद्र्य, बेकारी, अस्वच्छता, रोगराई, कर्जबाजारीपणा आणि शोषणाच्या चक्रात हा समाज भरडून निघाला आहे. आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण खूपच कमी आहे. आदिवासींना भूमिपुत्र

मानले जात असले तरी अर्ध्याहून अधिक समाज अभ्यास भूमिहीन आहे. शेतीच्या उत्पादनामुळे आदिवासी सतत कर्ज काढतो आयुष्यभर सावकाराच्या कर्जात राहत असतो. म्हणजेच तो वेठबिगारीची जीवन जगत असतो. आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन सुशिक्षित लोकांनी त्यांच्या बऱ्याच जमिनी बळकावल्या आहेत. सावकार, जमीनदार, व्यापारी, जंगल ठेकेदार आणि सरकारी अधिकारी इत्यादी कडून आदिवासीची नित्याची पिळवणूक होत असते. आदिवासींना जंगलाचे अधिक राजे मानले जात होते, परंतु शासनाने वनस्पती ही राष्ट्रीय संपत्ती मानली आहे. त्यामुळे शासनाकडून हे आदिवासींच्या वनस्पती वरील पारंपारिक हक्कावरती गदाआणल्या गेल्या आहेत. त्यांना रोजगार उपलब्ध नसल्यामुळे आदिवासींमध्ये कमालीचे दारिद्र्य कर्ज काढून सण साजरे करणे त्याची प्रवृत्ती आणि उपासमार प्रामुख्याने दिसून येते. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, प्रादेशिक आणि सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रात आदिवासीं मागास पडले आहेत.

४.२ विषय विवेचन :

आदिम चळवळी त्यावर झालेले परिणाम या बाबी अचानक पणे घडलेल्या नाहीत. त्याला अनेक कारणे कारणीभूत ठरलेली आहेत. या चळवळींचा त्यांच्या जीवनावर झालेला परिणाम प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये समजून घ्यायचा आहे. त्याच बरोबर आदिम समस्या आणि आदिम चळवळीवरील परिणाम याचा सूक्ष्म अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे तो समजावून घेणे घ्यायचा आहे.

४.२.१ भारतातील आदिवासींच्या समस्या :

सद्यस्थिती आदिवासींच्या समस्या हा विषय महत्त्वाचा आदिवासी समाजाच्या समस्या या अतिशय गुंतागुंतीच्या क्लिष्ट आणि संकीर्ण इंग्रजांच्या वसाहत वादांमध्ये त्यांच्या समस्याची इंग्रजांनी आदिवासी समाजा याकडे गांभीर्याने न पाहता दुर्लक्षच केले भारतावर परकीयांची आक्रमणे जेव्हा जेव्हा झाली तेव्हा या आदिवासीने भीतीपोटी दूर रानावनात जंगलात आश्रय जे प्राप्त परिस्थितीत आपल्या ठिकाणी राहत होते. त्यांच्या जमिनी जमीनदार, सावकारांनी हडप केल्या इंग्रज आणि आदिवासींना संरक्षण नीता सावकारी जमीनदारांना संरक्षण जसजशी विज्ञान तंत्रज्ञान प्रगती होत गेली तसतशी आदिवासी समाज आणि प्रगत पांढरपेशी समाज यांच्यातील सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक दरी रुंदावली. आदिवासी समाजाच्या परंपरागत जीवन पद्धतीतून निर्माण झालेल्या समस्या एकीकडे तर प्रगत दुसरीकडे अतिमागास अशा पद्धतीने चित्र दिसून आले. विकासापासून कोसो दूर असलेल्या आदिम समाज आज ही वंचित आयुष्य जगत असतो. भारतातील आदिवासी जमाती अंत्यत साधे जीवन जगत आहेत. आदिम समाजाच्या जीवनात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्या समस्यांचा अभ्यास आपण पुढील मुद्द्यांच्या आधारे करणार आहोत.

१. एकांतवास :

बहुसंख्य आदिवासी जमातीचे वास्तव्य हे दुर्गम डोंगराळ प्रदेशात, घनदाट जंगल, बेटावर असल्याने ते इतर समाजापासून एकांतवासात राहत असल्याने त्यांच्यामध्ये पृथ्वीकथा आढळते. त्यांच्या त्यांच्या वस्ती स्थानापर्यंत जाण्यासाठी कच्चा व पक्का रस्त्यांचा अभाव, पोस्ट तारायंत्र, दूरध्वनी आणि दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव

यामुळे सांस्कृतिक आधार प्रदान होऊ न शकल्यामुळे शतकानुशतके निसर्ग आधारित जीवनपद्धतीचा अवलंब करून ते जीवन जगत राहिले आहेत. जगातील विविध भागात झालेली प्रगती आणि नवीन तंत्रज्ञान न व तंत्रज्ञानापासून आत्मसात न केलेल्यामुळे त्यांना दारिद्र्य अज्ञान अनारोग्य नैसर्गिक संकटे यासारख्या समस्यांना नेहमीच सामोरे जावे लागते.

२) संपर्कातून समस्या निर्मिती :

आदिवासी भौगोलिकदृष्ट्या अलग राहिले असले तरी प्रगत समाजाने आपल्या हितासाठी आदिवासी संपर्क प्रस्थापित केले. ख्रिश्चन मिशनरी आणि हिंदू धर्म प्रसारक आणि आपल्या धर्मप्रसारासाठी आदिवासी भागात कार्य करायला सुरुवात केली. त्यांच्या परिणाम भोळ्या भावड्या आदिवासी वर आपला धर्म लादला गेला. आदिवासीचा धर्म निसर्ग पूजेवर आधारलेला होता. इतर धर्मीय आणि केलेल्या प्रसार व प्रचारामुळे आपली जुनी संस्कृती हे पूर्णपणे सोडू शकले नाहीत आणि नव्याने आलेल्या तत्वाचा हिते पूर्णपणे स्वीकार करू न शकल्यामुळे त्यांच्या धर्म भाषा बोलीभाषा परंपरा रूढी विषयक समस्या निर्माण होऊन त्यांचे सांस्कृतिक अस्तित्व नष्ट होण्याची शक्यता निर्माण झाली. जंगल तोड करणारे ठेकेदार, सावकार, फिरते व्यापारी, कंत्राटदार यांचा आदिवासी समाजाची संपर्क आला. या प्रगत समाजातील लोकांनी आदिवासी समाजाचे जेवढे करता येईल तेवढे शोषण करण्याचा प्रयत्न केला. जमिनी हडप करणे, आदिवासी मुलींना वेशागमन करणे, त्यांच्या बायका मुलीची विक्री इत्यादी समस्या निर्माण झाले आहेत. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात ब्रिटिशांनी जंगल खाते निर्माण केले. या खात्याच्या कायदे आदिवासींच्या उदरनिर्वाहावर आघात करणारे होते. त्यांनी केलेल्या कायद्यामुळे आदिवासींचा जंगलावरील हक्क हिरावला गेल्यामुळे उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झाला. आदिवासीचे जीवनच पूर्णपणे जंगलावर अवलंबून असल्याने जंगलावरील हक्क नष्ट झाल्याने त्यांच्या सामाजिक सांस्कृतिक व आर्थिक शेतावरती आक्रमक झाल्याने अनेक समस्या निर्माण झाल्यामुळे विकासाला बाधा आली.

३) आर्थिक विकासाच्या समस्या :

भौगोलिक वेगळेपणामुळे आदिवासी स्थलांतरीत शेती करतात. ते त्यांच्या परंपरागत जीवन पद्धतीचा एक भागच मानला जातो. शेतीही मागासलेले असल्यामुळे आदिवासींना अपेक्षित उत्पन्न मिळत नसल्याने दारिद्र्यात खितपत पडावे लागते. आधुनिक बी-बियाणे, खते, अवजारे यांची माहिती नसल्याने शेतीतून मिळणारे उत्पन्न अत्यल्प असते. आदिवासींच्या उत्पन्नाचे जंगल हे प्रमुख साधन आहे. जंगलातील लाकूडफाटा गोळा करणे, मध, डिक गोळा, करणे शिकार व मासेमारी हे त्यांचे प्राथमिक जीवन असे किंबहुना आज हि कित्येक आदिवासी हाच पारंपारिक व्यवसाय करत असताना दिसून येतो. नवीन जंगल कायद्यामुळे जंगलात शिकार मासेमारी लाकूडतोड यांना बंदी लागल्याने त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. जंगल कायदे आणि जंगल अधिकार यांच्या उपस्थितीमुळे आदिवासींचा हक्क हिरावला गेला आहे. त्यामुळे आदिवासींच्या आर्थिक विकासात अडथळे येत आहेत. आदिवासींची अर्थव्यवस्था पूर्वी वस्तुविनिमय वर आधारित ठेकेदार, कंत्राटदार, सावकार, खान मालक आणि व्यापारी यांच्या संपर्कातून आदिवासींच्या आधुनिक अर्थव्यवस्थेशी संबंध आला. परंतु आदिवासींना श्रम आणि वस्तूंची पुरेपूर किंमत माहिती नसल्याने मोठ्या प्रमाणावर लूट केली जाते. त्यांच्या जमिनी नाममात्र

किमतीत गडप केल्या जातात. नैसर्गिक साधन संपत्ती नाममात्र दरात मिळवली जाते. आदिवासींच्या आर्थिक शोषणामुळे ते विकासापासून वंचित झालेली दिसतात. जंगलावरील मालकी हक्क संपल्याने उदरनिर्वाहासाठी आदिवासी शहरात स्थलांतर करतात. त्यांच्याकडे तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव असल्याने औद्योगिक क्षेत्रातील शारीरिक कामे, बांधकाम, मजुरी किंवा इतर क्षेत्रातील अंग मेहनतीची कामे करतात. त्या कामाचा त्यांना योग्य मोबदला दिला जात नाही. त्यांची मजुरी अनेकदा बुडवली जाते. दादागिरी करून अल्पमोबदल्यावर राबवली जाते. त्यांना कोणत्याही सुख सुविधा दिल्या जात नाहीत. ठेकेदार मधल्या मध्ये दलाली खातात वरील सर्व कारणांमुळे आदिवासी आर्थिकदृष्ट्या प्रचंड हलाखीचे जीवन जगत आहे. त्यांच्याकडे कोणताही पैसा उरत नाही सर्व पैसा उदरनिर्वाहासाठी खर्च होत असल्याने प्रगतीच्या सर्व वाटा बंद होत आहेत. आदिवासींच्या आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न केले जात नाही तोपर्यंत आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होऊ शकणार नाही आणि त्यांचा विकास देखील होऊ शकणार नाही.

४) सामाजिक आणि सांस्कृतिक समस्या :

आदिवासींचा गुणधर्म त्यांना मानसिक बाबतीत समाधान देणारा होता. त्यांच्या जीवन पद्धतीशी अनुकूल होता. परंतु ख्रिश्चन व हिंदू धर्माच्या संपर्कामुळे त्यांना त्यांच्या मूळ धर्मावर आघात झाल्याने आदिवासींची सामाजिक विभाजन झाले. त्यातून सांस्कृतिक तणाव निर्माण होऊन परस्परांविषयी द्वेष, मत्सर आणि भांडण-तंटे होऊ लागल्याने सांस्कृतिक समस्या निर्माण झाल्या. आदिवासी मूर्ती बालविवाह सर्रास होत असल्याने बालमृत्यू आणि प्रसूती काळात माता मृत्यूचे प्रमाण खूप जास्त आहे. अपुरे पोषण आतून माता व बालकाच्या कुपोषणाची गंभीर समस्या आदिवासींच्या विकासात फार मोठी अडचण निर्माण करत आहे. अपुऱ्या शोषणातून माता व बालकांच्या पोषणाची गंभीर समस्या आदिवासींच्या विकासात फार मोठी अडचण निर्माण करत आहे. वधूमूल्य आदिवासींमध्ये गंभीर समस्या बनली आहे. वधूमूल्य चुकवण्यासाठी सावकाराकडून कर्ज घेतले जाते. हिंदू संपर्कामुळे आदिवासी विवाहातील साधेपणा नष्ट होऊन छान छोकीला महत्व आले आहे. वधूमूल्य आणि विवाहातील खर्च पेलणे आदिवासींच्या आवाक्या बाहेरचे असल्याने त्यातून कर्जबाजारीपणा वाढत आहे. आदिवासी मुलीचे अपहरण किंवा दारिद्र्य मालकापासून मुलीची खरेदी करून मोठ्या प्रमाणावर मुलींना वेश्याव्यवसायात ढकलल्या जात आहे. दारिद्र्यामुळे आदिवासी स्त्रियांमध्ये वेश्यावृत्ति आणि अनैतिकता व्यवसायाचा प्रसार होऊ लागला आहे. त्यातून कौटुंबिक तलाव आणि व्यसनाधीनता ही समस्या निर्माण होत आहे. कौटुंबिक तणावातून घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसत आहे.

५) भाषा विषयक समस्या :

प्रत्येक आदिवासी समूहाचे बोलीभाषा स्वतंत्र आहे. लिपीच्या अभावामुळे फक्त लोकगीते कहाण्या दंतकथा इत्यादी पुरती मौखिक स्वरूपात उपलब्ध आहे. ख्रिश्चन व हिंदूंच्या संपर्कामुळे प्रगत समाजाच्या भाषे ओळख झाल्यामुळे आपल्या भाषेला विसरू लागले. परंतु नव्याने स्वीकारलेली भाषा ही पूर्णपणे अवगत झाली नाही. तसेच भारतातील सर्व राज्यात शिक्षण प्रादेशिक भाषा, राष्ट्रभाषा किंवा इंग्रजी माध्यमातून दिले जाते. या सर्व भाषा आदिवासींच्या दृष्टीने अपरिचित असल्याने आदिवासींची शैक्षणिक प्रगतीला अडसर निर्माण होतो. भाषिक

न्यूनगंड त्यामुळे इतरांशी मनमोकळेपणाने संपर्क साधू शकत नाहीत परिणामतः आदिवासींच्या विकासाच्या मार्गात अडथळे निर्माण होत आहे. तसेच आदिवासी भाषा लिपी च्या अभावामुळे आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी संघर्ष करत आहेत. भाषेच्या नष्ट होऊन यातून त्यांचे सांस्कृतिक अस्तित्व धोक्यात येण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. आपले वेगळे अस्तित्व भाषेतून व्यक्त होते. भाषेतून संस्कृतीची ओळख होते पण भाषा नष्ट झाली हे सर्व गोष्टी निरर्थक ठरले म्हणून आदिवासींच्या भाषिक समस्या आदिवासींच्या विकासाच्या मार्गातील सर्वात मोठी अडचण मांडली जाते.

६) आरोग्यविषयक समस्या :

आदिवासी समाजाच्या आरोग्यविषयक अनेक समस्या दिसून येतात. आदिवासी समाजामध्ये दारू पिणे ही सर्वसामान्य बाब होती. परंतु आधुनिक काळात दारूचे अत्यंतिक व्यसनात रूपांतर होऊन अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. व्यसनाधीन तितुर शारीरिक कार्यक्षमता कमी होणे, आर्थिक नुकसान, कौटुंबिक झगडे, आजारपण, सामाजिक ताणतणाव व संघर्ष हे प्रश्न आदिवासी समाजामध्ये निर्माण होत आहेत. या समस्या प्रती जनजागृती आदिवासींच्या विकासाचा मार्ग खुला होणार नाही. तसेच आदिवासींच्या पोषणा बाबत अनेक समस्या आहेत गरोदर माता आणि लहान बालकांच्या कुपोषणाचा प्रश्न आदिवासी समाजात गंभीर होत आहेत. डॉक्टर अभंग यांनी संच संस्थेमार्फत 'कोवळी पानगळ' पुस्तकात महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या कुपोषणाचे वास्तव मांडले आहे. महाराष्ट्र दर हजारी बालमृत्यूचे प्रमाण ४५ इतके आहे. यातील बहुसंख्य बालके आदिवासी समाजाचे आहेत यातून बालमृत्यू कुपोषण पोषक आहारा सारख्या समस्या आदिवासींच्या विकासावर मुळावर आलेले दिसतात.

७) अज्ञान व दळणवळणाच्या समस्या :

आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या मार्गातील सर्वात मोठी अडचण म्हणजे दळणवळण साधनांचा अभाव. आदिवासी समाज दुर्गम भाग पर्वत डोंगर, रांगामध्येवस्ती करत असल्याने त्यांच्या पर्यंत शाळा, दवाखाने, नवीन तंत्रज्ञान, रस्ते, रेल्वे इतर सर्व सुखसुविधा पोहोचणे अंतर्गत अवघड बनते. दळणवळणाच्या अभावी आदिवासींना इतरांशी जोडून ठेवणे अवघड होत असल्यामुळे विकासाचा त्यांच्या पर्यंत पोहोचत नाही. परिणामतः ते मागासलेले राहतात आणि विकासापासून कोसो दूर तसेच आदिवासी समाजामध्ये अज्ञानाचे प्रमाण जास्त असल्याने त्यांच्यात राजकीय जागृतीचा अभाव असतो. म्हणून त्यांच्यासाठी शासनाने सुरू केलेल्या योजना त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाहीत. सरकारी अधिकारी, दलाल, राजकीय कार्यकर्ते त्यांच्या नावावर लाभ उठवतात. आदिवासी भागात राबविलेल्या जाणाऱ्या योजना तील प्रचंड भ्रष्टाचारांमुळे लाखो रुपये खर्चून अपेक्षित विकास झालेला दिसून येत नाही. विकासाच्या अभावामुळे काही जहाल विचारांच्या नक्षलवादी संघटना समता आणि विकासाचे स्वप्न दाखवून आपल्या संघटने मध्ये ओढण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. मध्य भारतात अनेक आदिवासी भागांमध्ये नक्षलवादी चळवळीचा जोर वाढलेला दिसतो. या चळवळीमुळे आदिवासी देशापासून तुटत चाललेला आहे. या चळवळी त्यांचा विकास करण्याऐवजी आदिवासींचा वापर करून घेत आहेत. तसेच आदिवासी समाजातील अज्ञान, अस्वच्छता, शुद्ध पाणी आणि स्वच्छ कपडे सुरक्षित निवारा अभावी आदिवासी मध्ये त्वचारोग, टायफॉईड, न्यूमोनिया, कॉलरा साथीचे आजार निर्माण होत आहेत. अपुऱ्या आरोग्य सुविधा आणि अज्ञानामुळे

आदिवासी योग्य उपचार याविषयी मंत्र-तंत्र जडीबुटी झाडपाल्याचा उपचार करतात त्यात रुग्ण दगावण्याची शक्यता असते. आदिवासी मध्ये अज्ञानामुळे मृत्यूचे प्रमाण ही दिसून येते अशा प्रकारे विविध समस्या आदिवासी समाजाला सामोरे जावे लागते. या समस्येतून आदिवासींच्या विकासाचा मार्ग कठीण बनलेला दिसतो. आदिवासींना भेडसावणाऱ्या समस्या जोपर्यंत सोडवल्या जात नाही तोपर्यंत त्यांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न केल्याशिवाय आदिवासी विकास विकास होणार नाही.

अ) आदिवासींच्या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना :

ब्रिटिश काळात मानवतावादी मिशनरी मानवशास्त्रज्ञ व सामाजिक कार्यकर्त्यांनी आदिवासींच्या समस्यांकडे लक्ष वेधले. ब्रिटिश काळात आदिवासींच्या विकासासाठी थोड्याफार प्रमाणात प्रयत्न झालेले दिसतात. १८७४ मध्ये अनुसूचित जिल्हा बाबत कायदा केला. आदिवासी समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी चौकशी समिती या कमिशन नेमले या कमिशनने दिलेल्या सुचवलेल्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय ठक्कर बाप्पानी गांधी प्रेरणेने गुजरातमध्ये भिल्ल सेवा संघ तर खानदेशात शंकरराव ठकार आणि खानदेश भिल्ल सेवा मंडळ ही संस्था आदिवासींच्या समस्या सोडवण्यासाठी आणि त्यांच्यात जागृती करण्यासाठी निर्माण केल्या. याशिवाय काकासाहेब बर्वे, गोदूताई परुळेकर, भाऊसाहेब हिरे, बाळासाहेब खेर, मेधाताई पाटकर, प्रतिभा शिंदे कॉम्रेड शरद पाटील नजुबाई गावित इत्यादी समाज सुधारकांनी आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी प्रयत्न केले आहेत. आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी केलेल्या प्रयत्नांची दोन भागात विभाजन करता येते.

अ) शासकीय पातळीवरील प्रयत्न :

आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी शासकीय पातळीवर विविध प्रयत्न केले आहेत.

१) **घटनात्मक तरतुदी :** स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी काही घटनात्मक तरतुदी केल्या आहेत. आदिवासींना अनुसूचित जमातीचा दर्जा देण्यात आला आहे. लोकसभा विधानसभेत संख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व देण्यात आले. घटनेच्या सोळाव्या कलमानुसार शैक्षणिक नोकरी आणि राजकीय क्षेत्रात लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार आरक्षण देण्यात आले अनुच्छेद ३३५ नुसार संघ आणि राज्य लोकसेवा आयोग ७.५टके जागा या आदिवासी करता आरक्षित वा राखीव ठेवले आहेत. लोकसंख्या व विधानसभेत सात पडतात जागा म्हणजे लोकसभेत ४.१ तर विविध राज्यातील विधानसभेत ५.२७ जागा राखीव आहेत. तसेच या राज्यात आदिवासींची संख्या जास्त असेल अशा राज्यात कलम १६४ नुसार अनुसूचित जमाती कल्याण मंत्रालय निर्माण करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. आदिवासींच्या कल्याणासाठी राष्ट्रपती आपल्या विशेषाधिकाराचा वापर करून आदिवासी विकास मंडळ वा समित्या नेमून शकतो. तशाच स्वरूपाचे अधिकार राज्यपाल प्रादेशिक परिषद आणि जिल्हा परिषदेला आहेत. अनुसूचित जमाती वर होणारे अन्याय शोषण व पिळवणूक रोखण्याकरिता केंद्र शासनाने ६५ वी घटना दुरुस्ती करून आदिवासी करिता राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोगाचे स्थापना करण्यात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ७३ व ७४ व्या घटना दुरुस्तीनुसार आदिवासींना लोकसंख्येच्या प्रमाणात पदाधिकारी व प्रतिनिधित्वसाठी राखीव जागा ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. आदिवासीबहुल वस्ती असलेल्या विभागाला आदिवासी उपाय योजना क्षेत्र घोषित करण्याचा अधिकार राज्यपालांना

देण्यात आला. घटनात्मक तरतुदी करून आदिवासींच्या विकासाला चालना देण्याचा प्रयत्न शासकीय पातळीवर झालेला दिसतो. राज्यशासनाने द.म. सुकथनकर यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन केली. या समितीने केलेल्या शिफारशी राज्य शासनाने स्वीकृत करून १९९३ - ९४ पासून सुधारित आदिवासी उपायोजना लागू करण्यात आल्या. आदिवासी समुदायाच्या विकासासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात आला.

२) आर्थिक विकास :

आदिवासींच्या स्थिर विकासाठी तांत्रिक शिक्षण, बी- बियाणे, पाणीपुरवठ्याच्या सोय, कर्ज वाटप इत्यादींच्या माध्यमातून शेती विकासाला प्राधान्य देण्यात आले. जमीन हस्तांतरणाच्या निर्बंध घालून बिगर आदिवासींना जमिनी विकण्यास प्रतिबंध लादण्यात आला. आदिवासींच्या हस्तांतरीत जमिनी आदिवासींना परत देण्याची तरतूद करण्यात आली. भेट भिकारी कायदा किमान वेतन कायदा इत्यादींचा माध्यमातून आदिवासींच्या शोषणाला पायबंद घालण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. रोजगार हमी योजना, मनेरेगा इत्यादी योजनांच्या माध्यमातून आदिवासींना गावाजवळ रोजगार उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय शिवणकाम, विणकाम, टोपल्या तयार करणे, मधमाशापालन, कुटीर उद्योग इत्यादीबाबत आदिवासींना प्रशिक्षणाची सोय करण्यात आली. स्वयंरोजगारासाठी शासनाकडून अनुदान व कर्जाची सोय उपलब्ध करून देण्यात आली. सहज कर्ज पुरवठ्यासाठी सहकारी सोसायट्या त्यांच्या शेतीमाल खरेदीसाठी आदिवासी उपाययोजना माध्यमातून मल खरेदी इत्यादी प्रयत्न सरकारी पातळीवर झालेली दिसतात.

३) दळणवळण आणि शैक्षणिक सुविधा :

आदिवासींचा प्रगत समाजाशी संपर्क प्रस्थापित होण्यासाठी शासनाने कच्चे पक्के रस्ते, पूल, टपाल सेवा, तारसेवा, रेल्वेसेवा, रेडिओ आणि दूरदर्शन केंद्रीय सोयीसाठी प्रचंड पैसा खर्च केलेला आहे. तसेच आदिवासी अज्ञान दूर करण्यासाठी प्राथमिक शाळा यांची निर्मिती, आश्रमशाळांची निर्मिती केली आहे त्याचबरोबर शासकीय व खाजगी शाळेत निशुल्क शिक्षण भोजन निवास पुस्तके गणवेश उपलब्ध करून दिले जातात. याशिवाय वस्तीग्रह ची निर्मिती तांत्रिक शिक्षण संस्थे याद्वारे राखीव जागा, वयाच्या अट शिथिलता, परदेशी उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या, लोकसेवा व राज्य सेवा आयोगाच्या परीक्षेसाठी निशुल्क प्रशिक्षण व मार्गदर्शन केंद्र स्थापन केली. शासकीय पातळीवर मोठ्याप्रमाणावर योजनांची आखणी करून आदिवासींच्या शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात आले आहे.

४) स्वास्थ्य व निवास विषयक कार्य :

आदिवासींच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी त्यांना स्वच्छतेचे प्रशिक्षण दिले जाते. स्वच्छ पाणी पुरवठ्यासाठी विहिरी व पाण्याची टाकी व नळ जोडणी अनुदान दिले जाते. आदिवासी भागात ठिकाणी प्राथमिक आरोग्य केंद्र फिरती दवाखाने कुष्ठरोग निवारण केंद्रे प्रसूतिगृह बालसंगोपन केंद्र स्थापन करण्यात आले आहेत. कुपोषण नष्ट करण्यासाठी माता जननी योजना सकस आहार पुरवठ्याची सोय लोकायुक्त गोळ्याची वाटप मोफत आरोग्य शिबीर कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा पुरस्कार इत्यादी कार्यक्रमांच्या माध्यमातून आदिवासींच्या विकासाला चालना देण्याचे कार्य सरकारी पातळीवर ती सुरू आहे.

५) सामाजिक कार्य :

स्वातंत्रोत्तर काळात केंद्र आणि राज्य सरकारांनी आदिवासींच्या सामाजिक विकासावर मोठ्याप्रमाणावर भर दिलेला दिसतो. आदिवासींच्या विकासासाठी शासनाने कुळकायदा सावकारी नियंत्रण कायदा कमाल जमीन धारणा कायदा आदिवासी जमीन हस्तांतरण बंदी कायदा आदिवासी आर्थिक विकास कायदा केलेला दिसतो. याशिवाय पाली मुद्रा योजना कर्ज वाटप योजना एकाधिकार धान्य खरेदी योजना न्यूक्लीअस बजेट प्रशिक्षण योजना राबविली आहेत तसेच आदिवासी मधील बहुपत्नीत्वाची चाल पाठ पद्धत, मागे लावी पद्धत, डोला पद्धत, लमजाणापद्धत ही अनिष्ट रूढी या नष्ट करण्यासाठी शासकीय पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती केली. आदिवासींच्या बोली भाषा आणि आदिवासी समाजाच्या अभ्यासासाठी शिष्यवृत्त्या देणे, बोली भाषा आणि संस्कृतीच्या रक्षणासाठी विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, आदिवासी कलाकारांना प्रोत्साहन देणे त्यांना निर्वाह वेतन देणे इत्यादी च्या माध्यमातून त्यांच्या संस्कृती व भाषेच्या संरक्षणासाठी शासकीय पातळीवर प्रयत्न केले जात आहेत. याशिवाय आदिवासींना खावटी कर्ज सामूहिक विवाह सोहळ्यासाठी अनुदान इत्यादी योजनांच्या माध्यमातून सरकार आदिवासींच्या सामाजिक विकासावर भर देत आहे.

६) सामाजिक आणि स्वयंसेवी संस्था पातळीवर झालेले प्रयत्न :

आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी सामाजिक पातळीवर देखील व्यापक प्रयत्न झालेले आहेत. ब्रिटिश काळापासून आदिवासींच्या विकासासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. ब्रिटिश काळात ख्रिश्चन मिशनरी समाजसुधारक आणि विविध क्षेत्रातील तज्ञ लोकांनी आदिवासींच्या प्रश्नांचा अभ्यास करून आदिवासींच्या समस्या सोडविण्यासाठी विविध उपाययोजना सुचविल्या आहेत. त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी विविध सेवाभावी संस्थांची स्थापना केली आहे. भारताचा रामकृष्ण मिशन ठक्करबाप्पा आश्रम या संस्था विविध आदिवासी भागात कार्यरत असलेल्या स्वयंसेवी संस्था आदिवासींच्या विकासासाठी रात्रंदिवस झगडताना दिसतात. कारण शासनाने कोट्यवधी रुपयांचा निधी खर्च करून ही आदिवासींच्या जीवनात विकासाचा सूर्य उगवला नाही. शासनाने सुरू केलेल्या योजना व पैसा आदिवासी पर्यंत पोहोचला नाही सरकारी अधिकारी राजकीय नेते यांनी ते पैसा हडप केला आदिवासी भागात प्रत्यक्ष योजनांची अंमलबजावणी न करता कागदपत्रे योजना राबविल्याचा देखावा उभा केला गेला. त्यामुळे आदिवासी भागात विकास पोचला नाही. म्हणून आदिवासींच्या कल्याणाची कळकळ असणाऱ्या आदिवासींच्या विकासासाठी रस असलेल्या अभ्यासकांनी स्वयंसेवी संस्थांची स्थापना करून आदिवासींच्या विकासाला हातभार लावलेला दिसतो निम शासकीय पातळीवर आदिवासींच्या विकासासाठी विविध स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत दिशा, विधायक संसदेचे सेंटर फोर बजेट स्टडीज, विद्यालता पंडित, मुंबई अखिल भारतीय दयानंद सेवा श्रम संघ, नवी दिल्ली अखिल भारतीय वनवासी कल्याण आश्रम, सेवा भारती इत्यादी स्वयंसेवी संस्था आदिवासी भागात कार्यरत आहेत. या स्वयंसेवी संस्थांनी आदिवासींच्या वास्तव परिस्थितीचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यास आणि आदिवासी समाजातील कार्यकर्त्यांचा समावेश केला. मोठ्या प्रमाणावर विकासाचा गाडा धावू शकतो आदिवासी मध्ये मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती आवश्यकता आहे. आदिवासी मधील रूढीप्रियता, व्यसनाधीनता नष्ट करून स्वावलंबनाची वृत्ती निर्माण केल्याशिवाय

तरणोपाय नाही. त्यांना लोक कल्याणकारी कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी उत्तेजन दिले पाहिजे. बाबा आमटे, ठक्कर बाप्पा, मेधा पाटकर, शंकरराव ठाकूर, यासारख्या निरपेक्ष समाजसेवकांची आदिवासींच्या विकासासाठी आवश्यकता आहे. जर आदिवासी विकासापासून वंचित राहिला तर त्यांच्या नक्षलवाद चळवळ फायला वेळ लागणार नाही. याची समाज व शासनाने दखल घेण्याची नितांत गरज आहे.

४.२.२ प्रमुख आदिवासी चळवळी :

आदिवासी चळवळ ही जमीन व जंगल दोन्हीवर आधारलेली राहिली. कारण ते जमिनी इतकेच जंगलावर हे अवलंबून होते. वेगळेपणाचा मुद्दा तर काय मत त्यांच्या वर लागलेला आहे कारण ते जंगलात अधिवास करतात. आदिवासींचा उठाव जमीनदार, सावकर आणि सरकारी छोट्या अधिकाऱ्यांच्या विरुद्ध केवळ शोषणामुळे नव्हता तर ते परकी असल्यामुळे होता धुळे कथेच्या संदर्भात आदिवासींच्या चळवळीचे स्वरूप आणि त्यांनी उत्पन्न केलेले मुद्दे अनेक गोष्टींवर अवलंबून आहेत. आदिवासी समाज हा भारतीय सामान्य जीवनापासून प्रादेशिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या अलिप्त वेगळा आहे त्यामुळे आदिवासींच्या आणि आदिवासींमधील शेतकऱ्यांच्या चळवळी बऱ्याच जुन्या आणि नागरी समाजापेक्षा वेगळ्या आहेत. अज्ञान, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, बेकारी, अस्वच्छता, रोगराई, कर्जबाजारीपणा आणि शोषणाच्या चक्रात हा समाज भरडून निघाला आहे. आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण खूपच कमी आहे. आदिवासींना भूमिपुत्र मानले जात असले तरी अर्ध्याहून अधिक समाज भूमिहीन आहे. शेतीच्या अत्यल्प उत्पादनामुळे आदिवासी सतत कर्ज काढतो व आयुष्यभर सावकाराच्या कर्जात राहतो. आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन सुशिक्षित लोकांनी त्यांच्या जमिनी बळकावल्या आहेत. सावकार जमीनदार व्यापारी जंगल ठेकेदार आणि सरकारी अधिकारी तयारी कडून आदिवासींची नित्याची पिळवणूक होत असते. आदिवासींना जंगलाचे अनभिषिक्त राजे मानले जात होते. परंतु शासनाने वनस्पती ही राष्ट्रीय संपत्ती मांडली त्यामुळे शासनाकडून आदिवासींच्या वनसंपत्तीवर पारंपारिक हक्कावर गदा अनल्या आहेत. आदिवासींना रोजगार उपलब्ध नसल्याने त्यांच्यावर ती उपासमारीची वेळ आली आहे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, प्रादेशिक आणि सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रांमध्ये आदिवासींचा मागासलेपणा दिसून येतो. Anthropological Survey of India. यांनी केले १९७६ च्या अध्यायाना नुसार भारतात ३६ आदिवासी चळवळी होत्या. त्यापैकी १४ चळवळी या उत्तर-पूर्व भारतातील होत्या. या चळवळी बहुदा राजकीय चळवळी होत्या. पूर्व भारतात झालेल्या सात चळवळी पैकी एका चळवळीने स्वतंत्र झारखंड राज्याच्या मागणीसाठी चळवळ उभी केली. मध्यभारतात भगत चळवळ व गोंड आदिवासी राजकीय चळवळ झाली. पश्चिम भारतात भिल्लांची भगत चळवळ उभी राहिली. तसेच आदिवासी शेतकरी चळवळ व स्वायत्त त्यासाठी राजकीय चळवळ अशा दोन चळवळी उभ्या राहिल्या. नागा आणि भिजू या आदिवासींनी ब्रिटीशांविरुद्ध स्वतंत्र राज्यासाठी लढा दिला. बिहार मधील आदिवासींनी झारखंड या आपल्या ने निराळ्या राज्यासाठी लोकचळवळ उभी केली. बोडोलांडची मागणीही आदिवासी करून होताना दिसते. संथाल व मुंडाचे बंड इंग्रजांनी मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. संताळ आदिवासीने १८३२ मध्ये गंगा नारायण संस्था यांच्या नेतृत्वाखाली भुजी मुहम्मेट या नावाने आदिवासींचे जमीनदार आणि व्यापारी यांचेकडून शोषण होत होते. त्यांच्याविरुद्ध असलेली चळवळ गंगानारायण नंतर कांडवण सिद्धा संथल यांनी ती इस १८५० पर्यंत सुमारे १८ वर्षे गंभीरपणे चालवली. आदिवासी क्रांतीचे शंकरशहा रघुनाथशहा

यांनी भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ उभी केली. शंकर शहाणे आदिवासीचे नेतृत्व केले. शंकर शहा आणि रघुनाथ शहा यांच्यात पत्र व्यवहार होत असत ते पत्रव्यवहार गोंडी भाषेत असत रघुनाथ शहा हे सैन्यदलात असत. १८ सप्टेंबर १८५७ रोजी या दोघांना इंग्रजांनी तोफेच्या तोंडी दिले. आदिवासींच्या शोषणाविरुद्ध सन अठराशे सत्तावन मध्ये बिरसा मुंडा यांनी चळवळ चालवली आदिवासींच्या उत्थानासाठी आतील महिलाच दगड ठरतात. ब्रिटिशांकडून होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध पुरुषातील को हां या विभागात १८१९ मध्ये अत्यंत प्रखर चळवळ चालविण्यात आली त्याचवेळी ब्रिटिशांनी माघार घेऊन तेथील आदिवासींसाठी कायदेशीर संरक्षण देण्याचे नियम मी तयार करावे लागले. १८७९ ध्येच खोंड, कोया, साप्रा यांनी चळवळ उभारून १८९० पर्यंत आदिवासींच्या जंगलातील हक्कासाठी जवळ चालवल्या. न्यू राव या आदिवासी जमातीच्या नाना भगत या नेत्यांनी सुद्धा आदिवासींना सामान्य न्याय मिळावा म्हणून सन १९१४ मध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध अहिंसात्मक चळवळी चालवल्या. अशा काही आदिवासी जवळी चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

आदिवासींच्या काही प्रमुख चळवळी :

१) संथाळांची चळवळ :

सन १८५५ -५६ मध्ये वसाहतवादाचा विरुद्ध संताळ व मुंडा आदिवासी नी आपले रक्त सांडले. श्री. एम. एस. राव यांच्या मते ही चळवळ ही कृषी करणाऱ्यांची भारतातील पहिली चळवळ किंवा विद्रोह आहे. या विद्रोहाचा अभ्यास मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. ब्रिटिश शासनाने याला दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला. जंगलात जंगलात फाईव वस्ती करून शतकानुशतके राहणाऱ्या व शेती करणाऱ्या आदिवासींना जमिनीवरील हलविण्याचे अधिकारी ब्रिटिशांनी जमीनदाराला दिले त्यांच्या विरुद्ध उठाव झाला. जी भूमी सामुदायिक मालकीचे म्हणून आदिवासी करत होते तिला व्यक्तिगत स्वामित्व देण्याच्या विरुद्ध ही चळवळ उभी होती. ब्रिटिशांची मालकी व शेती करणारे जमीनदार व आदिवासींना वंचित असा नवीन आयाम निर्माण झाला. त्यांनी त्याला विरोध केला व्यापारी आणि सावकार यांच्या विरोधात उठाव होता. संथाळ आदिवासी ने केलेले बंड एवढे प्रचंड होते की, ब्रिटिश सरकार काही काळ हादरून गेले होते. या चळवळीची नोंद काल मार्क्स यांनी घेतली होती. या चळवळीच्या मुळाशी छोटा नागपूर मधील भगनाडी गावातील सिंधू, कांडू, चेटू व भैरव या युवकावर होणारे अन्याय-अत्याचार यांची पार्श्वभूमी आहे. भूमिहीन संथळ आणि ज्यांची जमीन होती, त्यांना तिथून हाकलून देणे हे एक संथाळांचा चळवळीचे कारण होते. परंपरागत दृष्ट्या संथाळ परंपरेने शेती करतात. इंग्रज आणि जंगल जमिनीचा बंदोबस केल्याने वनसंपत्ती ही राष्ट्रीय संपत्ती मांडल्याचे आदिवासींच्या वनस्पती वरील पारंपारिक हक्कावर गदा आणल्या गेल्या. तेव्हा वेठबिगारी प्रथा सुरू होती. अनेक संथळ भिकारी ची कामे करत असत. ते मालकाच्या शेतात काम करत. परंतु त्याबद्दल त्यांना मजुरी मिळत नसेल. सावकार संस्थांना कर्ज देत व व्याजाच्या नावाने त्यांचे आर्थिक शोषण करीत. रेल्वेच्या रुळावर कामावर युरोपीय ठेकेदार संनथळांचा मजूर म्हणून उपयोग करून घेत. येतो फारच अत्यल्प मजुरी देत. संत आणि या शोषणाविरुद्ध तक्रार करूनही वसाहतवादी ब्रिटिश सरकार त्याकडे विशेष लक्ष देत नव्हते. त्यामुळे संथाळा मध्ये विद्रोह निर्माण झाला. सन १८५५ च्या दरम्यान वीरभूम बँकुरा छोटा नागपूर आणि हजारीबाग या परिसरातील सात हजार संथाळ एकत्र आले.

तत्पूर्वी महेश लाल दारू बाबा यांनी केलेल्या अन्याया विरोधात व महाजनांच्या कर्जाच्या जाचा विरोधात आंदोलन सुरू झाले. परिसरातील संपूर्ण संध्याळ अनाडी या आदिवासी गावात एकत्र जमले व ३० जून १८४५ रोजी १०००० समता संघटित होऊन त्यांनी आंदोलन करण्याचे ठरवले. संध्याळानी तीरकमान व सेगथैमन विद्रोह सुरू केला. १८५४ व मध्ये महेश लाल दत्त यांनी संतावर जे अन्याय केले होते त्याचा सूड घेण्यासाठी त्याचे शीर धडावेगळे केले. जमीनदार व्याजाच्या नावावर लुटणारे सावकार महाजन पळून गेले. भागलपुर व राजमहाल या भागात संध्याळांचा विजय झाला. ब्रिटिश पोलिसांनी परत त्यांचा सामना केला संतांच्या गोरिला वारणी त्यास सामना व तोंड दिले. रेल्वे व डाक सेवा त्यांनी बंद पाडली. फुल वाजला की दहा हजाराच्या वर संध्याळी एकत्र गोळा होत असत. त्यांनी भागलपुर राज व राजमहाल या दोन गावाचा ताबा घेतला. मेजर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना तिथून पळ काढावा लागला. अखेर ब्रिटिशांनी मार्शल घोषित केला. १ ऑगस्ट १८५५पर्यंत ब्रिटिश सैन्यात तुंबळ युद्ध झाले. ५०००० संध्याळ मारले गेले. सन १८५६ मध्ये कानडु व इतर संध्याळ नेत्यांना जेलमध्ये टाकले गेले व त्यांचा प्रभाव झाला. न्याय हक्कासाठी संताळ आणि केलेला उठाव निर्घुणपणे दाबून टाकण्यात आला. तरी त्याच्या ठिणग्या देशभरात इतरत्र पसरले व जागोजागी जमीनदार, महाजन, सावकार यांच्याविरुद्ध व त्यांच्या अन्यायाविरुद्ध शेतकरी चळवळ उभी राहिली व देशभरात विद्रोह सुरू झाला. १८७२ मध्ये पुण्यात मराठी शेतकऱ्यांनी हत्यार उचलून विद्रोह केला व जमीनदार सावकार यांचे शोषण संपुष्टात आणले. बिहारमध्ये संध्याळ परगना निर्माण करण्यात आला ते विद्रोह करू लागले त्यातून निर्माण झालेल्या चळवळी म्हणजे. संध्याळ आंदोलनाचे विद्रोहाचे फलित होय.

२) बोडो चळवळ :

ब्रिटिशांच्या राजवटीत बॉडोनी आपल्या वेगळ्या राज्याची मागणी केली. सन १९२७ मध्ये कछाटी युवक संमेलनाने ही चळवळ सायमन कमिशन बरोबर आले त्यांनी स्वतंत्र रेजिमेंट बनवण्यासाठी मागणी केली यावरून बोडले यांची आदिवासी कमी होत असलेली मागणी नवीन नाही हे लक्षात येते बोडोलांडच्या मागणीसाठी अखिल बोर्ड छात्र परिषदेची स्थापना करण्यात आली त्यात बोडोंची स्वतंत्र बोडोलांड म्हणून मागणी केली बोडोभाषेला संविधानाच्या आठव्या अनुसूचीत टाकण्यात आले. नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण इत्यादी मागण्या रेटून धरल्या. आसाम मध्ये साधारण एकूण तीन कोटी विभिन्न आदिवासी जमातीचे लोक आहेत. यातील ४३ लक्ष बोडो आदिवासी आहेत. बोडोलांड ची मागणी अर्थात बोडो आंदोलन हे आदिवासी क्षेत्राला स्वायत्तता देण्यात यावी या मागणीसाठी संबंधित आहे यात सुमारे ७८ हजार ५३३ चौकिमी क्षेत्राची मागणी करण्यात आली आहे त्यात प्रामुख्याने धुवी, गोलपापडा, कोकटाझार, बारपेठा, कामरू, नलबारी, दरांग, शांतीपुर, ललितपूर, मुजली, सेदिया इत्यादि भाग गावाचा समावेश होतो. या आपल्या मागणीच्या पूर्ततेसाठी अखिल पुढं छात्र संघटनेने हिंस आत्मक मार्गाचा अवलंब केला. आसाम बंद पडायला रेल रोको आंदोलन केले करू या मोरया असणारा उर्पेंद्र ब्रह्मा या त्यांच्या नेत्यांनी दिला. त्यांच्या मागण्या पुढील प्रमाणे होत्या.

- १) ब्रह्मपुत्रेच्या वरील किनार्याकडे पलीकडे मैदानात राहणाऱ्या आदिवासी साठी स्वतंत्र राज्य.
- २) ब्रह्मपुत्रेच्या दक्षिण किनार्यावर च्या आदिवासी क्षेत्रातील जिल्ह्यांना स्वायत्तता.

३) कारबी एकलंगच्या बोडो कछाटी वंशाच्या मैदानी आदिवासींना सातव्या अनुसूचित टकने इत्यादी. वरील सर्व मागण्या च्या पूर्ततेसाठी बोर्ड प्रशासन परिषदेची स्थापना करण्यात आली अशाप्रकारे बोडोलांड स्वतंत्र व स्वायत्त हे बोर्डो चळवळीचे मुख्य उद्देश होते.

३) झारखंड चळवळ :

इसवी सन १९४७ मध्ये आदिवासी महासभा संघटित झाले स्वातंत्र्यानंतर सरकार त्यांच्या मागण्यांकडे लक्ष देईल असे वाटले पण त्यांचा भ्रमनिरास झाल्यामुळे इसवी सन १९५० मध्ये जमशेदपूर मध्ये झालेल्या अधिवेशनात झारखंड पार्टीची स्थापना झाली. तेव्हा त्यांचे नेते जयपालसिंह होते १९५२ च्या निवडणुकीत त्यांना ३२ जागा मिळाल्या. जयपाल सिंह काँग्रेसच्या जवळ गेल्यामुळे १९५७ च्या निवडणुकीत २५ जागा मिळाल्या. १९६२ मध्ये झारखंड पार्टीच्या जयपाल सिंह यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. त्यामुळे नेतृत्वात फाटाफूट झाली. प्रारंभिक एकत्रित आलेले मुंडा हो संधाळ या आदिवासी ने आपापले वेगळे नेते निवडले. बिरसा सेवा दलाने १९६६ मध्ये झारखंड ची मागणी केली. बिरसा आंदोलन भूमि होणार याच्या विरुद्ध तसेच सावकार महाजन यांचे जोर धरू लागले. १९७३ मध्ये सोरेन यांनी झारखंड मुक्ती मोर्चा ची स्थापना केली. त्यांनी तीव्र आंदोलने केली.

४) नागा आणि मीझो चळवळ :

नागा आणि मिझो आदिवासींची चळवळ ही वेगळ्या कारणासाठी होती. त्यांचे दारिद्र्य व मागासलेपणा इतर आदिवासी प्रमाणेच आहेत. या आदिवासी ने ब्रिटीशांविरुद्ध स्वतंत्र राज्यासाठी लढा दिला हे स्वातंत्र्योत्तर काळातही आदिवासींनी आपल्या हक्क आणि अधिकारासाठी लढे दिले आहेत.परंतु नागा व मीझो चे आंदोलन हे वेगवेगळ्या कारणासाठी आहे. त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृतीचा त्यांना फार अभिमान असून आजतागायत तो तसूभरही कमी झाले नाही. त्यांच्या शौर्याचे प्रतीक म्हणजे ब्रिटिशांनी आपले थोडेफार वर्चस्व त्यांच्याशी झालेल्या प्रदीर्घ लढ्यांनंतरच प्रस्थापित केले आजही आदिवासी स्वायत्त ते साठी मिळत आहेत. सन १९४५ मध्ये सर चार्ल्स पावसे या डेप्युटी कमिशनर सर्व नागा जमातीच्या लोकांना एकत्र बोलावून त्यांच्यातील वेगळेपणाची जाणीव अधिक प्रकर्षाने त्यांना करून दिली. त्यातूनच प्रेरणा घेऊन भारत सरकारचे त्यांनी गनिमी पद्धतीने वेगळ्या देशासाठी लढाई चालू केली. अजूनही ती संथ गतीने धुमसत आहे. हे नाते बिघडतच आहे केवळ ताकदीच्या बळावर अधिक विसंबून राहिलेने मूळ प्रश्न सुटत नाही तर वेगळ्या स्वरूपात ते अधिक जोमाने उसळतात. आजही काही घटक राष्ट्रीय प्रवाहात सोडून दूर व वेगळेपणाची वाटचाल करू लागतात. या सर्व कुटीर पानाच्या भावनेचा कल्लोळ एवढा जबरदस्त आहे की, देशाची शकले होऊन कोणत्या क्षणी पडतील अशी साशंकता निर्माण होते नागा लोकांप्रमाणेच मिझोराम मधील लुशाही लोकांच्या अस्वस्थतेची कारणे सुद्धा सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय आहेत.या भारत सरकारच्या दक्षतेने या दोन्ही जमातीची वेगळी भाषा आज थंडावली असून दोन्ही राज्यांमध्ये त्यांचे राज्य आहे. त्यामुळे बहुसंख्य नागा व मिझो यांच्यातील त्यांचेच राज्य आहे. त्यामुळे बहुसंख्य नागाव बीच यांच्यातील विरोधाची धार बोथट झाली आहे. चळवळी वरून असे निदर्शनास येते की भारतासारख्या विविधता असलेल्या खंडप्राय देशात सक्तीचे सम्मिलित कारण निश्चित धोकादायक आहे. प्रगत समाजाचे होत असलेले संक्रमण हे त्यांची संस्कृती संपणार आहेत. ही त्यांच्यातील भावना वास्तवाला धरूनच आहे. म्हणून

त्यांच्या सांस्कृतिक धार्मिक व वांशिक वेगळेपणा जपत एकात्मता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत याचा बोध या आंदोलनातून घेणे आवश्यक ठरते.

५) भिल्ल आदिवासी संयुक्त चळवळ :

ग्रामीण शेतकऱ्यांची दारिद्र्य मागासलेपणा आदिवासी सारखेच आहे. राजस्थान मधील मेवाड भागात शेतकरी आदिवासी यांचे शोषण आणि अत्याचार पिढ्यानपिढ्या सुरू होते. उदयपूर जिल्ह्यातील झाडून जवळ कोल्हारी येथील श्री मोतीलाल तेजावत यांच्या नेतृत्वात अशा शोषितांचे संयुक्त आंदोलन तयार झाले. तेजावत यांच्या नेतृत्वात लोकांना जागृत करण्याचे काम चालू होते. जहागीरदाराच्या प्रशासनाविरुद्ध असंतोष वाढत असतानाच तेजावत त्यांनी भिल्ल आदिवासींना एकत्रित व संघटित करून 'एकी' ही चळवळ सुरू केली. त्यांनी शेतकरी आदिवासींना एकत्रित करून सन १९२१ मध्ये चित्तोडगड परिसरात सुमारे १ लाख शेतकरी व आदिवासींचा मेळावा घेतला. जमीनदार, सावकार, ब्रिटिश सरकार यांच्या विरुद्ध लढा उभा केला. आवाजवी कर पद्धती, जबरी लादलेले कर, अर्धबटाई, वेट बिगारी इत्यादी बाबींच्या विरोधात आवाज उठवला. तेजावत त्यांनी सर्व शेतकरी व आदिवासी या सर्व घटकात एक्य राखून चळवळ चालविण्याचा संपूर्ण केला. म्हणून त्याला एक ही चळवळ अथवा आंदोलन हे नाव प्राप्त झाले. बदरणा गावातील एका दुसऱ्या मेळाव्यात सातशे भिल्ल आदिवासी आणि शेतकरी एकत्र येऊन या चळवळीला पाठिंबा दिला. उदयपूर येथे एकत्र होऊन तिथल्या महाराणाकडे आपल्या तक्रारी व मागण्या संघटितरीत्या मांडण्याचे ठरले. त्यामध्येच मेवाड की पुकार ही पुस्तिका तयार करण्यात आली. ब्रिटिश रेसिडेंटला मागणी पुस्तिका देण्यात आली. त्यात प्रामुख्याने दोन मागण्या होत्या. प्रथम म्हणजे वेट पिलारीस प्रतिबंध लावले व दुसरे म्हणजे अन्य कार्यकर्ते तसेच बेहिशेबी लागत बंद करणे. त्यांच्या एकूण एकवीस मागण्यांपैकी १८ मागण्या महाराणा ने स्वीकारली असल्याचे घोषित २९ डिसेंबर १९२१ मध्ये तेजावत त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली रॅली सुरू झाली यामध्ये आदिवासींचा फार मोठ्या प्रमाणात सहभाग होता आदिवासींनी संघटित होऊन शेतीसारा, कर, लगान देणार नाही, वेटबिगारी आणि वेटबिगारीची कामे करणार नाही अशा मागण्या त्यांनी मांडल्या. काही गरासिया फिरती शेती करीत असत. त्यामुळे त्यातून फारच तुटपुंजे उत्पन्न मिळत असत. त्यामुळे उदरनिर्वाहासाठी जंगल हाच खरा आधार होता. परंतु बॉम्बे प्रेसिडेन्सी च्या गव्हर्नरच्या एजंटने वनस्पतीच्या वापरावर, दारू पिण्यावर प्रतिबंध, शिकारीवर प्रतिबंध, मिठाच्या किमतीत वाढ, आदिवासींच्या परंपरागत पंचायतीचा अधिकार कमी करणे इत्यादी बाबी केल्या. या सर्वांच्या विरोधात असंतोष व्यक्त करून हे नवीन नियम पाळायचे नाहीत असे ठरविण्यात आले. त्यांच्यातील एकसंधता तोडण्याचे सर्जामी सरकारने पुरेपूर प्रयत्न केले. पण ते सफल न झाल्यामुळे ६ मे १९२२ रोजी शिरोही तालुक्यातील बोलिया व भोला या गावी गोळीबार केला. या दोन्ही गावांना आगी लावल्या यामुळे अनेक आदिवासी बेघर झाले. मरण पावले, घरे, पिके, धान्य, गवत व पशुपक्षी जळून गेले. अजमेरच्या सेवा संस्थान आले या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी एक समिती गठित करून तेथे पाठवली व त्याचा अहवाल ब्रिटिश सरकारने मगविला. प्रयत्न करूनही जेव्हा ही चळवळ ब्रिटिश सरकारने दाबून टाकता आली नाही तेव्हा गरासिया लोकांसोबत एक करार केला व १९२२ मध्ये ही सर्व समाप्त केली. आदिवासी व शेतकरी यांची एकत्रित चळवळ होती नंतर शिरोही दरबाराच्या

मार्फत आदिवासींचे दैन्य, दारिद्र्य व इतर समस्या सोडवण्यासाठी एक समिती गठीत करण्यात आली. या चळवळीत शेतकरी व आदिवासींच्या विशाल ऐक्याचे दर्शन घडले. कोणत्याही प्रकारची हिंसा न करता ही चळवळ चालवली गेली. परंतु सरकारी अधिकारी व जहागिरदारांच्या मार्फत बरीच हिस्सा करण्यात आली. गुजरात प्रमाणेच राजस्थानातही प्रभू राजस्वची व्यवस्था व दर असावेत अशी तेजावत यानी मागणी केली. भारत छोडो आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे १९२९ मध्ये त्यांना कारावासाची शिक्षा ठोठावण्यात आली. अनेक दृष्टीने ही चळवळ वैशिष्ट्यपूर्ण होती. सन १९०६ मध्ये मध्यप्रदेशातील बस्तर भागातील आदिवासी मी आपणास व राज्य मिळावे म्हणून चळवळ उभारली होती. परंतु ती असफल ठरली. स्वातंत्र्योत्तर काळातील याच भागात दौंड आदिवासी राजघराण्यातील प्रवीणचंद्र भज देव यांच्या नेतृत्वात चळवळ उभी झाली त्यावेळेस चळवळीसाठी केलेल्या संघर्षाला तर त्यांचा मृत्यू झाला.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास आतापर्यंतच्या आदिवासी चळवळीमागे प्रमुख कारणे दिसून आले त्यामध्ये १) आदिवासींना जमीन कसण्याचे पट्टी खात वाहक मिळण्याबाबत २) बिगार आणि वेठबिगार यातून मुक्तता मिळण्याबाबत ३) विविध प्रकल्पांमुळे विस्थापित झालेल्या आदिवासींच्या चळवळ म्हणजे त्यांच्यातील जास्तीत जास्त चळवळी या आर्थिक शोषण आणि भारतीय संस्कृतीच्या घटकांकडून यांच्या निवासस्थानावर म्हणजेच जंगलावर केलेले अतिक्रमण, जंगल तोड व पर्यावरण असंतुलन, आदिवासींचे विस्थापन, पुनर्वसन इत्यादी संदर्भात झालेल्या आहेत. अतिशय साधे भोळे आदिवासी त्यांच्या अत्यंत गरजा उपलब्ध नैसर्गिक संसाधनावर ती निर्भरता, अल्पसंतुष्ट, प्रामाणिकपणा व दारिद्र्य यातही आनंदित असणारा, कोणावरी आकस नाही अशा परंपरागत आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी चळवळी :

महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी चळवळी - आदिवासी पारधी चळवळ पारधी हक्क अभियान, मधुकर वायदंडे पारधी मुक्ती आंदोलन, प्रा. डॉ. मच्छिंद्र सकटे नेतृत्वाखाली सुरु आहे. प्रा. सकटे यांच्या मार्गदर्शनाखाली पारधी समुहाला समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी क्रांतीकांती धोरणे आखण्यात आली असून त्यांच्या परिवर्तनाचे काम गतिमान पध्दतीने सुरु आहे.

४.२.३ आदिवासी चळवळीवरील परिणाम :

ब्रिटिश काळापासून आदिवासी जमातीमध्ये चळवळी उभारलेले दिसतात. ब्रिटिश काळात मध्य भारतातील मुंडा, खाखार या जमातींच्या जवळी केलेल्या दिसतात. महाराष्ट्रात देखील भिल्ल समाजातील लोकांनी ब्रिटिश राजवटीला विरोध करण्यासाठी चळवळ केलेल्या दिसतात. परंतु या चळवळी ब्रिटिशांनी दंड शक्तीचा वापर करून दडपून टाकलेल्या दिसतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासी जमातींना घटनात्मक दृष्ट्या समान दर्जा देण्यात आला. आदिवासींच्या विकासासाठी अनेक घटनात्मक तरतुदी करण्यात आल्या. त्यामुळे आदिवासी जमाती मध्ये जागृती निर्माण झाल्यामुळे हळूहळू या समाजातील अनेक लोक संघटित होऊ लागले. १९६० च्या दशकात कम्युनिस्ट पक्षाने अखिल भारतीय अनुसूचित जमातीची एक संघटना बांधण्याच्या कार्यात पुढाकार घेतला. कारण

या समुदायात शिक्षणाचे नगण्य प्रमाण, अलगतेची भावना असल्याने त्यांच्या मुक्तीसाठी चळवळीला गती देणे व संघटना बांधणी अत्यंत अवघड काम होते. तरीही काही राजकीय पक्ष, समाजसुधारक व स्वयंसेवी संस्थांनी आदिवासींना संघटित करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. बिहार व झारखंड राज्यात शिबू सोरेन, विनोद बिहारी मोहतो यांनी झारखंड मुक्ती मोर्चा अंतर्गत आक्रमकता चळवळ केली. आसाममध्ये बोडो जमातीच्या लोकांनी जमातीची भाषा तिचे अस्तित्व स्वच्छतेसाठी आंदोलन चालवले. महाराष्ट्रात देखील धुळे, नंदुरबार, अमरावती, चंद्रपूर, भंडारा, गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये कर्जमुक्ती मजुरी वाढ जमीन परत मिळावी वन जमिनीचे हक्क इत्यादी मागण्यांसाठी आंदोलन केलेली आहेत.

समकालीन राजकारणातील मेधाताई पाटकर, प्रतिभा शिंदे, राजेंद्र गावित, के सी पदवी, विजयकुमार गावित, माणिकराव गावित, शरद गावित, कॉंग्रेस शरद पाटील, नजुबाई गावित यांनी आदिवासी जमातींना संघटित करून त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी विविध आंदोलने मोर्चे घेराव इत्यादी माध्यमातून त्यांच्या प्रश्नांची निराकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. आदिवासींसाठी विविध चळवळी झालेले असले तरी त्यांचे प्रश्न अजूनही सुटलेले नाहीत. २००६ मध्ये वन हक्क कायदा मंजूर झाल्यामुळे आदिवासींना त्यांच्या जंगलातील वनौषधी गायरान तळे आणि विविध वस्तू जमा करण्याच्या परंपरागत अधिकार मान्य करण्यात आले आहेत जंगलात पारंपारिक काळापासून शेती करण्याचा हक्क मान्य करण्यात आला आहे त्या जमिनी आदिवासींच्या नावावर करून देण्यात आलेले आहेत परंतु अजूनही काही भागात या कायद्याची समाधानकारक रीत्या अंमलबजावणी न झाल्यामुळे आदिवासीं चळवळी करताना दिसत आहेत.

आदिवासी चळवळीची फलश्रुती परिणाम किंवा सद्यस्थिती :

आदिवासी चळवळ ही भारतातील महत्त्वपूर्ण चळवळ मानली जाते या चळवळीची आदिवासी जीवनावरती पुढील परिणाम झालेली दिसतात.

१) सांस्कृतिक सुधारणा :

ब्रिटिश राजवटीच्या काळात आदिवासींच्या समाजाच्या जीवनावर व्यापक परिणाम झालेले दिसतात. या काळात मिशनरी धर्मप्रसारासाठी आदिवासी क्षेत्रात कार्य करण्यास सुरुवात केली त्यातून आदिवासींचा इतरांशी संपर्क आला. तसेच त्यांनी सुरू केलेल्या शाळा, दवाखाने यासारख्या उपक्रमामुळे आदिवासींच्या जीवनातील समस्या निराकरणासाठी मदत झालेले दिसते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शासन व सेवाभावी संघटनांनी केलेल्या कार्यामुळे आदिवासींच्या जीवनात रचनात्मक बदल होण्यास सुरुवात झाली. त्यांच्या जुन्या परंपरा, नितीमुल्ये, जीवनविषयक दृष्टिकोन, धार्मिक व सामाजिक आचार-विचार व राहणीमान, आहार यात आमूलाग्र बदल घडून आलेला दिसतो. शासनाने राबवलेल्या कल्याणकारी योजनेमुळे आदिवासींचे मोठ्या प्रमाणात सांस्कृतिक करून होऊन त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनात व्यापक बदल झालेला दिसतो. आदिवासींचे विवाह, कुटुंब, धर्म, राज्यसंस्था, शिक्षण, अर्थव्यवस्था यांच्या कार्यात रचनात्मक बदल झालेला आहे.

२) कौटुंबिक सुधारणा :

आदिवासी चळवळीमुळे त्यांच्या कौटुंबिक जीवनातील सुधारणा होत आहेत. आदिवासी मध्ये प्रगत समाजाच्या अनुकरणाने एक पत्नी एक पती विवाह पद्धत सुरू होत आहे. विवाहपूर्व व विवाहनंतरच्या लैंगिक स्वातंत्र्याची कल्पना बदलत आहे. युवा ग्रहाची पद्धत बंद पडत चाललेली आहे. मातृसत्ताक कुटुंब पद्धतीची जागा पितृसत्ताक कुटुंबाने घेतली आहे एकंदरीत कुटुंबाच्या रचनेत बदल घडून येत आहेत आदिवासींना कुटुंबनियोजन, स्वच्छता, देवधर्म, आरोग्य, अंधश्रद्धा इत्यादीचे गांभीर्य समजू लागले आहे.

३) आर्थिक बदल :

पारंपरिक शेती व्यवसाय शिकार करून मासमा करण्याचे किंवा जंगलात कंदमुळे व इतर वस्तु पासून पाणी मिळविण्याच्या पद्धतीत अमुलाग्र बदल होत असते. आदिवासी इतर स्थिर समाजाप्रमाणेच शेती व्यवसाय, आधुनिक बी बियाणे संकरित पशु दुग्धजन्य पदार्थांचा व्यापार इत्यादी क्षेत्रात सहभागी होत असल्यामुळे आदिवासींचे दारिद्र्य नष्ट होऊन आर्थिक स्थिरता निर्माण होत आहे.

४) शैक्षणिक व राजकीय स्थितीत बदल : पारंपरिक शिक्षणाची जागा आधुनिक शिक्षण आणि घेतलेली आहे. शासन व स्वयंसेवी संस्थामुळे आदिवासी भागात मुला मुलींसाठी शाळा आश्रम शाळा माध्यमिक विद्यालय सुरू झाल्यामुळे आदिवासींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढत आहे शिक्षित आदिवासी तरुणांना आरक्षणामुळे नोकरी व्यवसायाची संधी मिळत आहे. राजकीय प्रतिनिधित्व यामुळे आदिवासी प्रश्नाकडे राज्यकर्त्यांना लक्ष देणे आवश्यक बनले. आदिवासी सदस्यांनी निर्माण केलेल्या दबाव घाटामुळे बोगस आदिवासींचा प्रश्न तसाच राहिला आहे.

५) संपर्क माध्यमाचा प्रभाव :

संपर्क माध्यमाच्या वाढत्या प्रभावामुळे आदिवासींच्या जीवनात व्यापक परिवर्तन होत आहे. आदिवासींच्या वाड्या-वाड्यात रेडिओ, टीव्ही, मोबाईल इत्यादी सुविधा यामुळे इतर समाजापासून अलग तत्व जपणाऱ्या समाजाला इतर समाजासोबत संपर्क साधण्याची संधी प्राप्त होते. दळणवळणाच्या साधनांमुळे आदिवासींचा ग्रामीण व नागरी समाजासाठी संपर्क वाढू लागल्यामुळे त्यांच्या राहणीमान, आचार विचारात फरक पडू लागला पारंपारिक आचार विचारांची जागा आधुनिक विचारांनी घेतलेली दिसते.

६) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा विकास : आधुनिक तंत्रज्ञान आदिवासींच्या विकासाच्या मार्गातील महत्त्वपूर्ण साधन बनले. तंत्रज्ञानाच्या मदतीने फिरती आरोग्य केंद्र निर्माण करून आदिवासींच्या आरोग्य लक्ष केंद्रित झाल्यामुळे साथीच्या रोगाला बळी पडणाऱ्या आदिवासींना वाचविण्यात यश प्राप्त होत आहे. तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे आदिवासी भागात उद्योगधंदे सुरू झाल्यामुळे आदिवासींना रोजगार मिळत असल्याने दारिद्र्याचे

प्रमाण कमी होत आहे. शेती क्षेत्रात आधुनिक तंत्राच्या वापरामुळे आदिवासींच्या उत्पन्नात वाढ होत असल्याने त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावत आहे. अशाप्रकारे आदिवासींच्या पारंपारिक जीवनात आधुनिक काळात मोठ्या प्रमाणावर बदल होत आहे. विवाह, कुटुंब, शिक्षण, राजकीय प्रक्रिया, धर्म, आर्थिक जीवन आणि इतर क्षेत्रात प्रचंड वेगाने परिवर्तन घडून येत असल्याने आदिवासींच्या जीवनात रचनात्मक बदल होत आहे. परंतु त्यांचे प्रश्न संपले असे नाही अजूनही आदिवासींचे अनेक प्रश्न अनुत्तरित आहेत. मात्र प्राचीन काळापेक्षा आदिवासींच्या जीवनात व्यापक बदल झाले आहे असे म्हणता येईल.

४.३ सारांश :

आदिवासी हा मानवशास्त्र दृष्ट्या हा भारतीय लोकसमाजाचा प्राचीनतम विभाग आहे. वनी आणि पर्वत यांच्या आश्रयाने स्थायिक झालेल्या जमातींना आदिवासी असे म्हणतात. आदिवासी समाज हे भारतीय जन जीवनापासून प्रादेशिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या आली आहे. भारतातील जवळजवळ सर्व राज्यात आदिवासी जमाती आढळतात डोंगर कपाच्यात वास्तव्य करणाऱ्या आपल्या रूढी परंपरा जपणाऱ्या आणि स्वच्छंदी जीवन जगणारे आदिवासींना कोणी जंगलाचे राजे तर कोणी वनवासी काही लोक आधीवासी समाज असे म्हणतात. काही लोक आदिम समाज म्हणतात. रिजले, लेक्सी, एल्विन, सॅडविक, मार्टिन व ठक्कर बाप्पा आदिवासी अभ्यासकांनी त्यांना मूळ रहिवासी (Aboriginal) म्हटले आहे. घुर्ये यांनी त्यांना मागासलेले हिंदू असे म्हटलेले आहे. त्याशिवाय वनवासी, वन्य जाती, भूमिपुत्र असेही म्हणतात घटनेच्या कलम ३४१, ३६६ आणि ३४२ आदिवासींचा अनुसूचित जमाती असा उल्लेख आहे, २००१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची लोकसंख्या आठ कोटी ४३ लाख इतकी होती भारताच्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासी चे प्रमाण ८ .२० टक्के इतके आहे भारतात आदिवासींची जमातीची संख्या ५५० इतकी आहे. भारतातील आदिवासी विविध जमाती अत्यंत साधे जीवन जगत असतात. त्यांच्या जीवनात अनेक समस्या निर्माण झाल्यामुळे ते विकासापासून वंचित झालेले आहेत. आदिवासी विकासाच्या प्रमुख समस्या कोणत्या आहेत यांचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे. यामध्ये बहुतांश त्यामध्ये एकांतवास, संपर्कातून समस्यानिर्मिती, आर्थिक समस्या, सामाजिक, सांस्कृतिक समस्या, तसेच आरोग्याच्या समस्या अज्ञान व दळणवळणाच्या समस्या अशा विविध प्रकारच्या समस्यांना आदिवासींना आज पर्यंत सामोरे जावे लागते त्याचे विश्लेषण प्रस्तुत प्रकरणात केले आहे. नंतरच्या भागांमध्ये सामाजिक चळवळी सांग त्यांच्या जीवनावर कोणता परिणाम झाला याचासुद्धा आढावा घेतला आहे यामध्ये त्यांच्या जीवनावर ते प्रामुख्याने परिणाम झाला तो म्हणजे सांस्कृतिक सुधारणा, कौटुंबिक सुधारणा, आर्थिक बदल, शैक्षणिक व राजकीय स्थितीत बदल, माध्यमांचा प्रभाव, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा विकास इत्यादी.

अ) स्वयं अध्ययन प्रश्न (एका वाक्यात उत्तरे लिहा)

- १) आदिवासींच्या अभ्यास करणाऱ्या दोन अभ्यासकांची नावे लिहा.
- २) आदिवासींच्या समस्या कोणत्या?
- ३) आदिवासी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या महिला समाज सुधारकांची नावे लिहा.
- ४) आदिवासींच्या विकासासाठी शासकीय पातळीवर झालेले प्रयत्न विशद करा.
- ५) कोणत्या योजनांच्या माध्यमातून आदिवासींना गावाजवळ रोजगार उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला?
- ६) कोणाला भूमी पुत्र मानले जाते.
- ७) Anthropological Survey of India नुसार भारतात किती आदिवासी चळवळी होत्या.
- ८) कोणते आंदोलन आदिवासी क्षेत्राला स्वायत्तता देण्यात यावी या मागणीसाठी संबंधित आहे.

४.५ब) स्वयंअध्ययन प्रश्नाची उत्तरे :

- १) रिजले, लेक्सी, एल्विन, सॅडविक, मार्टिन व ठक्कर बाप्पा.
- २) भाषाविषयक समस्या, सामाजिक समस्या, दळणवळण व आरोग्यविषयक समस्या सांस्कृतिक समस्या.
- ३) मेधाताई पाटकर, प्रतिभा शिंदे, नजुबाई गावित.
- ४) घटनात्मक तरतुदी, आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न, दळणवळण व शिक्षणाच्या सोयी आणि आरोग्यविषयक सुविधा हे आदिवासींच्या विकासासाठी शासकीय पातळीवर झालेले प्रयत्न.
- ५) रोजगार हमी योजना मनरेगा इत्यादी.
- ६) आदिवासींना.
- ७) ३६
- ८) बोडो आंदोलन

४.६ सरावासाठी प्रश्न :

- १) भारतातील आदिमानवाच्या समस्या स्पष्ट करा.
- २) प्रमुख आदिवासी चळवळीचे विश्लेषण करा.
- ३) आदिवासी चळवळीवरील परिणाम विशद करा.

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- १) भारतातील सामाजिक चळवळी : घनश्याम शहा; २०१४, सीज पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली.
- २) सामाजिक चळवळी आणि सरकार घनश्याम शहा, अनुवाद योगिनी वेंगुर्लेकर, २००९ , डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ३) भारतातील सामाजिक चळवळी खंडेरावजी एस. साळुंखे, २०१८, निर्मिती संवाद, कोल्हापूर.

* * *

घटक - १
आरोग्याचे समाजशास्त्र : परिचय
(Introduction to Sociology of Health)

घटक संरचना :

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ आरोग्याचे समाजशास्त्राचा : अर्थ आणि स्वरूप

१.२.२ आरोग्याचे समाजशास्त्राचा : अभ्यास विषय

१.२.३ आरोग्याचे समाजशास्त्राचे : महत्त्व

१.४ सारांश

१.५ स्मरणार्थ संज्ञा

१.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.७ स्वाध्याय

१.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

१.१ उद्दिष्टे (Objectives) :

आरोग्याचे समाजशास्त्र या बी. ए. भाग २. सेमिस्टर - ४ मध्ये पेपर नं. ६ या विषयातील प्रथम करणाऱ्या अभ्यासाची पुढील उद्दिष्टे सांगता येतील.

१) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचा नेमका अर्थ काय हे समजावून घेता येईल.

२) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे स्वरूप, व्याख्या यांचे देखील आपणास ज्ञान प्राप्त होईल.

३) आरोग्याच्या समाजशास्त्रात कोण-कोणत्या घटकाचा अभ्यास समावेश होतो. हे अभ्यासाविषयकाचे अध्ययन केल्यास लक्षात येईल.

४) मानवी समाजास या प्रकरणातील आरोग्याचे समाजशास्त्राचे महत्त्व काय आहे. हे समजावून घेता येईल.

१.१ प्रस्तावना (Introduction) :

शास्त्राचे दोन विभागात वर्गीकरण केले जाते. एक नैसर्गिक शास्त्र आणि दुसरे सामाजिक शास्त्र होय. “समाजाशास्त्र” हे एक सामाजिक शास्त्र (Social Science) असून, त्यामध्ये मानवी समाजाचा सर्वांगीण व पद्धतशीर अभ्यास केला जातो. मानवी समाजाचे स्वरूप अत्यंत जटिल व गुंतागुंतीचे असल्याने मानवी समाजाच्या सर्वच घटकांचा अभ्यास समाजशास्त्रात करता येणार नाही. त्यामुळे समाजाच्या वेगवेगळ्या अंगांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करण्यासाठी समाजशास्त्रात वेगवेगळ्या शाखा किंवा विभाग निर्माण झालेले आहेत. या विभागानांच समाजशास्त्राच्या शाखा असे म्हणतात. जसे की - ग्रामीण समाजाचा सर्वांगीण अभ्यासाकरीता ग्रामीण समाजशास्त्र ही शाखा आहे. समाजातील औद्योगिक अंगांचा अभ्यास करण्यासाठी “औद्योगिक समाजशास्त्र” ही शाखा. तर नागरी किंवा शहरी समाजाच्या अभ्यासाकरीता “नागरी समाजशास्त्र” ही शाखा निर्माण झाली. तसेच, समाजाच्या राजकीय अंगांचा अभ्यास करण्यासाठी “राजकीय समाजशास्त्र” समाजातील धर्माची कार्ये व भूमिका यांच्या अभ्यासाकरीता “धर्माचे समाजशास्त्र” इत्यादी अशा अनेक प्रकारच्या समाजशास्त्राच्या शाखा उदयास आलेल्या आहेत. त्यापैकीच एक “आरोग्याचे समाजाशास्त्र” ही देखील अशीच समाजशास्त्राची एक शाखा असून, या शाखेमध्ये आरोग्य व समाज यांच्यातील परस्परसंबंधाचा वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून अभ्यास (Scientific study of ---- between Health and Society) होतो. सदरील पुस्तकामध्ये “आरोग्याचे समाजशास्त्र” या शाखेचा सविस्तर अभ्यासाचे विवेचन करणार आहोत.

१.२ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter) :

समाजशास्त्राच्या अनेक शाखांपैकी एक शाखा असलेली “आरोग्याचे समाजशास्त्र” या पेपर मध्ये एकूण चार घटकांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाच्या सोयीकरीता विभाजन केले आहे. यापैकी प्रथम घटक “आरोग्याचे समाजाशास्त्राचा परिचय” (Introduction to Sociology of Health) याचा सविस्तर अध्ययन आपण या सदरील प्रकरणात किंवा घटकात करणार आहोत. या प्रथम घटकाचे तीन उपविभागामध्ये विभाजन केले असून प्रथम उपविभागात - आपण आरोग्याचे समाजशास्त्राचा अर्थ, व्याख्या आणि स्वरूप यांचा अभ्यास करणार आहोत. नंतर दुसऱ्या विभागात “आरोग्याच्या समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय” समजावून घेणार आहोत. आणि तिसऱ्या विभागात “आरोग्याच्या समाजाशास्त्राचे महत्त्व” मानवी समाजात काय आहे. याचा अभ्यास करणार आहोत.

१.२.१ आरोग्याचे समाजाशास्त्र : अर्थ व स्वरूप

(Meaning and Nature of Sociology of Health)

आरोग्याच्या समाजशास्त्रात समाज व आरोग्य यांच्या परस्परसंबंधाचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन केले जाते. व्यक्ती-व्यक्तींनी मिळून समाजाची निर्मिती होती. आणि समाजाशिवाय व्यक्तीचे अस्तित्वास अर्थ

नाही. कारण व्यक्तीचा जन्म समाजातच होता आणि शेवटी व्यक्तीचा अंत किंवा मृत्यु ही या समाजातच होत असतो. समाजशास्त्रात प्रामुख्याने व्यक्तीच्या सामाजिक संबंधाच्या विविध पैलुंचे अध्ययन केले जाते. म्हणून समाज म्हणजे सामाजिक संबंधाचे जाळे असे ही म्हणतात. समाजात व्यक्तीस जीवन जगत असताना व्यक्तीला अनेक व्यक्तींशी सामाजिक संबंध प्रस्थापित करावे लागतात. व्यक्तीच्या म्हणजेच समाजाच्या गरजांची (विविध) पूर्तता करण्यासाठी समाजात अनेक सामाजिक संस्था अस्तित्वात आलेल्या आहेत. या विविध संस्थामध्ये व्यक्तीच्या गरजांची पूर्तता केली जाते. तसेच व्यक्तीने समाजाच्या अपेक्षेप्रमाणे/नियमानुसार जीवन जगावे असा निकष सर्वसाधारणपणे ठरलेला असतो.

आरोग्याबाबत ही व्यक्तीचे सदृढ आरोग्य हे सदृढ समाजासाठी पोषक असते. कोणत्याही राष्ट्राची प्रगति ही त्या देशातील लोकांच्या निकोप, सदृढ आरोग्यावर अवलंबून असते. कारण व्यक्तीचे आरोग्य निकोप व सदृढ असेल तर राष्ट्राची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक व सांस्कृतिक प्रगती ही होऊ शकते. म्हणूनच मानवाच्या मुलभूत गरजामध्ये किंवा प्राथमिक गरजांमध्ये व्यक्तीला जीवन जगण्याकरीता अन्न, वस्त्र, निवारा या जशा मुलभूत गरजा आहेत. तशीच उत्तम आरोग्य ही देखील एक मुलभूत गरज व्यक्तीचा अधिकारचा समावेश करण्यात आला आहे.

“आरोग्य” हा शब्द इंग्रजीतील ‘हेल्थ’ (Health) या शब्दाचे मराठी रूपांतर होय. इंग्रजीतील हेल्थ (Health) हा शब्द ‘हाईल्थ’(Haelth) या अँग्लो-सॅक्सन शब्दापासून बनला आहे. व ज्याचा अर्थ इंग्रजीत "Condition of being safe for sound" असा होतो. मराठीत या संकल्पनेचा अर्थ सुरक्षित व निरोगी स्थिती असा होतो. दुसऱ्या शब्दांत असेही म्हणता येईल की, “रोगापासून मुक्त असणे किंवा कोणताही रोग नसणे म्हणजे आरोग्य होय.” असा ‘आरोग्य’ या संकल्पनेचा अर्थ सर्वसामान्य माणसे घेतात. आरोग्य या संकल्पनेत शरीराच्या, मनाच्या आणि सामाजिक स्वरूपाच्या स्वास्थ्याचा समावेश होतो.

आरोग्याची व्याख्या (Defination of Health) :

१) जागतिक आरोग्य संघटना (World Health Organization WHO) :

जगातील सर्व लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेणारी एक संघटना असून या संघटनेतर्फे आरोग्य या संकल्पनेची सर्वव्यापक अशी व्याख्या इ.स.न. १९४८ साली केली असून त्यावेळी जगातील सुमारे ४४ राष्ट्रांनी या व्याख्येस मान्यता दिली होती. WHO ही संघटना जगातील सर्व राष्ट्रांतील व विशेषतः विकसनशील व अविकसीत देशांतील लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेण्याचे कार्य करते. WHO (हु) यांनी केलेली ‘आरोग्य’ या संकल्पनेची व्याख्या खालीलप्रमाणे :-

“आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून सुस्थित अशी अवस्था होय, न की रोग वा दुबळेपणा यांचा अभाव असणे होय.”

(Health is defined by WHO as a state of complete physical, Mental and Social well being

and not merely absence of Disease or infirmity)

वरील WHO ने केलेली १९४८ मध्ये आरोग्याच्या व्याख्येत १९८३ मध्ये परत WHO ने शारीरिक, मानसिक व सामाजिक यांच्या जोडीला 'अध्यात्मिक' (Spiritual) हा चौथा आयाम समाविष्ट केला आहे. त्यामुळे "आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व अध्यात्मिकदृष्ट्या स्वस्थ असणारी स्थिती होय." असा अर्थ घेतला जातो.

WHO च्या एका अभ्यास गटाने आरोग्याची क्रियात्मक व्याख्या केली. यामध्ये "एखाद्या अनुवंशिक किंवा पर्यावरणीय परिस्थितीत मानवी सावयवाची प्राप्त कार्यात्मकता व्यक्त करणारी स्थिती किंवा गुणवत्ता म्हणजे आरोग्य होय."

२) कॉलिन्स शब्दकोशातील अर्थ :-

आरोग्य म्हणजे शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या सशक्त व रोगापासून मुक्त असण्याची स्थिती होय. (Health is the state of being bodily and mentally vigorous and free from disease.)

३) रेने ड्युबॉस (Rene DuBos) :-

सामान्य दैनंदिन क्रियांमध्ये पर्याप्तपणे कार्य करण्याची क्षमता म्हणजे आरोग्य होय. (Health is the ability to function ---- in normal everyday activities.)

४) वैद्यकीय व्याख्या (Medical Definition) :-

आरोग्य ही एखाद्या सजीवाची किंवा त्यांच्या एखाद्या भागाची अशी अवस्था आहे की, जिच्यामध्ये तो जगण्यासाठी आवश्यक असणारी आपली कार्ये सामान्यपणे किंवा योग्यपणे पार पाडतो. (Health is the condition of an organism or one of its parts in which it performs its vital functions normally or properly.)

५) चंद्रकांत खंडागळे :-

आरोग्य ही शारीरिक, मानसिक व सामाजिकदृष्ट्या स्वस्थ किंवा बरे (निरोगी) असण्याची अशी स्थिती आहे की, जिच्यात व्यक्ती आपली कार्ये सामान्यपणे पार पाडते. (Health is a such state of being physically, mentally and Socially sound or well in which an individual performs his/her functions normally.)

वरील आरोग्याच्या व्याख्याचा एकत्रित विचार केल्यास असे म्हणता येईल की, मानवी शरीराची, मनाची व समाजाची सुस्थिती म्हणजेच रोगमुक्त अवस्था म्हणजे आरोग्य होय.

आरोग्य या संकल्पनेचा अर्थ वरील व्याख्याच्या आधारे स्पष्ट केल्यानंतर याठिकाणी आपण आरोग्याच्या समाजशास्त्राची व्याख्या अभ्यासणार आहोत. कारण समाज आणि आरोग्य यांच्यातील परस्परसंबंधाचा वैज्ञानिक

अभ्यास म्हणजे आरोग्याचे समाजशास्त्र होय. हे शास्त्र आरोग्याशी निगडीत असलेले मानवी वर्तन व मानवी संबंध यांच्या अभ्यासावर विशेष भर देते.

१) पेंग्विन (Penguin) डिक्शनरी ऑफ सोशिओलॉजी :-

आरोग्याचे व आजारपणाचे समाजशास्त्र ही संज्ञा औषधाचे समाजाशास्त्र या संज्ञेपेक्षा अधिक पसंत केली जाते. कारण ती औषधाच्या व्यावसायिक हितसंबंधापेक्षा समाजशास्त्राच्या सैध्दांतिक हितसंबंधाचा विचार करते. (Sociology of Health : This term is often preferred to Sociology of medicine, because it reflects the theoretical interests of Sociology rather than the professional interests of medicine.)

२) चंद्रकांत खंडागळे :-

आरोग्याभोवती गुंफलेल्या मानवी आंतरसंबंधाचा व आंतरक्रियांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून केलेला अभ्यास म्हणजे आरोग्याचे समाजशास्त्र होय. (Sociology of Health is the study of Human interrelations and interactions that have clustered around the health from the Sociological point of view.)

आरोग्य व आरोग्याच्या समाजशास्त्राची वरील व्याख्या सांगता येतील. तसेच डॉ. सुधा काळदाते यांनी आरोग्याचे शारिरीक, मानसिक, जीवशास्त्रीय व सामाजिक असे चार घटक सांगितले आहेत.

आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे स्वरूप (Nature of Sociology of Health):

आरोग्याचे समाजशास्त्राचे स्वरूप पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येतील.

१) समाजशास्त्राची नवीन शाखा :-

समाजशास्त्राच्या इतर अनेक शाखांपैकी आरोग्याचे समाजशास्त्र ही अलिकडील काळात उदयास आलेली नवीन शाखा आहे. नैसर्गिक शाखा व सामाजिक शाखा या दोन शास्त्रांच्या शाखा असून, सामाजिक शास्त्रात राज्यशास्त्र, इतिहास, अर्थशास्त्र यांच्या तुलनेत समाजशास्त्र हे नवीन असे सामाजिक शास्त्र आहे. कारण त्याचा उदय १९ व्या शतकाच्या पूर्वाधाच्या शेवटी झाला. परंतु, समाजशास्त्राने अल्पावधीतच समाज जीवनाच्या विविध क्षेत्रात प्रवेश करून येथील मानवी संबंध व मानवी वर्तन यांचा अभ्यास सुरू केला. यातूनच समाजशास्त्राच्या वेगवेगळ्या शाखा उदयास आलेल्या आहेत. त्यापैकीच आरोग्याचे समाजशास्त्र ही देखील अशीच एक शाखा असून ती एकदम नवीन अशी आहे. समाजशास्त्राज्ञांनी दुसऱ्या महायुद्धानंतर वैद्यकीय व आरोग्याच्या क्षेत्रात प्रवेश केला व औषधे, रोग, आजार, आरोग्य यांच्याशी निगडीत असलेल्या मानवी संबंधाचा व वर्तनाचा अभ्यास सुरू केला. तो अभ्यास करण्यासाठी समाजशास्त्रातील प्रचलित पद्धती, दृष्टीकोन, सिद्धांत, संकल्पना इत्यादींचा वापर करू लागले. प्रस्तुत अभ्यासपद्धतीतूनच आरोग्याचे समाजशास्त्र ही आणखी एक नवीन शाखा उदयास आली.

पूर्वी औषधे, रोग, आजार, आरोग्य, या गोष्टींना केवळ जैविक व शारिरीक पैलू नसून त्यांना आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पैलूंचाही विचार केला पाहिजे. असे आग्रहाने प्रतिपादन केल्यामुळे, रोग, आजार, औषधोपचार, व आरोग्य यांच्या अभ्यासास एक वेगळे वळण आणि दिशा मिळाली.

२) नावात बदल :-

आरोग्याचे समाजशास्त्र या शाखेचे नाव वेळोवेळी बदलत आलेले आहे. सुरुवातीस समाजशास्त्रज्ञांनी औषधोपचाराच्या किंवा वैद्यकीय क्षेत्रातील समस्यांचे अध्ययन सुरू केले. या अभ्यासातून ते समाजशास्त्राचा उपयोग वैद्यकीय क्षेत्रातील समस्या सोडविण्यासाठी कसा करता येईल याचे स्पष्टीकरण करू लागले. उदा- विविध रोग समाजात कसे पसरतात, त्याची कारणे कोणकोणती त्यावरील उपाययोजना किंवा उपचारपद्धती, तसेच सर्वसामान्य लोकांच्या दृष्टीने आजाराची व्याख्या कशी करतात. लोकवैद्यकीय मदत मिळविण्यासाठी कसे प्रवृत्त होतात. इत्यादी समस्यांचे विवेचन ते करू लागले. या विवेचनास या अभ्यासास औषधातील समाजशास्त्र (Sociology in Medicine) असे नाव दिले होते. त्यानंतर पुढे समाजशास्त्र हे वैद्यकीय व्यवसायातील समस्यापेक्षा, रोग, आजार, औषधोपचार, अनारोग्य यांचा सामाजिक समस्या म्हणून अभ्यासा करण्यावर अधिक भर देण्यात येत होता. या अभ्यासास औषधाचे समाजशास्त्र (Sociology in Medicine) असे म्हटले जाऊ लागले.

औषधातील समाजशास्त्र व औषधाचे समाजशास्त्र हे वर्गीकरण अमेरिकन अभ्यासक “रॉबर्ट स्ट्रास” यांनी १९५७ मध्ये केले व ते काही काळ अमेरिकेत मान्य केले. नंतर मात्र इंग्लंड, जर्मनी, नेदरलँड इत्यादी युरोपीय देशात मात्र हे वर्गीकरण रूढ झाले नाही. पुढे हे वर्गीकरण अमेरिकेतही नाकारले गेले आणि रोग, आजार, औषधोपचार, आरोग्य इत्यादींच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासास वैद्यकीय समाजशास्त्र (Medical Sociology) हे नाव दिले गेले. डेव्हिड मॅकेनिक यांच्या मते वैद्यकीय समाजशास्त्र हे रोगाभोवतालच्या मानवी वर्तनाचा अभ्यास करण्यावर विशेष भर देते. टॉलकॉट पार्सनस यांच्यामते वैद्यकीय समाजशास्त्र हे रोगास/आजारास विपधगामी वर्तनाचा एक प्रकार मानून रोगाचा अभ्यास करते. हे शास्त्र रोगी व डॉक्टरांतील परस्परसंबंध अभ्यासते. वैद्यकीय समाजशास्त्र हा नावास जवळपास सर्वत्र पसंती मिळाली. परंतु, काही दिवसानंतर वैद्यकीय समाजशास्त्र या नावाऐवजी “आरोग्याचे समाजशास्त्र” (Sociology of Health) हे नाव अनेक समाजशास्त्रज्ञ वापरू लागले. कारण केवळ रोग, आजार, औषधोपचार यांचाच नव्हे तर ‘आरोग्य व समाज’ यांच्यातील सर्व प्रकारच्या परस्परसंबंधाचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून होऊ लागला. म्हणून वैद्यकीय समाजशास्त्राऐवजी आरोग्याचे समाजशास्त्र हे नाव रूढ झाले. पुढे आज अनेक समाजशास्त्रज्ञ हे ‘आरोग्याचे समाजशास्त्र’ या ऐवजी ‘आरोग्य व आजारपणाचे समाजशास्त्र’ (Sociology of Health & ----) हे अधिक व्यापक नाव वापरू लागले आहेत. आरोग्याचे व आजारपणाचे समाजशास्त्र हे आरोग्य व समाज यांच्यातील आंतरक्रिया अभ्यासते. तसेच सामाजिक जीवनाचा रोगीष्टता (Morbidity) व मृत्युदर (Morbidity rate) यावर काय प्रभाव पडतो. तसेच रोगीष्टता व मृत्युदर यांचा सामाजिक जीवनाचा काय प्रभाव पडतो याचे परिक्षण करते.

थोडक्यात आरोग्याचे समाजशास्त्र या नावापूर्वी रोग, आजार, औषधोपचार, आरोग्य इत्यादींचा समाजशास्त्रीय

दृष्टीकोनातून अभ्यास करते. प्रथम “औषधातील समाजशास्त्र” नंतर “औषधाचे समाजशास्त्र” त्यानंतर “वैद्यकीय समाजशास्त्र” पुढे “आरोग्याचे समाजशास्त्र” व आज “आरोग्याचे व आजारपणाचे समाजशास्त्र” असे नाव मिळालेले दिसते. अर्थात, ही नावे परस्परांपासून पूर्णतः भिन्न वेगवेगळे नसून एकाच अभ्यास विषयाच्या विकासातील विविध टप्प्यांनी दिलेली ती वेगवेगळी नावे आहेत, असे म्हणता येते.

३) विविध शाखांतील भिन्नता :-

औषधातील समाजशास्त्र, औषधाचे समाजशास्त्र, वैद्यकीय समाजशास्त्र, आरोग्याचे समाजशास्त्र ह्या समाजशास्त्राच्या वेगवेगळ्या शाखा निर्माण झाल्या. या विविध उपशाखांमध्ये विविधता भेद किंवा भिन्नता दिसून येतो. तो समजावून घेणे आवश्यक आहे. यामध्ये असे सांगता येते की - (अ) औषधातील समाजशास्त्र हे औषधोपचाराच्या (वैद्यकीय) क्षेत्रातील समस्यांचा अभ्यास करण्यावर भर देते. (ब) औषधाचे समाजशास्त्र हे औषधोपचार करणाऱ्या डॉक्टरांच्या भूमिकेचा व त्यांच्या रोगनिवारण करणाऱ्या व्यवसायाचा म्हणजेच वैद्यकीय व्यवसायाचा अभ्यास करते. (क) वैद्यकीय समाजशास्त्र हे वैद्यकीय क्षेत्रातील विविध भूमिकाधारक व्यक्ती ज्या कार्यरत आहे. यामध्ये रोगी, डॉक्टर्स, नर्सेस, औषध-विक्रेते इत्यादीमधील परस्परसंबंधाचा व वर्तनाचा अभ्यास करते. (ड) आरोग्याचे समाजशास्त्र हे केवळ रोग, आजार, औषधोपचार यांचाच नव्हे तर आरोग्य व समाज यांच्यातील सर्व तऱ्हेच्या परस्परसंबंधाचा अभ्यास करते. आरोग्याचे समाजशास्त्र ही शाखा इतर शाखांहून अधिक व्यापक वा सर्वसमावेशक अशी आहे. या सर्व शाखांच्या अभ्यास विषयाची कक्षा किंवा सीमारेषा ही ताठर नसून लवचिक अशी आहे. त्यामुळे त्या परस्परांपासून पूर्णतः भिन्न नसून परस्परपुरक व परस्परावलंबी अशा आहेत.

४) वर्तनविषयक शास्त्र :-

आरोग्याचे समाजशास्त्र हे एक वर्तनविषयक शास्त्र (Behavioural Science) आहे. कारण यामध्ये मानवी जीवनाच्या एका विशिष्ट क्षेत्रातील म्हणजेच आरोग्य क्षेत्रातील व्यक्ती व समुहांच्या वर्तनाचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास केला जातो. समाजशास्त्रीयदृष्ट्या रोग होणे किंवा आजारी हे विपधगामी वर्तन (deviant behaviour) आहे. सामाजिक नियमनांचा भंग करणारे वर्तन म्हणजे सामाजिक विपधगमन होय. रोग वा आजार हे ही असेच विपधगमन असते. व्यक्तीने आरोग्यविषयक नियमनांचा भंग केला की, ती रोगाला/आजाराला बळी पडते. उदा- धुम्रपान, मद्यपान करणे किंवा उघड्यावरील अन्नपदार्थ खाणे यामुळे रोग होतात, आरोग्य बिघडते, धोक्यात येते. आरोग्याचे समाशास्त्र हे रोगी व्यक्तीच्या रोगावर औषधोपचार करणाऱ्या डॉक्टरांच्या रोग्याची सुश्रुषा करणाऱ्या पारिचारिकांच्या, रोग्यास आधार देणाऱ्या त्यांच्या आप्तमित्रांच्या वर्तनाचा अभ्यास करते. त्यामुळे हे शास्त्र वर्तनविषयक शास्त्र ठरते.

५) इतर शास्त्रांवर अवलंबून :-

आरोग्याचे समाजशास्त्र हे इतर अनेक शास्त्रांवर अवलंबून आहे. कारण रोगाची कारणमीमांसा, रोगनिदान, रोगावरील उपचार, रोगास प्रतिबंध, आरोग्याचे संरक्षण व संवर्धन इत्यादी गोष्टींच्या विवेचनासाठी आरोग्याच्या

समाजशास्त्रास वरील विविध शास्त्रातील ज्ञानावर किंवा सिद्धांतावर अवलंबून राहावे लागते. आरोग्यावर विविध जैविक शारिरीक, मानसिक, पर्यावरणविषयक घटकांचा प्रभाव पडत असतो. त्यामुळे आरोग्य बिघडविण्याच्या वेगवेगळ्या शारिरीक रोगांचे निदान करण्यासाठी जैविक प्रक्रियांचे व शरीरशास्त्राचे ज्ञान असणे आवश्यक ठरते. आजार हा केवळ शारिरीक त्रागा न देता मानसिक त्रास देखील देतो. त्यासर्वांचा परिणाम हा दैनंदिन कार्यावर, कुटुंबावर, त्यांच्या सामाजिक संबंधावर प्रतिकूल परिणाम होत असतो. तसेच काही आजार हे मानसिक स्वरूपाचे असतात. रोग्याच्या ह्या मानसिक दुर्बलतेचे व रोगाचे आकलन होण्यासाठी मानसशास्त्राचे ज्ञान उपयोगी पडते. व्यक्ती व समुदायाच्या आरोग्यावर सभोवतालच्या भौतिक पर्यावरणातील विविध घटकांचा जसे की, हवा, पाणी, वनस्पती, मृदा इत्यादींचा प्रभाव असतो. त्यामुळे आरोग्याच्या समाजशास्त्रास पर्यावरणशास्त्रीय ज्ञानाची मदत घ्यावी लागते. रोग्यावर औषधोपचार करणाऱ्या वैद्यकीय तज्ञांचा (उदा- डॉक्टर्स, नर्सेस इ.) व वैद्यकीय व्यवस्थेचा अभ्यास आरोग्याचे समाजशास्त्र करित असल्याने त्याचा वैद्यकशास्त्राशीही संबंध येतो. त्याचप्रमाणे औषधोपचाराच्या विविध पद्धतींचा विकास समजावून घेण्यासाठी आरोग्याच्या समाजशास्त्रास औषधशास्त्राचा विचार करणे आवश्यक ठरते. म्हणजेच आहार व आरोग्य यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. हा संबंधा समजून घेण्यासाठी आरोग्याच्या समाजशास्त्रास आहारशास्त्राची देखील मदत घ्यावी लागते. मानव आरोग्याचा अभ्यास करताना व्यक्ती व समुहाचे रितीरिवाज, श्रद्धा, मुल्ये, नियमने, मनोरंजन, खाणेपिणे व पोशाखविषयक सवयी इत्यादी सांस्कृतिक बाबींचाही विचार करावा लागतो. कारण सांस्कृतिक जीवनपद्धतीचा प्रभाव हा व्यक्तीच्या आरोग्यावर पडत असतो. यासर्वांचा विचार करण्यासाठी आरोग्याच्या समाजशास्त्रास सांस्कृतिक ज्ञान व शास्त्राचा आधार घ्यावा लागतो. अशाप्रकारे आरोग्याच्या समाजशास्त्रास आपल्या विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी विविध शास्त्रांवर अवलंबून राहावे लागते.

६) उपयोजित शास्त्र :-

आरोग्याचे समाजशास्त्र हे केवळ सैध्दांतिक (Theoretical) शास्त्र नसून ते उपयोजित (applied) शास्त्र आहे. कारण या शास्त्रातील ज्ञानाचा उपयोग व्यावहारिक समस्या सोडविण्यासाठी केला जातो. शास्त्राच्या दोन प्रकारच्या 'सैध्दांतिक शास्त्रे व उपयोजित शास्त्रे' असे एक वर्गीकरण आहे. सैध्दांतिक शाखा ही आपल्या अभ्यास विषयाचे शुद्ध सैध्दांतिक ज्ञान मिळवितात. तर उपयोजित शास्त्र ही सैध्दांतिक ज्ञानाचा उपयोग व्यावहारिक समस्या सोडविण्यासाठी कसा करावा याचे विवेचन करतात. सर्वच शास्त्र ही मुलतः सैध्दांतिक प्रकारची आहेत. कारण आपापल्या विषयाचे सैध्दांतिक ज्ञान मिळविणे हाच त्यांचा मूळ हेतू आहे. पण आज या सैध्दांतिक ज्ञानाचा उपयोग व्यावहारिक समस्या सोडविण्यासाठी केला जाऊ लागला. त्यातूनच प्रत्येक शास्त्रांमध्ये उपयोजित शाखा उदयास आली. उदा - पदार्थ विज्ञानातील ज्ञानाचा उपयोग बांधकामासाठी, रसायनशास्त्रांतील ज्ञानाचा उपयोग औषधनिर्मितीसाठी केला जाऊ लागला. यातूनच अनुक्रमे उपयोजित पदार्थ विज्ञान व उपयोजित रसायनशास्त्र या शाखा उदयास आल्या. आरोग्याचे समाजशास्त्र हे देखील समाजशास्त्राची अशीच एक उपयोजित शाखा आहे. कारण या ज्ञानाचा उपयोग

अशाप्रकारे आरोग्याचे समाजशास्त्र ही समाजशास्त्राची एक नवीन शाखा असून तिचे नाव वेळोवेळी बदलत आलेले आहे. वरीलप्रमाणे आरोग्याच्या समाजशास्त्राचा अर्थ, व्याख्या व स्वरूपाचा अभ्यास करता येईल.

१.२.२ ब) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय :

(Subject Matter of Sociology of Health)

समाजशास्त्राच्या अनेक शाखांपैकीच आरोग्याचे समाजशास्त्र ही एक महत्त्वाची शाखा आहे. आरोग्याचे समाजशास्त्र हे आरोग्य आणि समाज यांच्यातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करते. चांगले आरोग्य प्राप्त होणे हे प्रत्येक व्यक्तीचा हक्क किंवा अधिकार आहे. आणि प्रत्येक व्यक्तीस आरोग्यसंपन्न जीवन जगण्यासाठी समाजातील व्यक्तींना योग्य त्या व आवश्यक तेवढ्या सुविधा उपलब्ध करून देणे ही प्रत्येक समाजाची जबाबदारी आहे.

आरोग्य आणि समाज यांच्यातील परस्परसंबंध हे अत्यंत व्यापक आणि विस्तृत स्वरूपाचे आहेत. त्यामुळे या शास्त्राचा अभ्यासविषयक देखील अत्यंत व्यापक व विस्तृत असा आहे. या शास्त्रामध्ये आरोग्याची संकल्पना, आरोग्याचे विविध पैलू, आरोग्यावर प्रभाव टाकणारे विविध घटक, आरोग्याची काळजी घेणाऱ्या व्यवस्था (यंत्रणा), आरोग्य सोयीसुविधा, आरोग्याचे धोरण व नियोजन, आरोग्य प्रशासन, आरोग्य संवर्धन, आरोग्य शिक्षण, आरोग्याच्या क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या संघटना इत्यादी बाबींचा समाजशास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास होतो. त्याचप्रमाणे आरोग्य बिघडविण्यास कारणीभूत ठरणारे विविध रोग व आजार, रोग व आजार बरे करण्यासाठी केले जाणारे औषधोपचार, हे औषधोपचार करणारे तज्ञ डॉक्टर्स व त्यांचे इतर सहाय्यक व कर्मचारी यांच्या भूमिका, औषधोपचार करण्यासाठी स्थापन केलेली दवाखाना ही संघटना, या संघटनेतील व्यक्तींचे उदा- रोगी, रोग्यांचे नातेवाईक, डॉक्टर्स, नर्सेस, औषध विक्रेते वैद्यकीय व सामाजिक कार्यकर्त्या इत्यादीचे परस्परंशी होणारे वर्तन व त्यांच्यातील परस्परसंबंध इत्यादी सर्व बाबींचा या विस्ताराने अभ्यास हे आरोग्याचे समाजशास्त्र करते. तसेच रोगांचे प्रमाण कमी करण्यासाठी किंबहुना रोग होऊच नयेत, याकरीता कार्यरत असणारी प्रतिबंधात्मक व्यवस्था, तसेच व्यक्तीला व समाजाला आरोग्यसंपन्न जीवन जगता यावे याबाबतचा अभ्यास आरोग्याच्या समाजशास्त्रात केला जातो.

थोडक्यात आरोग्याचे समाजशास्त्र हे आरोग्याच्या प्रश्नांचा आणि त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या विचारप्रणाली, मूल्ये आणि व्यवस्थेचा अभ्यास करणारे शास्त्र समजले जाते.

आरोग्यामध्ये त्याच्याशी संबंधित जीवनातील अनेक क्षेत्राशी येत असतो. उत्तम आरोग्यासाठी स्वच्छता, आहार, मनोरंजन, श्रम यासारख्या अनेक बाबींचा विचार करावा लागतो. आरोग्य हे व्यक्ती आणि सामाजिक पातळीवर आधारित असते. आरोग्य चांगले असेल तर व्यक्ती नि पर्यायाने संपूर्ण समाज हे निरोगी राहून राष्ट्राच्या प्रगतीला पोषक ठरतात. आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयक विविध घटकांचे विवेचन सविस्तरपणे पुढीलप्रमाणे केले आहे.

१) आरोग्याचा अभ्यास :-

आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासात आरोग्याची संकल्पना केंद्रस्थानी आहे. त्यामुळे या शास्त्रात आरोग्याचा सविस्तर अभ्यास केला जातो. त्यादृष्टीने आरोग्याचा अर्थ, आरोग्याचे पैलू व आयाम, आरोग्यावर अनुकूल व प्रतिकूल प्रभाव टाकणारे नैसर्गिक, शारिरीक व मानसिक, जैविक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक इत्यादी सर्व घटकांचा अभ्यास हे शास्त्र करते. 'आरोग्य' ही संकल्पना अत्यंत व्यापक आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते, "आरोग्य म्हणजे केवळ रोगाचा किंवा दुर्बलतेचा अभाव नव्हे तर परिपूर्ण अशी शारिरीक, मानसिक व सामाजिक सुस्थिती असलेली एक अवस्था आहे." या व्याख्येवरील आरोग्य ही एक समतोलाची संतुलनाची अवस्था आहे. तसेच आरोग्याची संकल्पना ही सापेक्ष आहे. म्हणजे ती स्थळ, काळ व परिस्थितीनुसार बदलत आलेली आहे. आज सर्वच देशात लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेऊन त्याचे संवर्धन करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. त्यासाठी लोकांना पर्याप्त आरोग्य सेवा पुरविणे, त्यांना आरोग्य शिक्षण देणे, त्यादृष्टिकोनातून आरोग्याच्या विविध पैलूंबाबतचे धोरण ठरविणे व नियोजन करणे इत्यादी कार्ये केली जात आहेत. आरोग्याची काळजी, आरोग्याचे संवर्धन, आरोग्य सेवा, आरोग्य शिक्षण, आरोग्य धोरण तसेच आरोग्य नियोजन इत्यादी संकल्पनांचा अभ्यासा आरोग्याच्या समाजशास्त्रात केला जातो.

२) समुदाय आरोग्याचा अभ्यास :-

आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासात समुदाय आरोग्य (Community Health) या संकल्पनेचाही अभ्यास केला जातो. व्यक्ती ज्या समुदायात (उदा- खेड्यात, भागात, शहरात) राहात असेल. त्या समुदायाच्या आरोग्यावर व्यक्तीचे आरोग्य अवलंबून असते. त्यामुळे जर समुदायाचे आरोग्य उत्तम असेल तरच त्या समुदायात राहणाऱ्या व्यक्तींचे आरोग्य उत्तम राहू शकते. ज्या समाजातील वा राष्ट्रातील समुदायांचे आरोग्य चांगले असते. तो समाज वा राष्ट्र प्रगती करू शकतो. त्यामुळे आज सर्वच राष्ट्रे ही समुदायाच्या आरोग्यावर लक्ष देऊ लागली आहेत.

विसाव्या शतकातील पहिल्या दशकापर्यंत (१९९०-पर्यंत) समुदाय आरोग्य या संकल्पनेऐवजी 'सार्वजनिक आरोग्य' (Public Health) ही संकल्पना वापरली जात होती. सार्वजनिक आरोग्याच्या संकल्पनेत रोग निवारण करणे, संसर्जन्य रोगांवर नियंत्रण ठेवणे, सांडपाण्याची व्यवस्था करणे, टाकाऊ पदार्थाची (कचऱ्याची) विल्हेवाट लावणे, स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविणे इत्यादींवर भर दिला जाई. १९११ मध्ये हर्मन बिग्स (Hermann Biggs) या शास्त्रज्ञाने सार्वजनिक आरोग्य हे दंडनिय आहे. (Public Health is Punishable) अशी घोषणा केली. त्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य ही संकल्पना मागे पडली व तिच्या जागी समुदाय आरोग्य ही संकल्पना रूढ झाली.

समुदाय आरोग्य या संकल्पनेत समुदाय व त्यातील लोक यांच्या आरोग्यविषयक गरजा पूर्ण करण्याची जबाबदारी ही खाजगी व सार्वजनिक (शासकीय) व्यक्ती, समुह व संघटना यावर सोपविली जाते. समुदायाच्या व त्यातील लोकांच्या आरोग्याचे जतन व संरक्षण करणे तसेच त्यांच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारणे या गोष्टींचा

समावेश समुदाय आरोग्य या संकल्पनेत होता.

आधुनिक काळात आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेतूनच जे पर्यावरणाचे प्रदुषण होत आहे. व त्याचे लोकांच्या व समुदायांच्या आरोग्यावर जे दुष्परिणाम होत आहेत. त्यावर नियंत्रण ठेवणे व विविध रोगांवर प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे या गोष्टींचाही अंतर्भाव समुदाय-आरोग्य संकल्पनेत केला जातो.

३) रोगाचा अभ्यास :-

आरोग्याच्या समाजशास्त्रात रोगांचा अभ्यास केला जातो. आरोग्याप्रमाणेच रोग ही देखील या शास्त्राच्या अभ्यासातील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. “आरोग्य म्हणजे शारिरीक, मानसिक व सामाजिक सुस्थिती असलेली अवस्था आहे.” या सुस्थितीत बिघाड होणे म्हणजे आरोग्य बिघडणे होय. आरोग्यात बिघाड होण्याच्या स्थितीस ‘अनारोग्य’ असे म्हणतात. रोग झाला की अनारोग्याची स्थिती निर्माण होणे होय.

व्यक्तीला रोग होणे म्हणजे आरोग्य बिघडणे. त्यामुळे आरोग्य बिघडविण्यास कारणीभूत ठरणाऱ्या विविध रोगांचा अभ्यास आरोग्याच्या समाजशास्त्रात केला जातो. यामध्ये रोगाचा अर्थ, रोगाचे विविध प्रकार, रोग उद्भवण्याची कारणे, रोगाचा समाजात प्रसार होण्यास जबाबदार असणारे घटक, रोगाचे व्यक्ती, कुटुंब व एकंदर समाज यांच्यावर होणारे दुष्परिणाम, रोगावर करावयाची उपचारात्मक तसेच प्रतिबंधात्मक उपाययोजना इत्यादी बाबींचा अभ्यास आरोग्याच्या समाजशास्त्रात केला जातो.

रोग होणे हे विपथगामी आहे असे हे शास्त्र मानते. आरोग्याच्या क्षेत्रातील या विपथगामी वर्तनाचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करते. या विपथगामी वर्तनाच्या अभ्यासात सामाजिक रितीरिवाज, धार्मिक श्रद्धा व विधी, लोकांची आर्थिक व शैक्षणिक स्थिती इत्यादी घटकांचा रोग होणे, तो बरा होणे किंवा न होणे, रोग्याचे औषधोपचार घेणे वा न घेणे इत्यादी बाबींशी असलेला संबंध शोधला जातो.

४) आजारपणाचा अभ्यास :-

आरोग्याच्या समाजशास्त्रात आजारपणाचा शास्त्रीय अभ्यास होतो. सर्वसामान्य माणूस रोग व आजार या दोन्ही संज्ञा समान अर्थाने वापरतात. परंतु शास्त्रीय भाषेमध्ये त्यांचे अर्थ वेगवेगळे घेतले जातात. रोग ही संकल्पना मुख्यतः शारिरीक-मानसिक घटकांशी निगडित आहे. तर आजारपण ही सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांशी निगडित आहे. रोग हे शारिरीक व मानसिक अशा दोन्ही प्रकारचे असतात. शारिरीक रोग हे शरीराच्या पेशी व अवयव यांच्या सामान्य कार्यात बिघाड व विकृती निर्माण झाल्याने उद्भवतात. तर मानसिक रोग हे मानसिक ताणतणाव व शारिरीक-मानसिक विकृतीमुळे उद्भवत असतात. याउलट आजार हे सामाजिक-सांस्कृतिक नियमनांच्या उल्लंघनामुळे उद्भवतात. त्यामुळे आरोग्याच्या समाजशास्त्रात आजारपण हे विपथगामी वर्तन मानले जाते. परंतु आजारपण हे जरी विपथगामी वर्तन मानले जात असले तरी या वर्तनास व्यक्तीला जबाबदार धरले जात नाही. कारण कोणत्याही व्यक्तीला आपण आजारी पडावे असे वाटत नसते.

आजारी व्यक्तीने विशिष्ट प्रकारचे वर्तन करावे अशी इतरांची अपेक्षा असते. त्या अपेक्षेप्रमाणे व्यक्तीने वर्तन

करणे हे व्यक्तीचे कर्तव्य समजले जाते. यासच “आजाऱ्याची भूमिका (Sick role) असे म्हणतात.” अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ टॉलकॉट पार्सन्य यांनी त्यांच्या (Social System 1957) या ग्रंथात संरचनात्मक-कार्यात्मक दृष्टीकोनातून आजाऱ्याची भूमिका ही संकल्पना मांडली आहे. अशाप्रकारे आजारपणाचा अभ्यास हा आरोग्याच्या समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय आहे, असे सांगता येते.

५) औषधांचा अभ्यास :-

औषधांचा अभ्यास हा ही आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासातील महत्त्वाचा अभ्यासविषय आहे. रोग वा आजार झाला की, व्यक्तीचे आरोग्य बिघडते. बिघडलेल्या आरोग्यात सुधारणा करून ते सामान्य अवस्थेत (normal state) आणण्यासाठी उपाययोजना केली जाते.

प्राचीन काळापासून मनुष्य रोगनिवारण्याचे उपाय शोधत आलेला आहे. यातील एक महत्त्वाची उपाययोजना म्हणजे औषधे योजना होय. या औषध योजनेचा अभ्यास वैद्यकशास्त्रज्ञाप्रमाणे समाजशास्त्रज्ञ देखील करू लागले आहेत. कारण बहुतांशी रोगांचे व आजाराचे मूळ हे सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यावरणात आढळून येते. त्यामुळे अशा रोगांवर औषधोपचार करताना त्यांना जबाबदार असणाऱ्या सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांचा विचार झालाच पाहिजे असे समाजशास्त्रज्ञ मानतात. यासंदर्भात अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञ फ्रॉज बोआस (Franz Boas) म्हणतात की, अनेका रोगाची उत्पत्ती ही समाजातूनच होत असते. आणि त्या रोगावरील उपाययोजना देखील समाजाजवळच असतात. म्हणून रोग व त्यावरील उपाययोजना विशेषतः औषधोपचार योजना ह्या सामाजिक घटना मानून त्यांचा अभ्यास आरोग्याच्या समाजशास्त्रात केला जातो. यादृष्टीने औषधोपचार पद्धतीचा उदय व विकास, विविध औषधोपचार पद्धतीचे (उदा. आयुर्वेद, युनानी, सिद्ध, निसर्गोपचार, अॅलोपॅथी, होमिओपॅथी इत्यादी) बदलते स्वरूप, त्यांचे आरोग्यावर होणारे परिणाम, औषधोपचार करणारे व्यावसायिक तज्ज्ञ (डॉक्टर्स, वैद्य, हकीम इत्यादी) रोगी व औषधोपचार करणारे तज्ज्ञ यांच्यातील परस्परसंबंध इत्यादी बाबींचा ऊहापोह आरोग्याचे समाजशास्त्र करते.

६) दवाखाना या व्यवस्थेचा अभ्यास :-

आरोग्याच्या समाजशास्त्रात दवाखाना किंवा इस्पितल, (Hospital) या संघटनेचा वा व्यवस्थेचाही अभ्यास होतो. काही रोग किंवा आजार अत्यंत गंभीर असतात. त्या रोग्यास कोणत्याही क्षणी डॉक्टरच्या सेवेची गरज भासते. किंवा एखाद्या रोग्याला पूर्ण विश्रांतीची गरज असते. त्यामुळे रोग्यास डॉक्टरांच्या देखरेखीखाली ठेवणे गरजेचे असते. या गरजेतूनच रोग्यावर औषधोपचार करण्यासाठी ‘दवाखाना’ ही औषधोपचारीक संघटना अस्तित्वात आली आहे. सुरुवातीस दवाखान्यात रोग्याला केवळ वैद्यकीय सेवा पुरविण्यावर भर दिला जात असल्याने दवाखाना हे एक वैद्यकीय केंद्र (Medical Centre) मानले जाई.

आज मात्र दवाखान्यात वैद्यकीय सेवांबरोबरच आरोग्य सेवाही (Health Services) पुरविल्या जातात. त्यामुळे दवाखाना हे आरोग्य केंद्र (Health Centre) देखील बनले आहे. त्यामुळे आरोग्याच्या समाजशास्त्रात

दवाखान्याचा अभ्यास एक वैद्यकीय केंद्र व आरोग्य केंद्र म्हणून केला जातो. दवाखाना ही एक समाजव्यवस्था किंवा सामाजिक संघटना मानून तिचा अभ्यास समाजशास्त्रज्ञ करतात. त्यादृष्टीने दवाखान्याची संघटना, तेथील अधिकारी तंत्र (नोकरशाही) दवाखान्यातील कार्यविभाजन, दवाखान्याशी संबंधित असणाऱ्या विविध भूमिकाधारकांतील (उदा- रोगी, रोग्याचे आप्तमित्र, डॉक्टर्स, नर्सेस, इतर तंत्रज्ञ व सामान्य कर्मचारी, औषधे विक्रेता, वैद्यकीय सामाजिक कार्यकर्ता, दवाखान्याचे व्यवस्थापक इत्यादी) आंतरसंबंध वा आंतरक्रिया त्यांच्या भूमिका इत्यादींचा अभ्यास हे शास्त्र करते. अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी दवाखाना ही समाजव्यवस्थेची एक उपव्यवस्था (Sub-System) मानून व दवाखान्याशी निगडित व्यक्तीमधील परस्परसंबंध हे सामाजिक संबंधाचाच एक प्रकार मानून दवाखान्याचा अभ्यास केलेला आहे. उदा - सझाझ आणि हॉलंडर (Szaza & Hollender) यांनी डॉक्टर व रोगी यांच्यातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास केला. एम.इ.डब्ल्यु गॉस (M.E.W.Goss) यांनी दवाखान्यातील डॉक्टर्स व अन्य अधिकारी यांच्यातील परस्परसंबंधाचा तसेच दवाखान्याच्या संरचनेचा रोगी व औषधव्यवस्था यावर पडणाऱ्या प्रभावाचा अभ्यास केला.

वरील आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाव्यतिरिक्त आणखीन काही बाबींचा या विषयाच्या अभ्यासविषयांतर्गत समावेश करता येतो.

यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला उत्तम आहाराची सक्त गरज असते. उत्तम, पौष्टिक व जीवनसत्त्वयुक्त आहार हे उत्तम आरोग्याचे प्रतिक होय. आहारावर व्यक्तीचे आरोग्य अवलंबून असल्यामुळे कदाचित आहाराचा समावेश देखील आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयात केला जातो. आहाराबरोबरच निसर्ग, क्रीडा, शिक्षण, श्रम तथा काम, आर्थिक अवस्था, उपचार व्यवस्था, आणि व्यक्ती ज्या समाजात राहतो ती समाजव्यवस्था यासर्वांचा समावेश आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयात केला जातो.

१.२.३ क) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे महत्त्व (Importance of Sociology of Health) :

आरोग्याची कल्पना ही समाज सापेक्ष स्वरूपाची आहे. आरोग्य हे व्यक्ती, कुटुंब व समाजाला अभिप्रेत असणारी अवस्था आहे. निरोगी शरीरात वैयक्तिक आरोग्याबाबत कौटुंबिक, नागरी, सामाजिक, मानसिक व जागतिक आरोग्य या सर्वांचा समावेश होतो. आरोग्याचा विचार करताना वैयक्तिक, कौटुंबिक, युवक-वृद्ध, स्त्रिया, ग्रामीण व आदिवासी भाग, शहरी भागातील आरोग्य या सर्व बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे. आरोग्य म्हणजे मनःस्वास्थ्य, शरीरस्वास्थ्य, कुटुंबस्वास्थ्य व पर्यावरणस्वास्थ्य होय. म्हणूनच याठिकाणी वैयक्तिक आरोग्यापासून सामाजिक व राष्ट्रीय आरोग्याची काळजी घेणे आवश्यक ठरते.

आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे महत्त्व मानवी जीवनात अत्यंत उपयुक्त आहे. परंतु प्रत्येक शास्त्र हे सैद्धांतिक तसेच व्यावहारिकदृष्ट्या उपयुक्त वा महत्त्वाचे असते. त्याप्रमाणे आरोग्याचे समाजशास्त्राचे देखील सैद्धांतिक व व्यावहारिकदृष्ट्या उपयुक्तता याठिकाणी पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

अ) सैद्धांतिक उपयुक्तता वा महत्त्व (Theoretical Utility or Importance) :

आरोग्याच्या समाजशास्त्रामुळे “आरोग्य व समाज” यांच्यातील परस्परसंबंधाचे आपणास यथार्थ ज्ञान मिळते व हे सैद्धांतिक ज्ञान महत्त्वाचे आहे. वैद्यकीय क्षेत्रात व आरोग्याच्या क्षेत्रात सामाजिक वस्तुस्थिती वा वास्तव (Social fact or Reality) काय आहे, या क्षेत्रातील विविध व्यक्तींचे परस्परसंबंधाचे व त्यांचे वर्तन कसे आहे. तसेच तेथील विविध समूह, संख्या, संघटना यांचे स्वरूप, कार्य व परस्परसंबंध कसे आहेत, इत्यादी बाबींचे वस्तुनिष्ठ ज्ञान या शास्त्रामुळे मिळते व हे ज्ञान सैद्धांतिक दृष्टीने उपयुक्त ठरते.

१) आरोग्याच्या समाजशास्त्रातील वस्तुनिष्ठ ज्ञानामुळे, यथार्थ ज्ञानामुळे रोग, आजार, औषधोपचार, आरोग्य इत्यादी विषयीचे आपले पूर्वग्रह, गैरसमजूती, अशास्त्रीय कल्पना व मते, अंधश्रद्धा, चुकीच्या सामाजिक अभिवृत्ती दूर होण्यास मदत होते.

२) आरोग्याच्या समाजशास्त्रामुळे आरोग्यावर प्रभाव टाकणाऱ्या आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, शारिरीक, पर्यावरणीय इत्यादी घटकांचे शास्त्रीय ज्ञान आपणास होते आणि हे शास्त्रीय ज्ञान आरोग्यविषयक समस्यांचे यथार्थ आकलन होण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

३) आरोग्याच्या समाजशास्त्रात आरोग्य व समाज यांच्यातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास केला जातो. हा अभ्यास करत असताना जीवशास्त्र, शरीरशास्त्र, सांस्कृतिक मानवशास्त्र, पर्यावरणशास्त्र इत्यादी शास्त्रांची मदत व मार्गदर्शन होते. त्यामुळे आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासामुळे आपणास या विविध शास्त्रातील सिद्धांत निष्कर्ष, विचार, मते, कल्पना इत्यादींचीही तोंडओळख होण्यास मदत होते. तसेच या शास्त्राबद्दल शास्त्रीय ज्ञान व आकलन वाढवण्यास मदत होते.

४) रोग, आजार, औषधोपचार, आरोग्य इत्यादीविषयीचे हे शास्त्र सैद्धांतिक ज्ञान उपलब्ध करते. त्यामुळे या उपलब्ध ज्ञानाच्या आधारे इतर शास्त्रांना आपापल्या विषयांचा अभ्यास करताना मार्गदर्शक व उपयुक्त ठरते. तसेच विविध शास्त्रांच्या अभ्यासकांना अध्यापनाची व संशोधनाची विविध क्षेत्रे उपलब्ध करून देते.

अशाप्रकारे, आरोग्याचे समाजशास्त्र सैद्धांतिकदृष्ट्या उपयोगी पडते. त्यामुळे या शास्त्राचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

ब) व्यावहारिक उपयुक्तता वा महत्त्व (Practical Utility or Importance) :

आरोग्याचे समाजशास्त्र हे उपयोजित म्हणजेच व्यवहारोपयोगी असे शास्त्र असल्याने त्यास व्यावहारिकदृष्ट्याही महत्त्व आहे. आरोग्याचे समाजशास्त्राचे व्यावहारिक महत्त्व वा उपयुक्तता पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१) आरोग्यविषयक समस्यांचे निर्मुलन :-

प्रत्येक समाजात कोणत्या ना कोणत्यातरी आरोग्यविषयक समस्यांनी ग्रासलेले असते. त्या आरोग्यविषयक समस्यांचे निर्मुलन करण्यासाठी, किमान त्याची तीव्रता कमी करण्यासाठी आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे ज्ञान

असणे अत्यंत उपयोगी पडते. कारण त्या शास्त्रात रोगांची वा आजाराची कारणे, आरोग्यावर प्रभाव टाकणारे विविध घटक याबाबतची शास्त्रीय माहिती व ज्ञान उपलब्ध करून देते व ही माहिती व ज्ञान रोगनिवारण्यासाठी, रोगाचा प्रसार (फैलाव) रोखण्यासाठी, रोगांना प्रतिबंध करण्यासाठी उपयोगात आणता येते. उदा - एखाद्या समाजातील प्रचलित काही रूढीपरंपरा, श्रद्धा, मुल्ये, खाणपाण व पोशाखाविषयीच्या सवयी इत्यादी सांस्कृतिक बाबींमुळे आरोग्यविषयीच्या अनेक गंभीर समस्या उद्भवत असतात. अशा या समस्यांविषयी लोकांमध्ये जाणीव-जागृती घडवून आणणे. त्याविषयी त्याचे प्रबोधन करणे, त्या समस्यांच्या निर्मुलनासाठी जनमत संघटित करणे अशी कार्ये आरोग्याच्या समाजशास्त्रातील ज्ञानांच्या आधारे पार पाडता येतात. बहुसंख्य लोक निरक्षर, अडाणी, अंधश्रद्धा, दैववादी असून ते रोग वा आजार देवाच्या अवकृपेमुळे कोप होतात असे मानून रोग किंवा आजार बरा व्हावा म्हणून ही लोक अशास्त्रीय उपाय करतात. यामध्ये देवाला नवस बोलणे, पुजापाठ करणे, अंगारेधुपारे, गंडेदोरे वापरणे इत्यादीचा अवलंब करून आपल्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात.

आरोग्याच्या समाजशास्त्रातील ज्ञानाच्या आधारे लोकामधील अज्ञान-अंधश्रद्धाचे निर्मुलन करण्याचा प्रयत्न करते.

थोडक्यात, आरोग्यविषयक समस्यांच्या निर्मुलनासाठी हे शास्त्र अत्यंत उपयुक्त ठरते.

२) आरोग्य धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी :-

आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अध्ययनामुळे समाजास उपयुक्त आरोग्य धोरण (Health Policy) आखण्यासाठी किंवा भविष्यासाठी व त्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी उपयोगी पडते. आधुनिक राज्य हे कल्याणकारी राज्य (Welfare State) असल्याने जनतेच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या मुलभूत गरजांची पूर्तता करणे हे राज्यकर्त्यांचे प्रमुख कर्तव्य मानले जाते. त्यामुळे सर्वच राज्यात (राष्ट्रात) जनतेच्या आरोग्याचे संरक्षण व संवर्धन करण्याची जबाबदारी सरकारने उचललेली आहे. त्यामुळे प्रत्येक सरकार आरोग्य विषयक धोरण ठरविते व त्या धोरणाची नियोजनबद्धपणे अंमलबजावणी करते. अर्थात आरोग्य धोरणाची नियोजनबद्धपणे अंमलबजावणी करते. आरोग्य धोरणाची आखणी करताना जनतेच्या आरोग्यविषयक गरजा, अपेक्षा, प्रश्न किंवा समस्या काय आहे. इत्यादी बाबींचा विचार करून आखलेले असावे लागते. यासर्व गोष्टींचा विचार न करता आखलेले आरोग्य धोरण हे अयशस्वीच ठरते. म्हणून आरोग्य धोरणाच्या यशस्वीतेकरीता कोणत्याही राष्ट्रातील आरोग्य धोरण ठरविण्यासाठी, राज्यकर्त्यांना व त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांना लोकांच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे व गरजांचे शास्त्रीय ज्ञान असावेच लागते आणि हे ज्ञान आरोग्याचे समाजशास्त्र उपलब्ध करून देते. म्हणून आरोग्य धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी यशस्वीपणे करण्यासाठी आरोग्याचे समाजशास्त्र उपयुक्त ठरते.

३) व्यावसायिकांना मार्गदर्शक :-

आरोग्याचे समाजशास्त्र हे आरोग्य तसेच वैद्यकीय व्यावसायिकांना मार्गदर्शक म्हणून उपयुक्त ठरते.

आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांनी केवळ आजार व औषधोपचारावर भर न देता आरोग्य व वैद्यकीय व्यवसायावर व्यावहारिक उपयुक्ततेच्या दृष्टीकोनातून भर दिलेला आहे.

यामध्ये डॉक्टर्सनी केवळ तांत्रिक व औपचारिक दृष्टीने रोग्याकडे न पाहता, त्याच्याकडे प्रेमाने व सहानुभूतीने पाहिले पाहिजे. त्यांनी आपला व्यवसाय हा केवळ पैसा कमविण्याचा धंदा न मानता, ते समाजसेवेचे एक व्रत मानावे. रोग्याची, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी विचारात घेऊन त्याची वैद्यकीय व आरोग्यविषयक काळजी घ्यावी, अशी भूमिका समाजशास्त्रज्ञांनी आग्रहाने मांडलेली आहे.

वैद्यकीय व्यावसायिकांच्या सामाजिक बांधिलकीविषयी व कर्तव्याबाबत पार्क आणि पार्क यांनी असे मत मांडले आहे की, केवळ रोग्याच्या शरीराचे तापमान सामान्य पातळीवर आले किंवा शस्त्रक्रियेचे टाके काढले की, डॉक्टरांची जबाबदारी संपत नाही. तर रोग्याला पूर्ववत सामान्य (normal) स्तरावर आणणे, त्याची कार्यक्षमता टिकवून ठेवणे, तसेच पूर्वीप्रमाणेच त्यांना त्याची दैनंदिन कार्ये पार पाडण्यास सक्षम बनविणे. याकरिता देखील डॉक्टरांनी मानसिक आधार देऊन सक्षम करण्याचा प्रयत्न करणे.

थोडक्यात, समाजशास्त्रज्ञांनी वैद्यकीय व्यावसायिकांच्या कर्तव्याबाबत त्यांच्या प्रशिक्षणाबाबत महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष मांडलेले आहेत. आणि ते निष्कर्ष आरोग्याचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत.

४) विविध लोकांना उपयुक्त:-

आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे अध्ययन हे विविध लोकांकरीता अत्यंत उपयुक्त आहे. यामध्ये -

१) सामान्य लोकांकरीता - आपल्या वैयक्तिक व सामुदायिक आरोग्याची काळजी कशी घ्यावी, आरोग्याचे संरक्षण व संवर्धन कसे करावे हे समजण्यासाठी आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे ज्ञान अत्यंत उपयुक्त ठरते.

२) औषधाचे उत्पादन, वितरण व विक्री करणाऱ्या लोकांनाही त्यांची कार्ये यशस्वीपणे करण्यासाठी या शास्त्राचा अभ्यास करणे अत्यंत उपयुक्त आहे.

३) रोग वा आजार यावर उपचार करणाऱ्या वैद्यकीय व्यावसायिकांना यामध्ये डॉक्टर्स, नर्सस, ब्रदर्स इत्यादीकरीता मार्गदर्शन हे शास्त्र करते. वैद्यकीय सेवा पुरविणारे आणि आजारी व्यक्ती, आजारी व्यक्तीचे आप्तसंबंधीत यांच्याशी कशा स्वरूपाची आंतरक्रिया करणे तसेच त्यांच्याशी हितसंबंधीत आंतरसंबंध प्रस्थापित करण्यासाठीही हे आरोग्याचे समाजशास्त्र अत्यंत उपयुक्त आहे.

४) जगात स्थानिक पातळीपासून ते जागतिक पातळीपर्यंत आरोग्याच्या क्षेत्रात अनेक सेवाभावी व्यक्ती, संस्था व संघटना कार्यरत आहेत. त्या वैद्यकीय व आरोग्य सुविधा लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे, लोकांमध्ये आरोग्यविषयी जाणीव-जागृती निर्माण करण्याचे कार्य करीत आहेत. त्या कार्याशी संबंधीत सर्व लोकांना त्यांची कार्ये अधिक तत्परपणे पार पाडण्याकरीता आरोग्य व समाज यांच्यातील परस्पर संबंधाचे शास्त्रीय ज्ञान असणे आवश्यक ठरते.

५) आरोग्य धोरण ठरविणे, धोरणांची कायदेशीर किंवा काटेकोर अंमलबजावणी करण्याकरीता आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे ज्ञान राज्यकर्त्यांना अधिक मार्गदर्शक करीत आहे. तसेच प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांनाही उपयुक्त आहे.

अशाप्रकारे सामान्य लोकांपासून ते राज्यकर्त्यांपर्यंत आरोग्याचे समाजशास्त्र हे उपयुक्त ठरते. तसेच व्यावहारिक आणि सैद्धांतिक दृष्ट्याही हे शास्त्र अत्यंत महत्त्वाचे आहे असे सांगता येईल.

वरील आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे महत्त्व अत्यंत उपयुक्त आहे. पण सर्वसाधारण व्यक्तीच्या जीवनातही या शास्त्राचे महत्त्व असलेले दिसून येते. यामध्ये -

१) महिला व बाल आरोग्य निकोप राहण्यासाठी त्यांच्या संवर्धन, संरक्षणाची व संगोपनाची जबाबदारी ही कुटुंबाची आहे. या शास्त्राद्वारे कौटुंबिक आरोग्य रक्षणात कुटुंबाची भूमिका महत्त्वाची आहे. असा संदेश दिला जातो.

२) व्यक्तीच्या स्वास्थ्यावर सामाजिक स्वास्थ्य किंवा सामाजिक आरोग्य, वा सार्वजनिक आरोग्य अवलंबून आहे. याची ही जाणिव-जागृती हे शास्त्र करून देत असते. ज्या देशातील लोकांचे आरोग्य निकोप समृद्ध असेल त्या देशाची सर्वांगीण प्रगती ही अधिकाधिक होत असते.

३) आरोग्याच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासामुळे सामान्य जनतेला आरोग्यविषयक सोईसुविधा व ज्ञान आणि माहिती देणे व त्यांचे आरोग्य चांगले राखणेबाबत व व्यक्तीचा एकूण विकास साध्य करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.

थोडक्यात, ज्याप्रमाणे मानवी जीवनात आरोग्याला महत्त्व आहे तसेच आरोग्य शिक्षणसुद्धा तितकेच महत्त्वपूर्ण आहे.

मनुष्याच्या आयुष्यात अनेक आकस्मित आजारांना सामोरे जावे लागते. आरोग्य समाजशास्त्रामार्फत मानवाच्या सुखी व समृद्ध जीवनासाठी मार्गदर्शन केले जाते. सध्याच्या धावपळीच्या जगात आरोग्य, सामाजिक आरोग्य याविषयीची माहिती असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

१.४ सारांश :

‘आरोग्याचे समाजशास्त्र’ या पेपर मधील प्रथम प्रकरण आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे परिचय या प्रकरणामध्ये तीन उपविभाग केलेले असून, त्यामधील प्रथम उपविभागात आरोग्याचे समाजशास्त्राचा अर्थ आणि स्वरूपामध्ये अध्ययन करित असताना प्रथम आरोग्य या संज्ञेचा अर्थ, नंतर आरोग्याचे समाजशास्त्राची व्याख्या, तसेच स्वरूपामध्ये एकूण सहा मुद्द्यांच्या आधारे मांडले आहे. या शास्त्रात आरोग्य व समाज यांच्यातील परस्परसंबंधाचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास केला जातो. आरोग्याबाबत अध्ययन करित असताना व्यक्तीचे सशक्त, सुदृढ आरोग्य हे सदृढ समाजासाठी म्हणजेच राष्ट्रासाठी पोषक असते.

या प्रकरणाच्या दुसऱ्या उपविभागात आरोग्याच्या समाजशास्त्राचा अभ्यासाविषयाचे अध्ययन करण्यात आले आहे. या अभ्यासविषयाचे अध्ययन सहा भागामध्ये करण्यात येते. यामध्ये आरोग्याचा अभ्यासामध्ये नैसर्गिक, शारिरीक व मानसिक, जैविक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक व सांस्कृतिक इत्यादी स्थल-काल सापेक्ष अशी संकल्पना आहे. आरोग्य धोरण व त्यांची अमलबजावणी, आरोग्याच्या क्षेत्रात कार्यरत असलेली संघटना, आरोग्य प्रशासन, औषधोपचार करणारे तज्ञ डॉक्टर्स व त्यांचे इतर सहाय्यक व कर्मचारी व रोगी यांच्यातील परस्परसंबंध इत्यादींचा सर्वव्यापी अध्ययन हे शास्त्र करते.

तृतीय उपविभागामध्ये आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे महत्त्व काय आहे. याचे विस्ताराने अध्ययन केले आहे. यामध्ये आरोग्याचे समाजशास्त्राचे महत्त्वाचा अभ्यास करित असताना दोन प्रकारे त्याची उपयुक्तता सांगण्यात आली आहे. यामध्ये सैद्धांतिक उपयुक्तता व व्यावहारिक उपयुक्ततेच्या आधारे महत्त्व सांगण्यात आले. तसेच यामध्ये सामान्य जनसमुदायापासून ते राज्यकर्त्यापर्यंत, हे आरोग्याचे समाजशास्त्र हे उपयोगी ठरते.

स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न : १

अ) रिकाम्या जागा भरा .

- १) ----- व ----- यांच्यामधील परस्परसंबंधाचा वैज्ञानिक अभ्यास म्हणजे आरोग्याचे समाजशास्त्र होय.
- २) "WHO" चा फुलफार्म ----- आहे.
- ३) ----- ही शाखा रोगाभोवतालच्या मानवी वर्तनाच्या अभ्यासावर विशेष भर देते.
- ४) कोणत्याही देशाची प्रगती ही त्या देशातील लोकांच्या निकोप ----- वर अवलंबून असते.
- ५) जागतिक आरोग्य संघटनेने आरोग्याची मुलभूत शाखा ----- साली केली.

स्वयंअध्ययनासाठीचे प्रश्न : २

अ) रिकाम्या जागा भरा.

१. आरोग्याची संकल्पना ही स्थल-काल ----- आहे.
२. समाजशास्त्रीयदृष्ट्या आजारी पडणे हे ----- वर्तन आहे.
३. आरोग्यात बिघाड होण्याच्या स्थितीस ----- असे म्हणतात.
४. आजान्याची भूमिका (Sick Role) ही संकल्पना ----- यांनी मांडली.
५. १९११ मध्ये ----- या शास्त्रज्ञाने सार्वजनिक आरोग्य हे दंडनिय आहे, अशी घोषणा केली.

स्वयंअध्ययनासाठीचे प्रश्न - ३

- १) आरोग्याचे समाजशास्त्र हे केवळ सैद्धांतिकशास्त्र नसून ते ----- शास्त्र ही आहे.
- २) आधुनिक राज्य हे ----- राज्य मानले जाते.
- ३) आज आरोग्य ही ----- गरज मानली जाते.
- ४) वैद्यकीय व्यावसायिकांच्या सामाजिक बांधिलकीविषयी व कर्तव्याबाबत ----- यांनी भाष्य केले आहे.
- ५) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे अध्ययन हे ----- आख्यासाठी उपयुक्त ठरते.

१.५ पारिभाषिक संज्ञा/स्मरणार्थ संज्ञा :

आरोग्य - आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक दृष्टीकोनातून सुस्थित अशी अवस्था होय.

WHO - (World Health organization) "जागतिक आरोग्य संघटना"

आरोग्याचे समाजशास्त्र - आरोग्य व समाज यांच्यातील परस्परसंबंधाचा वैज्ञानिक अभ्यास म्हणजे आरोग्याचे समाजशास्त्र होय.

अनारोग्य - आरोग्यात बिघाड होण्याच्या स्थितीस 'अनारोग्य' म्हणतात.

आजाऱ्याची भूमिका - आजाऱी व्यक्तीने विशिष्ट पद्धतीने वर्तन करावे अशी इतरांची अपेक्षा असते. ही अपेक्षा आजाऱी व्यक्तीने पूर्ण करणे हे तिचे कर्तव्य मानले जाते. यास "आजाऱ्याची भूमिका" (Sick Role) म्हणतात.

दवाखाना - रोग्यावर औषधोपचार करणारी संघटना किंवा वैद्यकीय केंद्र होय.

वैद्यकीय समाजशास्त्र - रोग, आजार, औषधोपचार, आरोग्य इत्यादींच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासास वैद्यकीय समाजशास्त्र म्हणतात.

विपधगामी वर्तन - सामाजिक नियमनांचा भंग करणारे वर्तन म्हणजे सामाजिक विपथगमन होय.

कल्याणकारही राज्य - स्थूलमानाने देशातील सर्व नागरिकांच्या मुलभूत कल्याणकारी जबाबदारी स्वीकारून, त्यानुसार आपली शासकीय धोरणे व कार्य ठरविणारी राज्यसंस्था होय.

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नासाठीची उत्तरे :

स्वयं अध्ययन प्रश्न -१

- १) आरोग्य व समाज
- २) जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)
- ३) आरोग्याचे समाजशास्त्र

४) आरोग्यावर

५) १९४८

स्वयं अध्ययन प्रश्न - २

१) सापेक्ष

२) विपथगामी

३) अनारोग्य

४) टॉलकॉम पार्सन्य

५) हर्मन विग्स

स्वयंअध्ययन प्रश्न -३

१) उपयोजित

२) कल्याणकारी

३) मुलभूत

४) पार्क आणि पार्क

५) आरोग्य धोरण

१.७ सरावासाठीचे प्रश्न :

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१) आरोग्याच्या समाजशास्त्राची व्याख्या देऊन त्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.

२) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय स्पष्ट करा.

३) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे महत्त्व विशद करा.

ब) टिपा लिहा.

१) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचा अर्थ व व्याख्या.

२) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे स्वरूप.

३) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय.

४) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे सैद्धांतिक महत्त्व.

५) आरोग्याच्या समाजशास्त्राचे व्यावहारिक महत्त्व.

१.८ संदर्भ ग्रंथ :

- १) काळदाते सुधा - (१९८१) वैद्यकीय समाजशास्त्र, नाथ प्रकाशन, औरंगापुरा.
- २) प्रा. पुजारी कृष्णकुमार - (१९९६) वैद्यकीय समाजशास्त्र, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगापुरा, औरंगाबाद.
- ३) गवांदे सुलोचना - (२०१९) कर्करोग : माहिती आणि अनुभव : पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई २०१९.
- ४) जावडेकर बा. गं. - (२०१७) मधुमेह : रोहन प्रकाशन पुणे.
- ५) प्रा. खंडागळे रघुनाथ चंद्रकांत - (२०२०) आरोग्याचे समाजशास्त्र, खंडागळे प्रकाशन, सांगली.
- ६) प्रा. डॉ. मारूलकर विजय आणि प्रा. डॉ. पाडळकर दयावती - (२०२०) 'आरोग्याचे समाजशास्त्र' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ७) Ogale S. L. - (1976) Health & Populataion, Sanjeev -----, Tilak Road Pune 1976.
- ८) पी. के. कुलकर्णी - (२००८) आरोग्य आणि समाज, डायमंड पब्लिकेशन्स.

* * *

घटक - २
भारतातील प्रमुख आजार
(Major Diseases in India)

घटक संरचना

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ मधुमेह - कारणे आणि उपाययोजना

२.२.२ हृदयविकार - कारणे आणि उपाययोजना

२.२.३ कर्करोग - कारणे आणि उपाययोजना

२.४ स्वयंअध्ययन प्रश्न

२.५ सारांश

२.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.७ सरावासाठी प्रश्न

२.८ चिंतन आणि कार्य

२.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे :

- १) मधुमेहाची कारणे आणि उपाययोजना जाणू शकतो.
- २) हृदयरोगाची कारणे आणि उपाय योजना जाणून घेऊ शकाल.
- ३) कर्करोगाची कारणे व उपाययोजना समजू शकाल.

२.१ प्रस्तावना :

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपण निरोगी असावे असे वाटते. व्यक्तीचे आरोग्य उत्तम असेल तर व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारचे बौद्धिक आणि श्रमाचे काम करण्यासाठी उत्साह येत असतो. मन आणि शरीर निरोगी असणे व्यक्तीच्या दृष्टिने अत्यंत चांगली बाब मानली जाते. आजाराचा संबंध केवळ आजारी व्यक्ती पुरताच असतो असे नाही तर आजाराचा संबंध समाजाशी येत असतो. समाजातील व्यक्ती निरोगी असतील तर समाज निरोगी राहिल. जर एखाद्या देशातील आजारी लोकांचे प्रमाण अधिक असेल तर त्या स्थितीचा परिणाम त्या देशाच्या प्रगतीवरती होत असतो. हे संपूर्ण जगाला कोरोनासारख्या आजाराने दाखवून दिले आहे.

२.२ विषय विवेचन :

विषय विवेचनाच्या दृष्टीने या घटकात आपण अनेक आरोग्य तज्ञांनी आजाराच्या संदर्भात दिलेल्या व्याख्यांचा अभ्यास करणार आहोत. तसेच आजारांचे प्रकार पाहणार आहोत. त्याचप्रमाणे मधुमेह, हृदयविकार आणि कर्करोग या आजारांची कारणे, उपाययोजना समजून घेणार आहोत.

आजार संकल्पना, व्याख्या प्रकार :

आजार ही मानवी जीवनातील अटळ बाब मांडली असली तरी व्यक्तीनुसार तिची तीव्रता वेगळी असते. काही व्यक्तींना किरकोळ स्वरूपाचे आजार असतात. तर काही व्यक्तींना असाध्य स्वरूपाचे आजार असतात. मानवास होणारे आजार सर्वत्र सारखेच नसतात. ते ऋतुमानानुसार बदलतात. मानवाच्या आरोग्यावर भौगोलिक घटकांचा देखील परिणाम होत असतो.

आजाराचा उत्पत्ती शास्त्रीय अर्थ :

आजार या मराठीतील संज्ञेला इंग्रजीमध्ये डिसीज (Disease) असे संबोधले जाते. हा शब्द डिस (Dis) म्हणजे नाही आणि इज (Ease) म्हणजे स्वस्थता किंवा समाधान किंवा आराम अशा दोन शब्दांपासून डिसीज शब्द बनलेला आहे. त्यामुळे उत्पत्ती शास्त्रीयदृष्ट्या डिसीज म्हणजे स्वस्थता, आराम, समाधान नाही अशी शरीराची, मनाची स्थिती होय.

आजाराची/रोगाची व्याख्या :

१) ऑक्सफर्ड शब्दकोश

“शरीराचा कोणताही भाग जेव्हा आकस्मिकपणे कार्य करण्याचे थांबतो तेव्हा त्यास रोग असे म्हणतात.”

२) झाझ

“रोग म्हणजे नियम मोडून झालेल्या वर्तनामुळे निर्माण झालेली विकृती होय.”

३) टॉलकॉट पार्सन्स

“रोग होणे म्हणजे आरोग्य बिघडणे. दैनंदिन जीवनात बिघाड होणे. वैद्यकीय समाजशास्त्र या दृष्टीने रोगाचे म्हणजेच आरोग्याच्या विचलनात्मक वर्तनाचे शास्त्र आहे असे म्हणता येईल.”

४) देवधर एस. एन.

“ज्या वेळेस व्यक्तीच्या बल, वय, आनंद या घटकांना विशिष्ट मर्यादा असते तेव्हा त्यांना रोगी म्हटले जाते.”

आजाराचे वर्गीकरण :

मानवामध्ये आढळणारे आजार काही सौम्य स्वरूपाचे तर काही गंभीर स्वरूपाचे असतात. काही आजारांचे निदान लवकर होते तर काही आजारांचे निदान होण्यास बराच कालावधी लागतो. काही आजार मानवाच्या शरीरातील आतील भागात निर्माण होतात तर काही आजार शरीराच्या बाह्य भागात निर्माण होतात. अशा आजारांचे पुढील प्रमाणे वर्गीकरण करता येईल.

१) शारीरिक आजार :

शारीरिक आजार हे प्रामुख्याने शरीरांतर्गत होणाऱ्या बिघाडामुळे निर्माण होतात. म्हणजेच शारीरिक आजार हे प्रामुख्याने मानवाच्या शरीरांतर्गत असणाऱ्या शरीर रचनेतील बिघाडामुळे निर्माण होतात. या आजारांमध्ये अल्पकालीन शारीरिक आजाराचा समावेश होतो. उदा- ताप, खोकला, सर्दी, जुलाब इ. मध्यम कालावधीच्या आजारांमध्ये कावीळ, मलेरिया, कांजण्या हिवताप इत्यादी आजारांचा समावेश होतो. हे वरील सर्व आजार योग्य औषधोपचार घेतले असता ते लवकर बरे होतात. मानवामध्ये आढळणारे काही आजार दुर्धर असतात. या आजारावर औषधोपचार करूनही लवकर बरे होत नाही. या आजारांमध्ये योग्य ते औषधोपचार घेऊन देखील लोकांना आपले प्राण गमवावे लागतात. उदाहरणार्थ - हृदयरोग, कर्करोग, अर्धांगवायू, मेंदू संदर्भात असणारे आजार इत्यादी.

२) मानसिक आजार :

सध्याच्या स्पर्धेच्या युगात धावपळीचे जीवन जगत असताना व्यक्तीच्या मनाच्या सामान्य स्थितीत अथवा अवस्थेत बिघाड होत आहे. त्यास मानसिक आजार संबोधतो. मेंदूचे काम जेव्हा बिघडते तेव्हा भावनिक व बौद्धिक पातळीवर परिणाम होत असतो. या परिणामांना मानसिक आजार असे म्हटले जाते. याशिवाय मेंदूमध्ये होणाऱ्या सूक्ष्म बदलांमुळे मानसिक आजार होतो. या आजाराची लक्षणे सुरुवातीला दिसून येत नाहीत. व्यक्तीच्या जीवनात अचानक घडलेल्या काही घटनांमुळे त्याच्या मानसिक स्थितीत बदल निर्माण होऊन व्यक्ती मनोरूग्ण बनते. मानसिक आजाराची स्थिती दर्शविणारी काही लक्षणे पुढीलप्रमाणे.

- १) अचानक रडू येणे/विनाकारण हसणे.
- २) सतत एकाकी राहणे/एकलकोंडेपणा.
- ३) झोप न लागणे.
- ४) थकल्यासारखे वाटणे.
- ५) कोणत्याही कामात एकाग्र नसणे.
- ६) आत्महत्येचा सतत विचार येणे.

३) नैसर्गिक आजार :-

सध्याच्या व्यक्तीच्या शरीरामध्ये होणाऱ्या बदलामुळे नैसर्गिक आजार उद्भवतात. नैसर्गिक आजार हे असाध्य नसतात, पण ते अटळ असतात. असे आजार वृद्धापकाळामुळे स्त्री पुरुषांमध्ये दिसून येतात. उदाहरणार्थ सांधेदुखी, ऐकू न येणे, दृष्टिदोष निर्माण होणे, स्मृतिभंग, हात पाय थरथर कापणे, स्त्रियांना विवाहानंतर गर्भावस्था व प्रसुतीच्या कालखंडात अनेक नैसर्गिक आजारांना सामोरे जावे लागते. स्त्रियांना मासिक पाळीच्या तसेच रजोनिवृत्तीच्या कालखंडात देखील अनेक त्रास सहन करावे लागतात. उदा- कंबर दुखणे, पोटात दुखणे, थकवा येणे इत्यादी.

४) अपघाती आजार :-

हे आजार मानवामध्ये अपघाती घटनांमुळे निर्माण होतात. त्यामुळे त्यांना अपघाती आजार असे म्हणतात. बहुसंख्य असे आजार व्यक्तींच्या हलगर्जीपणामुळे, चुकांमुळे, निष्काळजीपणामुळे घडतात. स्वयंचलित यंत्रे आणि वाहने चालवताना व्यक्तीने केलेल्या हलगर्जीपणामुळे व्यक्तींना अनेक अपघातांना सामोरे जावे लागते.

२.२.१ मधुमेह - कारणे आणि उपाययोजना : (Diabetes Causes and Remedies)

मधुमेह हा शरीरातील अंतर्गत स्त्रावांच्या विस्कळीतपणामुळे उद्भवणारा सामान्य आजार आहे, की जो आजार कोणत्याही वयाच्या किंवा लिंगाच्या व्यक्तींना प्रभावित करतो. डायबेटिस (Diabetes) हा शब्द डायबेटिस मेलीटस (Diabetes Mellitus) या शब्दाचे संक्षिप्त रूप आहे. रक्ताच्या प्रवाहातील अति वाढलेली साखर असलेल्या सर्व शारीरिक स्थितीसाठी मधुमेह ही सर्वव्यापी संज्ञा आहे. या आजाराकडे वेळेत लक्ष न दिल्यास या आजाराचे पर्यावसन अशा दीर्घकालीन आजारांमध्ये होते. जो आजार बराच काळ त्या स्थितीत राहतो.

मधुमेह निदान :

मधुमेह या आजाराचे निदान करण्यासाठी प्रामुख्याने दोन चाचण्या कराव्या लागतात. हे निदान करत असताना उपाशीपोटी आणि जेवल्यानंतर रक्त परीक्षणातून या आजाराचे निदान केले जाते.

१) जेवणापूर्वीचे रक्त परीक्षण :-

उपाशीपोटी रक्तातील ग्लुकोज पाहून ही चाचणी केली जाते. रूग्णाच्या शिरे मधून २ ते ५ मिली रक्त परीक्षणासाठी घेतले जाते. रक्तातील तांबड्या पेशी बाजूला करून रक्तरसातील ग्लुकोजची पातळी मोजण्याची ही चांगली चाचणी आहे. याचे सामान्य प्रमाण ४.४ मिली किंवा ८० मिलीग्राम ते १२० मिलीग्राम असते. उपाशीपोटी या पातळीपेक्षा ग्लुकोजचे प्रमाण जास्त असल्यास मधुमेहाचे निदान होते.

२) जेवणानंतरचे रक्तामधील ग्लुकोजचे परीक्षण :-

जेवणानंतर दोन तासांनी व्यक्तीच्या रक्तातील ग्लुकोजचे प्रमाण सुमारे १२० ते १५० मिलीग्राम असते. जर हे प्रमाण उपाशीपोटी १२६ मिलीग्राम पेक्षा जास्त व जेवणानंतर दोन तासांनी १२० मिलीग्राम पेक्षा जास्त आढळले तर त्यास मधुमेह झाल्याचे खात्रीशीरपणे मानले जाते. याशिवाय मूत्र परीक्षण आणि ग्लुकोज टॉलरन्स टेस्ट या माध्यमातूनही मधुमेहाचे निदान केले जाते.

मधुमेहाची लक्षणे :

मधुमेहाची लक्षणे चटकन लक्षात येण्यासारखी आहेत. या आजाराची लक्षणे सुरुवातीला लक्षात आल्यास त्यावर योग्य उपचार करता येतात. मधुमेहाच्या वेगवेगळ्या अवस्थेत वेगवेगळी लक्षणे दिसून येतात. त्यातील काही लक्षणे पुढीलप्रमाणे

- १) सतत तहानलेले असणे.
- २) खूप भूक लागणे.
- ३) गरजेपेक्षा जास्त वेळा लघवीला जाण्याची गरज भासणे.
- ४) सहजपणे थकवा येणे.
- ५) मन अस्वस्थ होणे.
- ६) हातपाय बधीर होणे व हातापायांना मुंग्या येणे.
- ७) लैंगिक दुर्बलता येणे, कमी दिसायला लागणे, जखमा लवकर बऱ्या न होणे, चक्कर येणे.

मधुमेहाची कारणे :

आजच्या आधुनिक काळातील बदलती जीवनशैली, कामाच्या पद्धतीतील बदलते स्वरूप, आहार पद्धतीतील बदल इ. अनेक कारणे मधुमेह होण्यासाठी जबाबदार मानले जातात. मधुमेह या आजारामुळे मधुमेही व्यक्तींच्या दैनंदिन जीवनावर अनेक परिणाम होत असतात. हा मधुमेह आजार ज्या अनेक कारणांनी होतो, ती कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) आनुवंशिकता :

आनुवंशिकता हे मधुमेह होण्याचे प्रमुख कारण आहे. जर एखाद्या व्यक्तीच्या कुटुंबातील माता किंवा पिता, पूर्वीचे वंशज यांना मधुमेह असेल तर त्या व्यक्तीला मधुमेह होण्याची दाट शक्यता असते. सर्वसाधारणपणे माता किंवा पिता या दोघांनाही मधुमेह असल्यास अपत्यांनाही मधुमेह होण्याची शक्यता संभवते.

२) लठ्ठपणा :

मधुमेह होण्याचे दुसरे कारण लठ्ठपणा आहे. मधुमेह ही स्थूल व्यक्तींना मिळालेली शिक्षा आहे. व्यक्तीचे वजन तिचे वय आणि उंचीनुसार शास्त्रीय दृष्टीकोनातून योग्य प्रमाणात असायला हवे. बॉडी मास इंडेक्स १९ ते २४ च्या दरम्यान असावा. यापेक्षा अधिक असल्यास मधुमेह होण्याची दाट शक्यता असते.

३) असंतुलित आहार :

काळाच्या ओघात व्यक्तीच्या आहाराचे स्वरूप बदलले आहे. पूर्वीच्या काळी मिळणारा सकस आणि पौष्टिक आहार आजच्या काळात दुरापास्त झालेला आहे. समाजातील बहुतांश लोक संतुलित आहाराकडे लक्ष देत नाहीत. हा असंतुलित आहारच मधुमेह होण्याचे महत्त्वाचे कारण आहे. मसालेदार, चमचमीत, तळलेले, बेकरीतील खाद्यपदार्थ, फास्टफूड खाण्याकडे लोकांचा ओढा वाढला आहे. या पदार्थांमध्ये मैद्याचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे व्यक्तीच्या शरीरात कॅलरीज जास्त प्रमाणात निर्माण होतात. त्यामुळे हा असंतुलित आहार मधुमेहाचे प्रमाण वाढवते.

४) कमी श्रमाची कामे :

विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या काळात आधुनिक तंत्र, यंत्रामुळे शारीरिक कष्टाची कामे कमी झालेली आहेत. कमी श्रमाच्या कामाचे प्रमाण वाढले आहे. त्याचबरोबर बैठ्या कामाचे प्रमाणही वाढते आहे. परिणामी व्यक्तीचा व्यायाम कमी झाला आहे. त्याचा परिणाम व्यक्तीचे वजन वाढत आहे. अशा व्यक्तींना मधुमेह होण्याचा धोका जास्त आहे. त्याचबरोबर जास्तीत जास्त लोक स्वयंचलित यंत्रांच्या वाहनांचा वापर करत आहेत. त्यामुळे व्यक्तीच्या शारीरिक हालचाली कमी होत आहेत. हे देखील कारण मधुमेह होण्यासाठी महत्त्वाचे मानले जात आहे.

५) मानसिक ताणतणाव :

आजच्या स्पर्धेच्या युगात अवास्तव अपेक्षांचे ओझे वाहणाऱ्या व्यक्तींना अनेक ताणतणावांना सामोरे जावे लागत आहे. तसेच आपले अस्तित्त्व टिकविण्यासाठी अनेक वेळा ताणतणावास सामोरे जावे लागते. त्यामुळे व्यक्तीचे मानसिक संतुलन ढासळत आहे. रोजच्या जीवनातील ताणतणावामुळे व्यक्तीस मधुमेह होण्याची शक्यता असते.

६) रक्तशर्करेचे असंतुलित प्रमाण :

शरीरातील स्त्राव व त्यांचे प्रमाण वाढले की, शरीरातील इन्सुलिनच्या संतुलनावर परिणाम होतो. परिणामी शरीरातील रक्तात साखरेचे प्रमाण वाढते. ज्याप्रमाणे व्यक्तीच्या रोजच्या आहारामुळे शक्ती प्राप्त होते त्याचप्रमाणे शरीरातील प्रत्येक पेशीला रक्ता अंतर्गत रक्तशर्करेची ऊर्जा निर्मितीसाठी आवश्यकता असते. म्हणजेच रक्त शरीरातील पेशी ऊर्जा निर्मितीसाठी रक्तशर्करेचा उपयोग करतात. रक्तशर्करा ही प्रत्येकाच्या रक्तामध्ये असते. या रक्तशर्करेचा वापर ऊर्जा निर्मितीसाठी केला जातो. ही रक्तशर्करा प्रमाणापेक्षा जास्त वाढली तर त्या व्यक्तीला मधुमेह होऊ शकतो.

७) इतर आजारांसाठी वापरण्यात येणारे औषधे :

व्यक्ती नेहमी निरोगी नसते. काही व्यक्तींना नेहमी कोणते ना कोणते आजार जडलेले असतात. या आजारातून मुक्त होण्यासाठी ही व्यक्ती कोणत्या ना कोणत्या औषधांचा उपयोग करत असते. ही औषधे अनेक वर्षे घेतली असल्यास पॅन्क्रियास ग्रंथीवर या औषधांचा परिणाम होऊन मधुमेह होण्याची शक्यता असते.

८) स्वादुपिंडाचा आजार :

स्वादुपिंड ही एक लांबट आकाराची सुमारे १५ सेंटीमीटर लांबीची उदर स्थितीत असलेली अंतःस्त्रावी ग्रंथी आहे. ही ग्रंथी लहान आतड्याच्या बाहेरील भागात असते. तिचे तीन भाग असतात.

१) शिर २) देह ३) शेपूट.

इन्सुलिन हा संप्रेरक स्वादुपिंडातून निर्माण होतो. त्यातून असंतुलन निर्माण झाल्यास मधुमेह होतो. याशिवाय अतिव्यवसनाधिनतेमुळे स्वादुपिंडाला सूज निर्माण होते व मधुमेह होतो.

९) इतर कारणे :

मधुमेह आजारासाठी इतर अनेक कारणे जबाबदार आहेत. कमी कष्टाची कामे, बैठेकाम, सततची धावपळ, दगदग करणे, आधुनिक जीवनशैली इत्यादी सर्व कारणे मधुमेह होण्यासाठी जबाबदार घटक आहेत.

मधुमेहावरील उपाययोजना :- Remedies on Diabeties :

मधुमेह या आजारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी फक्त औषधोपचार पुरेसा नसून मानवी जीवनातील इतर अनेक घटक महत्त्वाचे आहेत. कोणत्याही आजारावर इलाज करण्यामध्ये एक मोठा उद्देश असा असतो की त्या आजाराचा पूर्णपणे नाश व्हावा. त्या आजारातून रूग्ण बरा झाल्यानंतर आणखी एक दक्षता घ्यावयाची. ती दक्षता या प्रकारची की, तो आजार पुन्हा त्या व्यक्तीला जडू नये. मधुमेह हा एक असा आजार आहे की, त्या आजाराचा पूर्णपणे नाश करणे कठीण आहे. मधुमेह या आजाराचे गांभिर्य लक्षात घेऊन समाजामध्ये या आजारा विषयी जनजागृती करण्यासाठी १४ नोव्हेंबर हा दिवस जागतिक मधुमेह दिवस म्हणून पाळला जातो. त्यासाठी त्या

आजारावर नियंत्रण करण्यासाठी काही उपाय योजना अमलात आणल्या पाहिजेत. त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) मधुमेही व्यक्तीचा आहार :-

मधुमेही व्यक्तीच्या उपचारासाठी इन्सुलिन निर्माण होण्याच्या पूर्वी आहारावरती नियंत्रण ठेवणे हा एक उपाय अनेक वर्षांपासून करण्यात येत आहे. मधुमेही व्यक्तीच्या जीवनात आहाराचे महत्त्व आजही मोठे आहे. कारण त्यावर रूग्णाचे नियंत्रण नसेल तर आजार बळावतो आणि आहार संतुलित असेल तर आजार नियंत्रणात ठेवता येतो.

- १) आहारात पिष्टमय पदार्थांचे प्रमाण योग्य असले पाहिजे. तरच मधुमेहावर नियंत्रण ठेवण्यास इन्सुलिनची गरज भासत नाही.
- २) रूग्णाच्या आहारात पुरेसे उष्मांक असलेले पदार्थ असले पाहिजेत.
- ३) स्निग्ध पदार्थांचे प्रमाणदेखील योग्य असावे.
- ४) मधुमेही रूग्णाचा आहार ठरवताना त्याच्या शरीराचे वजन, वय इत्यादी बाबी लक्षात घेऊन आहार ठरवला पाहिजे. याशिवाय मधुमेही असणाऱ्या रूग्णांनी नियमितपणे आहाराविषयीची पत्थे पाळली पाहिजेत. त्याबरोबर आहार तज्ञांकडून आहाराविषयी मार्गदर्शन घेतले पाहिजे व त्याचे योग्य पद्धतीने पालन केले पाहिजे.

२) व्यायाम :

मधुमेही रूग्णांने संतुलित आहाराबरोबर नियमित व्यायाम करणे आवश्यक आहे. नियमित व्यायाम केल्याने रूग्णाच्या वाढीव रक्तशर्करेवर नियंत्रण ठेवू शकतो व त्यामुळे रक्तशर्करेचे रूपांतर ऊर्जेमध्ये होते. ही ऊर्जा व्यायामासाठी वापरली जाते व उरलेल्या रक्तातील साखरेचे रूपांतर ग्लायकोजेन नावाच्या घटकात होऊन तो यकृत व स्नायू यामध्ये साठवला जातो. ज्यावेळी साखरेची आवश्यकता असते त्यावेळेस साठवलेल्या ग्लायकोजेनचे रूपांतर रक्तशर्करेमध्ये होते. पण हे करण्यासाठी या रूग्णांना नियमित व्यायाम करावा लागतो. हा व्यायाम शक्यतो पहाटे करावा. या व्यायामामुळे जास्तीत जास्त रक्तशर्करेचे प्रमाण कमी होते. त्यामुळे मन प्रसन्न होते. रक्तशर्करा ४८० ग्रॅम पेक्षा अधिक असल्यास डॉक्टरांच्या सल्ल्याशिवाय व्यायाम करू नये. त्याचबरोबर या रूग्णांनी वामकुक्षी टाळावी. तसेच रात्रीच्या जेवणानंतर लगेच झोपू नये.

मधुमेही व्यक्तीने मद्यपान, धूम्रपान टाळावे. मधुमेह या आजारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी योगासनांचा चांगला उपयोग होऊ शकतो. मधुमेही व्यक्तीला बैठे किंवा झोपून करावयाची योगासने करणे सहज शक्य आहे. अशा प्रकारच्या योगासनांचा मधुमेही असणाऱ्या रूग्णांना फायदा होऊ शकतो. योगासने करताना योगा, प्राणायामातील काही ठराविक प्रकार टाळणे गरजेचे आहे. मधुमेह नव्याने झालेल्या रूग्णाला कपालभातीसह प्राणायामाचा संपूर्ण अभ्यास फायदेशीर ठरतो. परंतु या योगाभ्यासाचा फायदा गुरूच्या मार्गदर्शनाखाली मधुमेही रूग्णांनी घ्यायला हवा.

३) औषधोपचार :

मधुमेही रूग्णांना अॅलोपॅथी, होमिओपॅथी, आयुर्वेदिक अशा सर्व पद्धतीने औषधोपचार घेता येतो. फक्त तो तज्ञ डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार घ्यावा. इन्सुलिन या औषधाने मधुमेही रूग्णांचे कष्टी जीवन आनंदमय केले आहे. मधुमेहावरील औषधे ही दोन प्रकारची असतात.

- i) रक्तातील साखर कमी करणाऱ्या गोळ्यांच्या स्वरूपात.
- ii) इन्सुलिन या इंजेक्शनचा उपयोग करून साखर योग्य प्रमाणात ठेवणे.

१) प्रौढ मधुमेही व्यक्तीत इन्सुलिनची गरज थोड्या जणांना लागते. बहुतेक अशा रूग्णांना तोंडावाटे घ्यावयाच्या गोळ्यांचा उपचार पुरेसा असतो. या रूग्णांमुळे मधुमेही व्यक्तीच्या शरीरातील साखरेच्या वापरात सुधारणा होऊन रक्तातील साखरेची पातळी कमी होते.

२) इन्सुलिन या इंजेक्शनचा उपयोग करून खालील प्रकारच्या मधुमेही रूग्णांमध्ये उपचार केला जातो ते खालीलप्रमाणे-

- i) ज्यांच्या रक्तात साखरेचे प्रमाण २५० ते ३०० मिलिग्रॅम किंवा त्यापेक्षा जास्त असेल अशा रूग्णांना.
- ii) मधुमेहामुळे त्यांच्या इतर इंद्रियांना इजा पोहोचली अशा सर्व रूग्णांना.
- iii) मुले आणि पस्तीस वर्षे वयाच्या आतील सर्व रूग्ण. ज्या मधुमेही रूग्णावर शस्त्रक्रिया होणार आहे त्यापूर्वी त्यांना इन्सुलिन द्यावे लागते.
- iv) गरोदरपणात शरीरावर ताण पडल्याने रक्तातील ग्लूकोज वाढते. ते नियंत्रित करण्यासाठी इन्सुलिनचा वापर करावा लागतो.

४) मानसिक स्वास्थ्य :

आजच्या स्पर्धेच्या युगात व्यक्तीला आपल्या दैनंदिन जीवनात अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. ताणतणावांना सामोरे जावे लागते. हे एक मधुमेह होण्याचे कारण मानले जाते. त्यासाठी व्यक्तीने दैनंदिन जीवनातील ताणतणाव निर्माण करणाऱ्या घटनांपासून अलिप्त राहिले पाहिजे. सकारात्मक दृष्टीकोनाचा स्वीकार करून मानसिक स्वास्थ्य व्यवस्थित ठेवले पाहिजे. अनेक संकटांना तसेच दुःखांना सामोरे जाण्याची तयारीही ठेवली पाहिजे, की ज्यामुळे व्यक्तीच्या जीवनात ताणतणाव निर्माण होणार नाहीत.

५) नियमित आरोग्यतज्ञांचा सल्ला :

मधुमेही व्यक्तीने नियमित आरोग्यतज्ञांचा सल्ला घ्यावा. डॉक्टरांनी सुचविलेल्या चाचण्या मधुमेही रूग्णाने नियमित व वेळेवर कराव्यात. त्याचबरोबर सांगितलेले औषधोपचार व पत्थे यांचे योग्य पालन करावे. योग्य

पद्धतीने आरोग्यतज्ञांच्या सल्ल्यांचे पालन केल्यास मधुमेही रूग्णास त्याच्या आजारावर नियंत्रण ठेवता येते.

२.२.२ हृदयविकार : कारणे व उपाययोजना (Heart Attack : Causes and Remedies) :

प्रस्तावना :

हृदयरोग हा मातृज अवयव असतो. म्हणजेच हृदयावर आईच्या प्रकृतीचा प्रभाव अधिक असतो. म्हणूनच गर्भधारणेपूर्वी स्त्रीचे रक्त, स्त्रीचा कफ प्राकृत असणे, उत्तम स्थितीत असणे आवश्यक असते. गर्भधारणेनंतर गर्भाचे हृदय तयार होत असते. म्हणून गर्भवती स्त्रीने रक्तवर्धक, कफ पोषक आहार, औषधे नियमित घेणे गरजेचे असते. रक्तधातूच्या व कफाच्या प्रसाद भागातून म्हणजे सार भागापासून हृदय तयार होते. शरीर धारणेचे काम करणारा, स्थिरता, शक्ती देणारा जो प्राकृत कफ आहे त्याच्या सार भागापासून आणि रक्ताच्याही उत्तम अशा सार भागापासून हृदय बनते.

आजकाल कोणत्याही वयाच्या व्यक्तीला हृदयविकाराचा झटका आल्याने निधन झाल्याचे सहज ऐकायला मिळते. हृदयाचा आजार होण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचे निश्चित असे वय नसते. तो कोणत्याही वयात होऊ शकतो. सर्वसाधारणपणे व्यसनी व्यक्तींमध्ये हृदयविकार होण्याची अधिक भीती असते. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने वयाची ३० ते ३५ वर्षे पूर्ण होताच हृदयाची तपासणी करून घ्यावी.

हृदय हे रक्ताभिसरणाचे कार्य करते. शरीरातील अशुद्ध रक्ताचे फुफ्फुसांच्या साह्याने शुद्धीकरण करते. शुद्ध रक्ताचा संपूर्ण शरीराला पुरवठा करण्याचे काम करते. हृदयाला चेतनेचे, प्राणाचे, तसेच मानाचे स्थान आहे. हृदयावर आघात झाला असता व्यक्तीला प्राणाला मुकावे लागते. विशेषतः उत्तम मानसिक आरोग्यासाठी, उत्तम जीवन जगण्यासाठी व्यक्तीने हृदयाची योग्य काळजी घेणे गरजेचे आहे.

भारतात दिवसेंदिवस वाढत चाललेल्या हृदयरोग संदर्भांमध्ये बदलती जीवनशैली, व्यसनाधीनता, बदललेली आहार पद्धती इत्यादी प्रमुख कारणांमुळे हृदयरोग होत आहे. आरोग्य तज्ञांच्या मते आजच्या काळातील तरुण पिढीमध्ये हृदयरोग संदर्भांमध्ये काळजी घेणे गरजेचे आहे. या आजराविषयी जनजागृतीसाठी दरवर्षी २९ सप्टेंबर रोजी जागतिक हृदयरोग दिवस साजरा केला जातो. व्यक्तीला आरोग्यदायी, सुखी, समाधानी जीवन जगण्यासाठी हृदय म्हणजे काय? हृदय रोगाची लक्षणे, कारणे आणि उपाययोजना याविषयी ज्ञान असणे आवश्यक आहे.

हृदयरोग म्हणजे काय?

मानवी शरीरातील हृदय एक महत्त्वपूर्ण इंद्रिय आहे. अशुद्ध रक्त शुद्ध करून संपूर्ण शरीराला शुद्ध रक्त पुरवठा करण्याचे काम हृदय करित असते. हृदयरोग हा अनेक आजारांचा समूह आहे. यामध्ये रक्तवाहिन्या, हृदय, हृदयासंबंधीच्या आजारांचा समावेश होतो. व्यक्तीच्या हृदयाला रक्तपुरवठा करणाऱ्या रक्त वाहिन्यांमध्ये अडथळा येऊन रक्तपुरवठा कमी झाला किंवा बंद पडला की व्यक्तीला हृदयविकाराचा झटका येण्याची संभाव्यता असते. अशातच व्यक्तीचा मृत्यू होण्याची शक्यता दाट असते. प्रा. चंद्रकांत खंडागळे यांच्या मते,

“हृदयात त्याच्या विविध भागात, रक्तवाहिन्यात, हृदयाच्या कार्यात जे काही बिघाड होतात त्या बिघाडांना उद्देशून एकत्रितपणे हृदयरोग किंवा हृदयविकार असे म्हटले जाते.”

हृदयरोग कारणे :

१) कमी रक्तपुरवठा :

कमी रक्तपुरवठा हे हृदयरोगाचे एक महत्त्वाचे कारण मानले जाते. रक्तपुरवठा करणाऱ्या वाहिन्यांमध्ये चरबीचे थर जमतात. त्यामुळे रक्तप्रवाहात अडथळे निर्माण होतात. रक्तपुरवठ्याचे प्रमाण कमी झाले की कमी श्रमानेदेखील हृदयाला ऑक्सिजन कमी पडायला लागतो. प्रत्यक्ष व्यक्तीला हृदयविकाराचा झटका येण्याच्या आधी अनेक दिवस रूग्णांच्या रक्तवाहिनीमधील दोष सुरू झालेले असतात. हृदयाचा रक्तपुरवठा खंडित होण्यामागे अनेक कारणे असतात.

१) रक्तवाहिन्यांमध्ये निर्माण होणारे अडथळे किंवा गुठळ्या होणे.

२) हृदयाच्या रक्तवाहिन्यांत चरबीचे थर जमून त्या आतून अरूंद होणे.

२) मधुमेह व उच्च रक्तदाब :-

हृदयरोग हा आजार मधुमेह, उच्च रक्तदाब असणाऱ्या रूग्णांमध्ये जास्त प्रमाणात आढळतो. मधुमेह आणि हृदयरोग यांचा सहसंबंध जोडला जातो. वैद्यकीय भाषेत मधुमेही असणाऱ्या व्यक्तीला हृदयरोग असण्याची दाट शक्यता असते. हृदय शरीराच्या वेगवेगळ्या भागांना रक्तपुरवठा करते. हृदयाला प्राणवायुयुक्त रक्तपुरवठा करणाऱ्या रक्तवाहिन्यांना कोरोनरी आर्टरी असे म्हणतात. रक्तात साखर अतिरिक्त वाढली, साखरेने वाढलेले रक्त जर शरीरात फिरले तर रक्तवाहिन्या निकामी, कमकुवत होतात. अशा रक्तवाहिन्या हृदयात असतात. त्याच कोरोनरी आर्टरी असतात. कोरोनरी आर्टरी मध्ये अतिरिक्त साखर मिश्रित रक्त फिरू लागले तर कोरोनरी आर्टरीला कमकुवत करते, निकामी करते. त्याचा परिणाम विविध हृदयरोगामध्ये होतो.

त्याचप्रमाणे उच्च रक्तदाब व्यक्तीच्या शरीरावर परिणाम करित असतो. त्याची किडनी, मेंदू, हृदयावर परिणाम होतो. उच्च रक्तदाब असणाऱ्या व्यक्तींमध्ये रक्ताचे वहन अधिक दाबाने होत असते. त्यामुळे ते रक्तवाहिन्यांच्या आतील पृष्ठभागावर जोरात धडका मारते. त्यामुळे त्यामध्ये त्या भागात इजा निर्माण होऊन कोलेस्टेरॉलच्या थराचा अडथळा निर्माण होतो. रक्तवाहिनी अरूंद होऊन रक्तप्रवाहासाठी मार्ग कमी होतो. त्यामुळे रक्तप्रवाहाचा दाब आणखी वाढतो व रक्ताचा प्रवाह रक्तवाहिन्यांच्या पृष्ठभागावर आणखी जोरात धडका देतो. असे वारंवार होत राहिल्यास उच्च रक्तदाब असणाऱ्या व्यक्तीस हृदय रोग होतो.

३) व्यायामाचा व शारीरिक श्रमाचा अभाव :

आजच्या स्पर्धेच्या युगात विशेषतः व्यायाम आणि शारीरिक श्रमाचा अभाव दिसून येतो. हे देखील

हृदयरोगाचे महत्त्वाचे कारण असू शकते. अलीकडच्या काळातील शहरी भागातील लोकांचे जीवन अत्यंत धकाधकीचे, धावपळीचे बनले आहे. त्याच बरोबर अनेक व्यक्ती कमी श्रम किंवा बैठे काम करणाऱ्या असल्यामुळे त्यांच्या शारीरिक हालचाली कमी होत आहेत. आधुनिक काळामध्ये अनेक व्यक्ती बैठेस्वरूपाच्या कामांमध्ये व्यस्त असतात. त्यामध्ये इंटरनेट, संगणक, सोशल मीडिया, स्मार्टफोन इत्यादीचा वापर झाल्यामुळे शारीरिक हालचाली कमी होतात. व्यायामाकडे दुर्लक्ष होते. परिणामी हृदयरोग यासारख्या आजारांना सामोरे जावे लागते. दैनंदिन जीवनामध्ये व्यक्ती जास्तीत जास्त प्रमाणावर चालण्याऐवजी स्वयंचलित यंत्र वाहनांचा वापर करतात. त्यामुळे हेदेखील हृदयरोगाचे महत्त्वाचे कारण ठरते.

व्यायाम आणि शारीरिक श्रमाचा अभाव असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये हृदयरोगाचे प्रमाण जास्त आढळते. रक्तवाहिन्यांमधील आतील आवरणावर चरबीचे थर जास्त असतात. त्यामुळे रक्ताभिसरणात अडथळे निर्माण होतात. त्यातून हृदयरोग होण्याची संभाव्यता असते.

४) स्थूलता :

स्थूलता असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये मधुमेह, उच्च रक्तदाब आणि हृदय रोग असे आजार असण्याचे प्रमाण जास्त असते. स्थूलता, लठ्ठपणा असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये चरबीचे प्रमाण जास्त असते. या अतिरिक्त चरबीमुळे रक्तवाहिनीतील आतील भागावर चरबीचे लेप निर्माण होतात. त्यामुळे रक्तप्रवाहात अडथळा निर्माण होतो. हा अडथळा निर्माण झाल्यास हृदय रोग होण्याची जास्त शक्यता असते.

५) मद्यपान, मादकद्रव्य सेवन करणे व धूम्रपान :

धूम्रपान, मद्यपान, मादक द्रव्यांच्या सेवनाने व्यक्तीच्या शरीरावर अनेक प्रकारचे परिणाम होत असतात. त्याचे प्रमाण व्यक्तीला जडण्याची शक्यता असते. या व्यसनाधीनतेमुळे व्यक्तीच्या शरीरावर अनेक परिणाम होतात. उदा- रक्तवाहिन्या आकुंचन पावतात, रक्तात गुठळ्या बनतात, रक्तदाब वाढतो, रक्तातील प्राणवायुचे प्रमाण कमी होते. त्याचबरोबर हृदयातील रक्तवाहिन्यात रक्तस्राव होतो, इत्यादी त्यातूनच हृदयरोग होण्याचा धोका वाढतो.

६) आहार :

शरीर निरोगी राहण्यासाठी सकस व संकुलित आहार असणे आवश्यक असते. परंतु आजच्या बदलत्या जीवनशैलीमुळे व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनातील आहार बदललेला आहे. सकस व संतुलित आहाराऐवजी दैनंदिन जीवनात फास्ट फूड, जंक फूड, मसालेदार पदार्थ, तळलेले पदार्थ, गोड पदार्थ खाण्याकडे लोकांचा ओढा वाढलेला आहे. परिणामी या आहारामुळे शरीरामध्ये अतिरिक्त चरबीचे प्रमाण वाढते. अतिरिक्त चरबीमुळेच हृदय रोगास आमंत्रण मिळते.

७) मानवी जीवनातील ताणतणाव :

आजच्या आधुनिक काळात व्यक्तीस अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. आपला व्यवसाय, नोकरी, उद्योग यांचे आस्तित्व टिकवण्यासाठी व्यक्तीला रात्रंदिवस काम करावे लागत आहे. या धावपळीच्या धकाधकीच्या जीवनामध्ये अनेक जागतिक आव्हानांना व्यक्तींना तोंड द्यावे लागत आहे. त्याचा परिणाम असा होत आहे की, व्यक्तीला दैनंदिन जीवनामध्ये रोज ताणतणावांना सामोरे जावे लागत आहे. ही ताणतणावमुक्त जीवनशैली व्यक्तीसाठी घातक ठरत आहे. आजच्या काळात उच्च शिक्षण घेऊनही योग्य शैक्षणिक पात्रता प्राप्त करूनही लोकांना रोजगाराची संधी कमी उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे त्यांना अनेक ताणतणावांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामुळे ताणतणाव हे देखील हृदयरोगाचे प्रमुख कारण असल्याचे दिसून येते.

८) तीव्र दुःख आणि संताप :

व्यक्तीला जीवनामध्ये अनेक वेळा अनेक दुःखाला सामोरे जावे लागते. त्यामध्ये अचानक पणे काही दुःखांचा सामना करावा लागतो. हे अचानक येणारे दुःख सहन करण्याची क्षमता ज्या व्यक्तीमध्ये नसते अशा व्यक्तींना हृदयविकाराचा तीव्र झटका येण्याची दाट शक्यता असते. त्याच बरोबर काही व्यक्तींना अचानक राग येत असतो त्या रागावर त्या व्यक्ती नियंत्रण ठेवू शकत नाहीत. अशा शीघ्रकोपी व्यक्तींना देखील हृदयविकाराच्या झटक्याला सामोरे जावे लागते. म्हणजेच तीव्र दुःख आणि संताप हेदेखील हृदय रोगाचे कारण ठरत आहे.

९) एकाकीपणा :

काही व्यक्ती एकाकी स्वभावाच्या असतात. त्या व्यक्ती आपल्या मनातील भावना इतरांशी व्यक्त न करता मनामध्ये दडवून ठेवतात. त्यामुळे या व्यक्ती अनेक वेळा ताणतणावाखाली येतात. त्या ताणतणावामुळे त्या व्यक्तीमध्ये हृदयरोग जडण्याची जास्त शक्यता असते. अलीकडच्या काळात विभक्त कुटुंब पद्धतीमुळे कुटुंबातील तरुण-तरुणी नोकरी-व्यवसायासाठी शहरात, परदेशात स्थलांतरित झालेली असतात. त्यामुळे जर पती-पत्नी पैकी एखाद्या व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यास उर्वरित व्यक्तीला एकाकी जीवन जगावे लागते. हे एकाकी जीवन जगत असताना देखील तिच्या किंवा त्याच्या मानसिकतेवर परिणाम होतो. परिणामी अशी व्यक्ती ताणतणावाखाली जीवन जगते. त्याच एकाकीपणामुळे अशा व्यक्तीस हृदय रोग होण्याची दाट शक्यता असते.

हृदय विकारावरील उपाय :

हृदयरोग हा आरोग्याच्या गंभीर समस्यांपैकी एक समस्या आहे. हा आजार झाल्यावर उपाययोजना करण्यापेक्षा शक्यतो हा आजार होऊ नये म्हणून काळजी घेतली पाहिजे. आपल्याला या आजाराचे निदान झाल्यानंतर रूग्णाने घाबरू नये. आधुनिक काळात वैद्यकीय तंत्रज्ञान एवढे प्रगत झाले आहे की जवळजवळ प्रत्येक असाध्य रोगावरती वैद्यकीय शास्त्राकडे उपचार आहेत. त्याचबरोबर हृदयरोगाच्या लक्षणांकडे दुर्लक्ष न करता त्वरित वैद्यकीय सल्ला घेऊन त्यावर उपचार करावेत.

१) हृदय रोगावरील औषधे :

या आजाराचे निदान झाल्यानंतर औषधोपचार हा महत्त्वाचा मानला जातो. हृदय रोगांमध्ये रक्त पातळ करण्यासाठी अॅस्पिरिन नावाच्या औषधांचा वापर रूग्णासाठी केला जातो. या औषधामुळे रक्ताची गुठळी होऊन रक्तवाहिन्या अरूंद होण्यास प्रतिबंध करतील. एखाद्या रूग्णाला वारंवार हृदयविकाराचे झटके येत असल्यास अँटीप्लेटलेट हे औषध वापरले जाते. बीटाब्लॉकर्स या औषधाद्वारे रूग्णाचा रक्तदाब नियंत्रित ठेवला जातो. त्यामुळे हृदयाची गती नियंत्रित होते. अँटी-एंजिनल, नायट्रेट्स हे औषध रक्तवाहिन्या रूंद करून रक्तप्रवाह वाढवतात. परिणामी या औषधामुळे हृदयरोगापासून बचाव होऊ शकतो. याशिवाय इतर अनेक औषधे उपलब्ध आहेत. ती डॉक्टरांच्या सल्ल्याने घेऊन हृदय विकाराच्या झटक्यातून बचाव करता येऊ शकतो.

२) टेस्ट :

हृदयरोगापासून बचाव करण्यासाठी हृदयरोगाचे निदान करणे गरजेचे आहे. हे निदान करण्यासाठी आजच्या विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगात अनेक अत्याधुनिक तंत्रे उपलब्ध आहेत. त्याआधारे त्वरित निदान करता येते व योग्य औषधोपचार घेता येतो.

i) ईसीजी (Electron Cardiogram) :

ईसीजी टेस्टद्वारे रूग्णाच्या हृदयाचा एक आलेख काढला जातो. त्या आलेखामध्ये रूग्णाच्या हृदयामध्ये निर्माण होणाऱ्या लहरींचे प्रत्यंतर उमटलेले असते. या माध्यमातून रूग्णाला हृदयरोगाचा झटका आला होता का? तो केव्हा आला? किती तासांपूर्वी आला? हे पाहता येते. तसेच त्या हृदयविकाराच्या झटक्याची तीव्रता किती होती? रूग्णाच्या कोणत्या भागात किती इजा झाली आहे? इ. सर्व निष्कर्ष त्या आलेखाच्या माध्यमातून काढता येतात.

ii) स्ट्रेस टेस्ट :

हृदयरोगाचे निदान करण्यासाठी इतर अनेक टेस्ट पैकी ही एक महत्त्वपूर्ण टेस्ट मानली जाते. या टेस्टमध्ये वेगवेगळ्या स्थितीत ईसीजी काढला जातो. उदा- आराम करताना, चालताना, थुंकून थांबल्यानंतर व पुन्हा आरामाच्या स्थितीतील. या सर्व स्थितीतील, ईसीजीचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्याआधारे हृदयरोगाचे निदान केले जाते. याशिवाय हृदयाची सोनोग्राफी, सिटीकोरोनी, अँजिओग्रामी, न्युक्लिअर कार्डिओलॉजी इ. टेस्टचा उपयोग करून हृदयरोगाचे निदान केले जाते.

३) शस्त्रक्रिया :

वेगवेगळ्या प्रकारच्या टेस्ट करून हृदयरोगाचे निदान झाले. औषध उपचार केला तरी या आजारावर प्रतिबंध होत नसेल तर शस्त्रक्रिया हा पर्याय निवडावा लागतो. त्यातील निवडक शस्त्रक्रिया व त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे

१) कोरोनरी अँजिओप्लास्टी :

या शस्त्रक्रिया प्रकारात धामण्यातील अडथळा दूर करण्यासाठी अँजिओप्लास्टी ही शस्त्रक्रिया करतात. हृदयाच्या धामण्यातील अडथळा दूर करण्यासाठी ग्राइडिंग वायर, कॅथेटर या नावाची एक लहान नळी, कटिंग बलून इत्यादी साधनांचा वापर करून रक्तवाहिन्यांतील अडथळे नाहीसे करता येतात. अनेक वेळा अँजिओप्लास्टी टाळली जाते. कारण रक्तधामण्या तुटून रक्तस्राव होण्याचा धोका असतो. हा धोका विशेषतः मधुमेह असणाऱ्या रूग्णांना अधिक प्रमाणात संभवतो. रक्तधामण्यातील अडथळा जर कॅल्शियमचा बनलेला असेल तर कटिंग बलून चा वापर करून कठीण अडथळा कापून काढला जातो. त्या जागी एक स्टीलची जाळी बसवली जाते. त्यास स्टेंट असे म्हणतात. यामुळे रक्त प्रवाह पूर्वसारखाच सुरळीत होतो.

२) बायपास शस्त्रक्रिया :-

बायपास शस्त्रक्रिया ही हृदयाच्या रक्तवाहिन्यातील अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी महत्त्वाची शस्त्रक्रिया मानली जाते. बायपास शस्त्रक्रिया म्हणजे हृदयातील रक्तवाहिन्यांतील अडथळ्यांच्या पुढे पर्यायी वाहिन्या जोडून पुरेसा रक्तपुरवठा पुढील भागात होईल अशी व्यवस्था निर्माण करणे. ज्या पर्यायी रक्तवाहिन्या वापरतात त्यांना ग्राफ्ट असे म्हणतात. ग्राफ्ट म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या रक्तवाहिन्यांचे तीन प्रकार आहेत.

- i) पायातील अशुद्ध रक्त वाहून नेणारी रक्तवाहिनी
- ii) हातामधील शुद्ध रक्त वाहणारे रक्तवाहिनी
- iii) छातीच्या पिंजऱ्यातील रक्तवाहिन्या

वरील तीन प्रकारांपैकी छातीच्या पिंजऱ्यातील रक्तवाहिन्यांचा वापर बायपास शस्त्रक्रियांसाठी अधिक प्रमाणात करतात. याशिवाय बायपास शस्त्रक्रिया चे दोन प्रकार पडतात i) ओपन हार्ट शस्त्रक्रिया ii) बिटींग हार्ट शस्त्रक्रिया.

३) सकस व संतुलित आहार :-

गतिमान जीवनपद्धतीमध्ये दैनंदिन जीवनात सकस व संतुलित आहार घेण्याकडे बहुतांश लोकांचे दुर्लक्ष होते. त्यामुळे हृदयरोग निर्माण होण्याची दाट शक्यता असते. आहारावर नियंत्रण ठेवून शरीरातील चरबीचे प्रमाण कमी केले पाहिजे. त्यामुळे हृदय रोग टाळता येईल.

४) मधुमेह आणि उच्च रक्तदाब :-

मधुमेह आणि उच्च रक्तदाब हे दोन्ही आजार हृदयरोगास कारणीभूत ठरत असल्यामुळे रूग्णांना काही पथ्ये पाळावी लागतात. योग्य संतुलित आहार घ्यावा लागतो. त्यामुळे व्यक्तीला हृदयरोग होण्याची संभावना कमी होईल. उच्च रक्तदाब कमी करण्यासाठी योग्य आहार, पुरेसा व्यायाम, मानसिक ताणतणाव न घेणे, इत्यादी

उपाययोजनांमुळे मधुमेह व उच्च रक्तदाब हे दोन्ही आजार नियंत्रित करता येतील व व्यक्तीला हृदयरोग होण्याची संभावना कमी होईल.

५) व्यसनाधीनता कमी करणे :

मादक द्रव्यांचे सेवन करणे, धूम्रपान करणे, मद्यपान करणे अशी सर्व व्यसने व्यक्तीमध्ये हृदयरोगाचा धोका वाढवितात. व्यक्तीच्या शरीरावर अनिष्ट परिणाम करतात. अशा व्यसनांमुळे व्यक्तीची प्रतिकारशक्ती कमी होते व त्यामुळे व्यसनी व्यक्तींना हृदयरोग होण्याची दाट शक्यता त्यामुळे निर्माण होते. त्यासाठी संबंधित व्यक्तींनी व्यसनांचा त्याग केला पाहिजे.

६) मानसिक ताणतणाव कमी करणे :

हृदयरोगाचा धोका कमी करण्यासाठी व्यक्तीने मानसिक ताणतणाव कमी करणे गरजेचे आहे. मानवी जीवनात अनेक वेळा आनंदाचे, दुःखाचे क्षण येतात. त्याचा त्यांनी स्वीकार केला पाहिजे. भावनांवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. जीवनाकडे सकारात्मक दृष्टीकोनातून पाहिले पाहिजे. नकारात्मक दृष्टीकोन टाळला पाहिजे. समाजात सर्वांशी मिळून मिसळून राहिले पाहिजे. इतरांचा द्वेष न करता क्षमाशील वृत्ती धारण केली पाहिजे. इत्यादी सर्व बाबींचा अवलंब केल्यास व्यक्तीला मानसिक समाधान प्राप्त होईल व त्यामुळे ती व्यक्ती हृदयरोगापासून दूर राहू शकेल.

७) नियमित व्यायाम :

व्यक्तीच्या दृष्टीने नियमित व्यायाम करणे अत्यंत गरजेचे आहे. हृदयरोगी व्यक्तीने चालणे, सायकल चालवणे इत्यादी व्यायाम करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अनेक आजार टाळता येतील. व्यक्ती हृदयरोगापासून दूर राहील.

२.२.३ कर्करोग – कारणे आणि उपाययोजना : Cancer Causes and Remedies

कर्करोग या आजारावर जगभर शास्त्रीय, सामाजिक, कौटुंबिक, मानसिक अशा विविध अंगांनी कमालीचे लिखाण झाले आहे. कर्करोग या आजाराचे जगासमोर एक मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. कर्करोगाने ग्रस्त असलेल्या रूग्णांचे प्रमाण हे प्रगत-अप्रगत राष्ट्रांमध्ये वाढत आहे. या आजाराचे प्रमाण व्यक्तीच्या उतारवयात जास्त दिसून येते. मनुष्याला जडणाऱ्या एकूण कर्करोगापैकी १/३ कर्करोग शरीराच्या अविभाज्य भाग असलेल्या मान व डोक्याच्या भागात होतात. या कर्करोगाबद्दल आणखी एक धक्कादायक माहिती म्हणजे मानेच्या वरचा भाग व डोक्यात होणाऱ्या बहुतांशी कर्करूग्णांमध्ये तरूण पिढीचा समावेश जास्त दिसून येतो.

कर्करोग हा आजार व्यक्तीच्या व त्याच्या कुटुंबाच्या दृष्टिकोनातून मोठे संकट आहे. या आजारातून बाहेर पडण्यासाठी व्यक्तीला मोठ्या प्रमाणावर वेदनांना सामोरे जावे लागते. या आजाराचा खंबीरपणे सामना करण्यासाठी

त्या संबंधित व्यक्तींमध्ये जिद्द, आत्मविश्वास तसेच कुटुंबाचा मानसिक व आर्थिक पाठिंबा आवश्यक आहे. ज्या कुटुंबामध्ये कर्करोगाचा रूग्ण असतो, त्या कुटुंबाला मानसिक, आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. हा आजार कुटुंबापुरताच मर्यादित नाही तर त्याचा परिणाम राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासावर होत असतो. ज्या पद्धतीने एखाद्या कुटुंबातील कर्त्या पुरूषाला कर्करोग झाला तर त्याचा परिणाम कुटुंबातील सर्व व्यवस्थेवर होतो, कुटुंब विस्कळीत होते. अशा कर्करूग्णांच्या वाढत्या संख्येमुळे देशाच्या प्रगतीवरही त्याचा परिणाम होत असतो.

कर्करोगाचे निदान पहिल्या टप्प्यात झाले तसेच योग्य वेळी योग्य उपचार घेतले तर रूग्ण या आजारावर मात करून बाहेर पडू शकतो, आणि स्वतःचे जीवन सामान्यपणे व्यतीत करू शकतो. आजच्या आधुनिक काळात प्रगत औषध उपचार पद्धती, शस्त्रक्रिया व इतर उपचाराने या आजारावर मात करता येऊ शकते.

जागतिक पातळीवर कर्करोगासंदर्भात जनजागृती करण्यासाठी, त्याला प्रतिबंध करण्यासाठी ४ फेब्रुवारी हा जागतिक कर्करोग दिन म्हणून साजरा केला जातो.

कर्करोग म्हणजे काय ?

कॅन्सर हा शब्द कार्सिनोमा या लॅटिन शब्दापासून आला आहे. या शब्दाचा अर्थ शेकडा असा होतो. कॅन्सर हा अतिशय गंभीर स्वरूपाचा आजार आहे. शरीरातील कोणत्याही पेशी समूहांच्या अनैसर्गिक वाढीला कॅन्सर असे म्हणतात.

कर्करोग हा आजार शरीरातील पेशींच्या अनियंत्रित वाढीमुळे होणारा आजार आहे. कर्करोग हा आजार व्यक्तीच्या कोणत्याही पेशीमध्ये कोणत्याही उतीमध्ये, कोणत्याही अवयवांमध्ये, होऊ शकतो. कर्करोगाचे अनेक प्रकार असून या सर्व प्रकारांमध्ये समान घटक म्हणजे पेशींची अनिर्बंध वाढ. सामान्यपणे पेशी विभाजन टप्प्याटप्प्याने व नियंत्रितपणे होत असते. ही पेशी विभाजनाची नेहमीची पद्धत आहे. कधी कधी नव्या पेशींची आवश्यकता नसताना पेशी विभाजन होत असते. या अतिरिक्त पेशीपासून गाठी तयार होतात त्यांना कर्करोग असे म्हणतात.

कर्करोग हा अनेक रोगांचा असा समूह असून त्यामध्ये पेशींची असामान्य किंवा विकृत वाढ होते. पेशींची शरीराच्या इतर भागातही पसरण्याची क्षमता असते.

कर्करोगाचे प्रकार :

कर्करोग हा व्यक्तीच्या संपूर्ण शरीरभर पसरू शकतो. त्याचबरोबर शरीराच्या विविध भागांना कर्करोग होऊ शकतो. कर्करोगाचे अनेक प्रकार आहेत. त्यातील काही प्रकार खालीलप्रमाणे.

- १) मेंदूचा कर्करोग
- २) पित्ताशयाचा कर्करोग

- ३) यकृताचा कर्करोग
- ४) फुफ्फुसाचा कर्करोग
- ५) मूत्राशयाचा कर्करोग
- ६) तोंडाचा कर्करोग
- ७) हाडाचा कर्करोग
- ८) स्तनाचा कर्करोग
- ९) गर्भाशयाचा कर्करोग
- १०) स्वादुपिंडाचा कर्करोग

इत्यादी कर्करोगाचे अनेक प्रकार आहेत.

कर्करोगाची कारणे :

कर्करोग अतिशय गंभीर स्वरूपाचा आजार आहे. तो आजार पूर्णपणे बरा होऊ शकत नाही. त्यातील कर्करोगाच्या काही प्रकारावर अजूनही औषधांचा शोध सुरू आहे. कर्करोग हा नेमका कोणाला कधी होऊ शकतो हे ठामपणे सांगता येत नाही. कर्करोग होण्यासाठी अनेक प्रकारची कारणे जबाबदार आहेत. ती खालीलप्रमाणे.

१) आनुवंशिकता :-

आनुवंशिकता हे एक कर्करोगाचे कारण मानले जाते. पण कर्करोग हा आजार आनुवंशिक होतोच असे नाही. परंतु तो होण्याची दाट शक्यता असते. आनुवंशिकरीत्या आजी, आई आणि मुलगी या तिघींनाही कर्करोग हा आजार झाल्याचे दिसून येते. अशी अनेक उदाहरणे पहावयास मिळतात. आजच्या आधुनिक काळात देखील आनुवंशिकतेमुळे विविध प्रकारचे कर्करोग उद्भवतात. तसेच अनेक प्रकारचे कर्करोग एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जात राहतात.

२) व्यसनाधीनता :-

व्यसनाधीनता आणि कर्करोग यांचा जवळचा संबंध दिसून येतो. कर्करोग होण्यास तंबाखू हा सर्वात महत्त्वाचा व धोक्याचा घटक आहे. एकूण कर्करोगामध्ये तंबाखूमुळे होणाऱ्या कर्करोगाचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते. विशेषतः तोंडाचा कर्करोग होण्यास तंबाखूसेवन हे प्रमुख कारण आहे. तंबाखू सोबतच अतिरिक्त मद्यपान हे कर्करोगाची संभाव्यता वाढवण्याचे महत्त्वाचे कारण आहे. मद्यपानामुळे यकृताचा कर्करोग होण्याची दाट शक्यता असते. धूम्रपानामुळे श्वसनसंस्था व तोंडाचा कॅन्सर होऊ शकतो. त्याच बरोबर धूम्रपान व मद्यपान

एकत्र केल्यास कॅन्सर होण्याची अधिक शक्यता आहे.

३) निकृष्ट आहार :-

कर्करोगासंदर्भात झालेल्या अभ्यासामध्ये असे निदर्शनास आले आहे की, कर्करोगाचा निकृष्ट आहाराशी जवळचा संबंध आहे. आज व्यक्ती त्यांच्या दैनंदिन आहारात फास्टफूड, बेकरी उत्पादने, जंक फूड, शिळेपाके अन्न, शीतपेये, लाल मांस, अति तेलकट पदार्थ इत्यादींचा जास्त समावेश करतात. अशा आहारात पौष्टिक घटकांचा, जीवनसत्त्वांचा अभाव दिसून येतो. असा आहार कर्करोगास आमंत्रण ठरतो. अशा प्रकारच्या निकृष्ट आहारातून मोठे आतडे, गर्भाशय, स्तनांचा कर्करोग इ. प्रकारचे कर्करोग होण्याची दाट शक्यता असते आहे.

४) रासायनिक पदार्थ आणि किरणोत्सर्ग :-

अनेक व्यक्तींना आपला उदरनिर्वाह करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या उद्योगात, कारखान्यात काम करावे लागते. त्याचबरोबर दैनंदिन जीवनात अनेक प्रकारची कीटकनाशके व रासायनिक यांच्याशी व्यक्तींचा नेहमी संपर्क येतो. या संपर्कामुळे व्यक्तीला कर्करोग होण्याची दाट शक्यता असते. यात विशेषतः डांबर, पेट्रोल, कारखान्यांच्या धुराड्यातून येणारी काजळी, कारखान्यात वापरली जाणारी रसायने, रंग कारखान्यात रंगात वापरली जाणारी विविध रसायने, इत्यादी सर्व रसायनांमुळे विविध कारखान्यात व उद्योगात काम करणाऱ्या कामगारांना अनेक प्रकारच्या कर्करूणांना सामोरे जावे लागते म्हणून रासायनिक पदार्थ हे एक कर्करोगाचे महत्त्वाचे कारण मानले जाते.

५) अतिनील किरण :-

अतिनील किरणे जी सूर्याकडून येतात किंवा कृत्रिमपणे तयार केली जातात. ती व्यक्तीच्या दृष्टिकोनातून हानिकारक ठरतात. त्या अतिनील किरणांमुळे व्यक्तीच्या त्वचेला हानी पोहोचू शकते. त्यातून त्वचेचा कर्करोग होण्याची दाट शक्यता असते. क्ष-किरणांच्या समवेत सतत काम करणाऱ्या व्यक्तींना कर्करोग होण्याची शक्यता असते. त्याचबरोबर गॅमा किरण, रेडिओ, आयरोप्टोस इत्यादी कृत्रिम किरण सुद्धा कर्करोगास कारणीभूत मानले जातात.

६) मानसिक ताण तणाव :

आजच्या स्पर्धेच्या युगात व्यक्तीला अनेक ताणतणावांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे अनेक व्यक्ती मानसिक ताणतणावाखाली जातात. परिणामी त्याचे मानसिक संतुलन बिघडते. त्याचा परिणाम काही व्यक्तींच्या शरीरावर होण्याची शक्यता असते. अशी मानसिक संतुलन बिघडलेल्या व्यक्तीला हा आजार जडण्याची दाट शक्यता असते.

७) प्रदूषण :

नागरीकरण, औद्योगिककरण, आधुनिकीकरण इत्यादी अनेक कारणांमुळे हवा, पाणी, मृदा इत्यादी घटकांचे

मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण होत आहे. उद्योगधंदे स्वयंचलित वाहने, शेतीव्यवसायात वापरण्यात येणारे रासायनिक खते, तणनाशके, कीटकनाशके, इत्यादी घटकांद्वारे पाणी, हवा, मृदा, अन्नधान्य, भाजीपाला इत्यादीचे मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण होत आहे तेच प्रदूषण कर्करोगास जबाबदार ठरत आहे.

८) विषाणू :

विषाणूमुळेही काही प्रकारचे कर्करोग मानवास उद्भवतात. एच पायलोरी या विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे व्यक्तीला जठराचा कर्करोग होऊ शकतो. ह्युमन पापिलोमा (HPV) या विषाणूमुळे तोंडाचा आणि गर्भाशयाच्या तोंडाचे कर्करोग जडतात. हेपाटिटीस बी आणि हेपाटिटीस सी या विषाणूमुळे यकृताचा कर्करोग उद्भवतो. अशा विविध प्रकारच्या विषाणूमुळे विविध प्रकारचे कर्करोग उद्भवतात.

९) धूर :

दैनंदिन जीवनामध्ये ग्रामीण भागातील अनेक स्त्रिया चुलीवर स्वयंपाक करतात. स्वयंपाक करत असताना त्यांच्या डोळ्यात, नाकात, तोंडात धूर जाऊन त्यांना कर्करोग होण्याची दाट शक्यता असते. त्याचबरोबर विविध स्वयंचलित वाहने, कारखाने, भट्ट्या यांच्या माध्यमातूनही फार मोठ्या प्रमाणात धूर बाहेर पडत असतो. हाच धूर व्यक्तीस कर्करोग होण्यास कारणीभूत ठरतो.

१०) स्थूलता आणि व्यायामाचा अभाव :

नियमित व्यायाम आणि सामान्य वजन ठेवल्यास कर्करोगाचा धोका कमी होतो. पण आजच्या धावपळीच्या युगात व्यवसाय, नोकरी, उद्योगधंदे इत्यादी कामे करीत असताना शारीरिक हालचाली कमी होत आहेत. तसेच लोकांचे व्यायामाकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्याचबरोबर चटपटीत, फास्ट फूड, जंकफूड, मसालेदार पदार्थ इ.च्या सतत सेवनाने त्याचे वजन प्रमाणापेक्षा जास्त वाढत आहे. हे वाढते वजन देखील कर्करोगास जबाबदार ठरत आहे.

११) इतर कारणे :

वरील सर्व कारणांव्यतिरिक्त हार्मोन्सची असंतुलित वाढ वाढते. वय, अनेक व्यवसायातील कर्कजन्य घटक, विविध प्रकारचे औषधे, बदलती जीवनशैली इत्यादी घटक कर्करोगास जबाबदार आहेत.

२.३.३ कर्करोग : कारणे आणि उपाययोजना

कर्करोगावर उपचार करण्याच्या अनेक पध्दती आहेत. विशेषतः कर्करोग या आजारांमध्ये अनेक प्रकार असल्यामुळे त्या आजारावर उपचार करण्यासाठी देखील अनेक पध्दतींचा वापर केला जातो. याशिवाय कर्करोगावर ती प्राथमिक अवस्थेतील उपचार पध्दती खर्चिक नाही. पण नंतरच्या अवस्थेतील उपचार हे दीर्घ कालावधीसाठी असून ते खर्चिक व त्रासदायक आहेत. कर्करोगातील काही प्रकार हे औषधोपचाराने बरे होतात.

तर काही प्रकार शस्त्रक्रियेद्वारे, तर काही किरणोत्सर्गाच्याद्वारे बरे होतात.

१) शस्त्रक्रियेद्वारे उपचार :

कर्करोग बाधित व्यक्तीच्या शरीरात असलेली कर्करोगाची गाठ शस्त्रक्रियेद्वारे काढून टाकली जाते. ही गाठ काढत असताना डॉक्टर गाठीचे स्वरूप लक्षात घेऊन त्यानुसार शस्त्रक्रिया करतात. गाठ अत्यंत लहान असेल तर डॉक्टर तेवढाच भाग शस्त्रक्रियेद्वारे काढतात. जर गाठीचे स्वरूप मोठे असेल तर ती गाठ व त्या गाठीच्या जवळपासचा भाग शस्त्रक्रियेद्वारे काढून टाकतात. त्याचबरोबर गाठ जर मोठी होऊन फुटल्यास संबंधित रूग्णाचा अवयव अथवा अवयवचा मोठा हिस्सा शस्त्रक्रियेद्वारे काढून टाकतात व अशा शस्त्रक्रियेनंतर विद्रुपता निर्माण होऊ नये म्हणून प्लास्टिक सर्जरी केली जाते. याशिवाय शस्त्रक्रिया करूनही हा आजार पूर्णपणे बरा होत नाही. यासाठी इतर काही उपचार पद्धतीचाही वापर करावा लागतो.

२) किरणोत्सर्गी उपाय करणे (केमोथेरेपी) :

किरणोत्सर्गी उपाय पद्धतीमध्ये उच्च ऊर्जेचे किरण वापरून कर्कपेशीचा नाश केला जातो. किरणोपचार बहुधा बाह्य किरणोपचार स्वरूपात कर्करूग्णांना दिला जातो. या पद्धतीत कर्करोगाच्या गाठीवरती उच्च ऊर्जेची उपकरणे वापरून ती गाठ नष्ट केली जाते. या पद्धतीत सामान्यपणे तीन उपपद्धती वापरल्या जातात.

i) टेली थेरेपी :

टेली थेरेपीस बाह्य किरणोपचार पद्धती असे सुद्धा संबोधले जाते. या उपचार पद्धतीत शरीराबाहेर असलेल्या मोठ्या आकाराच्या यंत्राद्वारे हा किरणोपचार दिला जातो. हा उपचार आठवड्यातून पाच दिवस दिला जातो. असे काही आठवडे उपचार चालतो.

ii) बाक्री थेरेपी :

बाक्रीथेरेपी या उपचार पद्धतीत आंतरिक प्रत्यारोपण अथवा स्पर्श किरणोपचार केले जातात. रूग्णाच्या ऊति क्षेत्रात गोळ्या, सुया, सळ्या किंवा पातळ प्लास्टिक आवरणात ठेवलेल्या किरणोत्सर्गी पद्धतीने किरणोपचार दिला जातो. हा उपचार घेण्यासाठी विशेषतः रूग्णाला रूग्णालयात राहावे लागते. या पद्धतीत प्रत्यापित केलेला किरणोत्सर्गी पदार्थ शरीरात काही दिवस ठेवले जातात.

iii) सिस्टिमॅटिक किरणोपचार :

सिस्टिमॅटिक किरणोपचारास आंतरिक किरणोपचार असे संबोधले जाते. या पद्धतीमध्ये काटेकोरपणे काही किरणोत्सर्गी पदार्थ, द्रव, गोळ्या रूपात उपचार दिला जातो. तो पदार्थ शरीरभर प्रवाहित होऊन कर्करोगावर उपचार किंवा त्याच्या वेदना कमी करण्यास मदत करतो.

२) रासायनिक औषधोपचार पद्धती :

रसायन उपचारात कर्करोग विरोधी औषधे (सिटोटोक्सिक) देऊन कर्क पेशींचा नाश केला जातो. कर्करोगात ल्युकेमिया, लिम्फोमा आणि मायलोमा यांचा समावेश असतो. सिटोटोक्सिस म्हणजेच पेशींसाठी विषारी, कर्करोगाविरोधी औषधांच्या माध्यमातून कर्कपेशींची वाढ व विभाजन होऊन वजन थांबवले जाते. परंतु असे होत असताना ही औषधे शरीरातील इतर सामान्य पेशींवरही परिणाम करतात.

३) संप्रेरक उपचार पद्धती :

संप्रेरक उपचार पद्धती ही औषधे किंवा शस्त्रक्रियाद्वारे दिली जाते. कर्करोग हा त्याच्या वाढीसाठी संप्रेरकांवर अवलंबून असतो. म्हणूनच त्याचा उपचार शरीरातील संप्रेरकांवर नियंत्रण करून देणे शक्य होऊ शकते. डॉक्टर काही औषधे देऊन विशिष्ट संप्रेरके शरीरात निर्माण होण्याचे थांबवितात. तसेच शल्यविशारद संप्रेरक निर्माण करणारे अवयव शस्त्रक्रियेद्वारे शरीरातून काढून टाकतात. पण या संप्रेरक उपचाराचे काही हानिकारक परिणाम असू शकतात. उदा- वजन वाढणे, गर्मी जाणवणे, तसेच मळमळणे इ.

कर्करोगावरील प्रतिबंधक उपाय :

कर्करोग झाल्यानंतर उपचार घेण्यापेक्षा तो आजार होऊ नये म्हणून काही प्रतिबंधक उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१) पौष्टिक व सकस आहार :

शरीराची प्रतिकारक्षमता चांगली राहण्यासाठी व्यक्तीने पौष्टिक व सकस आहार घेतला पाहिजे. या आहारात कडधान्ये, फळे, भाजीपाला, दूध, अंडी, तंतुमय पदार्थ इ. चा समावेश असावा. फास्ट फूड, जंक फूड, तेलकट, मसाल्याचे पदार्थ, मिठाई इ. पदार्थांचे सेवन टाळावे.

२) शारीरिक हालचाली व व्यायाम :

आजच्या धावपळीच्या युगात लोकांचे व्यायाम व शारीरिक हालचाली यांच्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्यामुळे व्यक्तीचे आरोग्य निरोगी राहत नाही. त्यासाठी चालणे, योगा करणे, पोहणे, व्यायाम करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून शरीर निरोगी व निकोप राहील.

३) मानसिक ताणतणाव :

धावपळीच्या युगात अनेक मानसिक ताणतणावांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे त्यांचे मानसिक स्वास्थ्य बिघडते. त्याचा परिणाम त्याच्या शरीरावर होतो. त्यांची प्रतिकारशक्ती कमी होत जाऊन त्यांना बऱ्याच आजारांना सामोरे जावे लागते. त्यासाठी त्यांनी मानसिक ताणतणाव निर्माण होणार नाहीत याकडे लक्ष दिले पाहिजे.

४) व्यसनांपासून अलिप्त राहणे :

कर्करोगासाठी व्यसनाधीनता एक महत्त्वाचे कारण आहे. तंबाखू, सिगारेट, मद्यपान, अफू, गांजा अशा अनेक व्यसनामुळे, मादक पदार्थांमुळे व्यक्तीला कर्करोग जडतो. जर व्यक्तीने अशी व्यसने टाळली आणि त्यापासून अलिप्त राहिले तर कर्करोगापासून त्याचा बचाव होऊ शकतो.

५) शास्त्रीय उपचार :

व्यक्तीला काही लक्षणे दिसल्यास त्यांनी त्वरित डॉक्टरांचा सल्ला घेतला पाहिजे. योग्य त्या चाचण्या केल्या पाहिजेत. ज्यामुळे कर्करोगाचा शरीरात प्रसार होण्यापूर्वीच त्यास प्रतिबंध करता येईल. कारण पहिल्या टप्प्यात कर्करोगावर यशस्वी उपचार होऊ शकतात. व्यक्तीचा कर्करोगातून बचाव होऊ शकतो.

२.५ सारांश :

निरोगी व्यक्तीच्या शरीरात निरोगी मन वास्तव्य करते. त्यासाठी व्यक्तीने दैनंदिन जीवनात सकस आणि संतुलित आहार घेतला पाहिजे. असा आहार घेतला नाही, तसेच सातत्याने ताणतणाव, मानसिक स्वास्थ्य ठीक राहिले नाही तर त्याला अनेक प्रकारच्या आजारांना सामोरे जावे लागते. शरीराचा कोणताही भाग जेव्हा अचानकपणे कार्य करण्याचे थांबतो तेव्हा त्याला आजार असे म्हणतात. या आजाराचे वर्गीकरण शारीरिक आजार व मानसिक आजार यामध्ये केले जाते. आजच्या आधुनिक काळात व्यक्तींना काही दुर्धर आजारांना सामोरे जावे लागते. बदलत्या जीवनशैलीमुळे व असंतुलित आहारामुळे मधुमेहासारख्या अनेक गंभीर आजारांना व्यक्तींना सामोरे जावे लागत आहे. स्थूलता, मानसिक ताणतणाव, कमी श्रमाची कामे, इ. अनेक कारणे यास जबाबदार आहेत. हा आजार नियंत्रित ठेवण्यासाठी संतुलित आहार, योग्य व्यायाम, औषधोपचार इ. बाबींकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे.

हृदयरोग हा आजार व्यक्तीला कोणत्याही वयात होऊ शकतो. या आजारात हृदयाला रक्तपुरवठा करणाऱ्या वाहिन्यात अडथळा निर्माण होऊन व्यक्तीला हृदयविकाराचा झटका येतो. हृदयविकार होण्यासाठी कमी रक्तपुरवठा, मधुमेह, उच्च रक्तदाब, शारीरिक हालचालींचा अभाव, इ. कारणे जबाबदार आहेत. या आजारातून व्यक्तीने स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी योग्यवेळी आवश्यक ते औषधोपचार, टेस्ट व शस्त्रक्रिया करणे आवश्यक आहे.

कर्करोग हा गंभीर असा असाध्य आजार आहे. कर्करोग हा आजार शरीरातील पेशींच्या अनियंत्रित वाढीने होणार आजार आहे. कर्करोगाचे अनेक प्रकार आहेत. कर्करोग या आजारात व्यसनाधीनता, रासायनिक पदार्थ, किरणोत्सर्ग, प्रदूषण, मानसिक ताणतणाव, इ. अनेक घटक जबाबदार आहेत. या आजारावर उपचार करण्याच्या अनेक पद्धती आहेत. यामध्ये शस्त्रक्रिया, किरणोत्सर्ग उपाय, इ. उपचार पद्धती आहेत. या आजारापासून दूर राहण्यासाठी व्यक्तीने पौष्टिक व सकस आहार घेतला पाहिजे, व्यायाम केला पाहिजे, तसेच व्यसनांपासून अलिप्त राहिले पाहिजे. असे प्रतिबंधात्मक उपाय करणे आवश्यक आहे.

२.४ स्वयंअध्ययन :

स्वयंअध्ययन प्रश्न- १

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- १) दरवर्षी ----- या दिवशी जागतिक मधुमेह दिन पाळला जातो.
- २) ----- मध्ये पेशींची विकृत वाढ होते.
- ३) बायपास शस्त्रक्रियेसाठी वापरल्या जाणाऱ्या पर्यायी रक्तवाहिन्यांना ----- असे म्हणतात.
- ४) बॉडी मास इंडेक्स ----- पेक्षा जास्त असल्यास मधुमेह होण्याची शक्यता असते.
- ५) ----- टेस्टद्वारे हृदयाचा आलेख काढला जातो.

स्वयंअध्ययन प्रश्न- २

प्रश्न - एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) हृदयविकार म्हणजे काय?
- २) मधुमेही रूग्णांची साखर नियंत्रित ठेवण्यासाठी कोणते इंजेक्शन वापरतात?
- ३) दरवर्षी जागतिक कर्करोग दिन केव्हा साजरा केला जातो?
- ४) कर्करोग म्हणजे काय?
- ५) निरोगी व्यक्तीच्या शरीरातील साखरेचे प्रमाण किती असते?

२.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे.

स्वयंअध्ययन प्रश्न - १ ची उत्तरे

- १) १४ नोव्हेंबर
- २) कर्करोग
- ३) ग्राफ्ट
- ४) १९ ते २४
- ५) ईसीजी

स्वयंअध्ययन प्रश्न - २ ची उत्तरे

१) हृदयात, त्याच्या विविध भागात, रक्तवाहिन्यात, हृदयाच्या कार्यात जे काही बिघाड होतात त्या बिघाडांना उद्देशून एकत्रितपणे हृदयरोग किंवा हृदयविकार असे म्हणतात.

२) मधुमेही रूग्णांची साखर नियंत्रित ठेवण्यासाठी इन्सुलिन इंजेक्शन चा वापर जातो.

३) जागतिक कर्करोग दिन ४ फेब्रुवारी या दिवशी साजरा केला जातो.

४) कर्करोग म्हणजे अनेक रोगांचा समूह असून त्यामध्ये पेशींची असामान्य किंवा विकृत वाढ होते. या पेशींची शरीराच्या इतर भागातही पसरण्याची क्षमता असते.

५) निरोगी व्यक्तीच्या शरीरातील साखरेचे प्रमाण उपाशीपोटी सुमारे १०० ते १२० मिलिग्रॅम टक्के असते तर जेवणानंतर दोन तासानंतर १२० ते १५० मिलिग्रॅम टक्के असते.

२.७ सरावासाठी प्रश्न :

अ) टीपा लिहा.

- १) हृदयरोग.
- २) कर्करोगाची कारणे लिहा.
- ३) मधुमेहावरील उपाय योजना.

ब) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) हृदयरोग म्हणजे काय ते सांगून हृदयरोगाची कारणे लिहा.
- २) कर्करोगावरील उपाययोजना स्पष्ट करा.
- ३) मधुमेह म्हणजे काय ते सांगून त्याची कारणे स्पष्ट करा.

२.८ चिंतन आणि कार्य :

कोणत्याही एखाद्या मोठ्या दवाखान्यात भेट देऊन दवाखान्यातील डॉक्टर व मधुमेह, हृदयरोग, कर्करोग असणाऱ्या रूग्णाची मुलाखत घेणे.

२.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- १) प्रा. चंद्रकांत खंडागळे “आरोग्याचे समाजशास्त्र”- प्रकाशक सौ. मायादेवी खंडागळे २०२०
- २) डॉ. अपर्णा नांदेडकर, डॉ. रविंद्र नांदेडकर, डॉ. अनिलकुमार वैद्य- “मधुमेह शंका समाधान.” अनुबंध प्रकाशन पुणे ४११०४३, २०१९
- ३) डॉ. म. ग. गोगटे “मधुमेह”- महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, सचिवालय मुंबई ३२, १९६९
- ४) डॉ. पूर्बिंश एस. पारिख “कर्करोगाबाबत सुलभ माहिती”- जारा कॅम्प मुंबई ४०००५५, ऑगस्ट २०१८

***

घटक क्रमांक - ३
जीवनशैली आणि आरोग्य
(Life Style and Health)

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय विवेचन
  - ३.२.१ पारंपारिक जीवनशैली आणि आरोग्य
  - ३.२.२ आधुनिक जीवनशैली आणि आरोग्य
  - ३.२.३ आरोग्याच्या समस्येवरील उपाययोजना
- ३.३ सारांश
- ३.४ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.५ स्वाध्याय
- ३.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ
- ३.० उद्दिष्टे (Objectives)

या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्हास -

पारंपारिक जीवनशैली आणि आरोग्य समजावून घेणे

आधुनिक जीवनशैली आणि आरोग्य यांचे आकलन होईल.

आरोग्याच्या समस्येवरील उपाययोजना स्पष्ट करता येतील.

३.१ प्रास्ताविक

भारतीय संस्कृतीमध्ये फार प्राचीन काळापासून मुलांवर सुसंस्कार करताना त्यांना आरोग्य संपन्न जीवन जगण्यासाठी प्रेरित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. 'आरोग्य हीच खरी संपत्ती' आहे. चांगले आरोग्य प्राप्त करणे ही जशी स्वतःची जबाबदारी आहे. तशीच सर्वांना चांगले आरोग्य मिळवून देणे ही राष्ट्राची जबाबदारी आहे. आधुनिक काळात जगातील कोणत्याही देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात तसेच संपूर्ण मानवी विकासासाठी 'आरोग्य' हा अतिशय महत्वाचा घटक आहे. आरोग्य ही व्यक्ती, कुटुंब व समाजाला अभिप्रेत असणारी अवस्था

आहे. निरोगी शरीरामध्ये वैयक्तिक आरोग्याबरोबर कौटुंबिक, ग्रामीण, नागरी, सामाजिक, मानसिक व जागतिक आरोग्य या प्रकरणामध्ये पारंपारिक जीवनशैली, आधुनिक जीवनशैली आणि आरोग्यविषयक परिस्थिती आढावा घेणार आहोत. तसेच मानवाच्या आरोग्यविषयक समस्या, वरील उपाययोजनांचाही अभ्यास करणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन :

विवेचनाच्या दृष्टिने या घटकांचे ३ विभाग पाडले आहेत. पहिल्या घटकांमध्ये पारंपारिक जीवनशैली आणि आरोग्य स्वरूप स्पष्ट केलेले आहे. दुस-या विभागात आधुनिक जीवनशैली आणि आरोग्य विषयक सविस्तर स्पष्टीकरण केलेले आहे. तिस-या विभागात आरोग्याच्या समस्येवरील उपाय योजना स्पष्ट केलेली आहे.

३.२.१ पारंपारिक जीवनशैली आणि आरोग्य- (Traditional Lifestyle and Health)

समाजामध्ये प्रत्येक व्यक्ती आपल्या आरोग्याचे मूल्यमापन स्वतःच्या समजुती व संस्कृतीनुसार करत असते. यामध्ये चालीरिती, रुढी, प्रथा परंपरा, धर्म, वैयक्तिक अपेक्षा, शिक्षण, श्रद्धा, अंधश्रद्धा व आर्थिक स्थिती या सर्वांचा समावेश होतो. एवढेच नव्हे तर शारिरीक, मानसिक स्थिती व जीवनावस्थेनुसार ती बदलत असते. त्यानुसार आरोग्याची स्थिती ठरते. जागतिक आरोग्य संघटनेने आरोग्याची व्याख्या म्हणजे 'केवळ रोग नसणे किंवा दुर्बल असणे असे नसून आरोग्य ही शारिरीक, मानसिक, सामाजिक, आध्यात्मिक सदृढ अशी अवस्था आहे. अशी केलेली असली तरी आरोग्य आजारपण व रोग यांच्या नेमक्या संकल्पनेवर अदयापही एकमत झालेले नाही. आरोग्य म्हणजे रोज व्यायाम करणारा तगडा जवान पाहिला की, एखादया व्यक्तीला तो आरोग्यदायी वाटतो तर वृद्धामध्ये थोडीशी हालचाल मर्यादित किंवा अशक्तपणा वाटू लागला की त्यांना आपले आरोग्य ढासळत आहे असे वाटते. आरोग्याच्या या सर्व कल्पना तशा वैयक्तिक स्वरूपाच्या आढळतात.

१. आजारपण : रोजच्या सवयीतील बदल किंवा शारिरीक-मानसिक तक्रारीमुळे व्यक्तीच्या वर्तनातील बदलाचे निरीक्षण करण आपण ती व्यक्ती आजारी आहे असे म्हणतो. त्यामुळे व्यक्तीला ही तशी लक्षणे जाणवू लागतात.

२. रोग : जंतूमुळे शरीरात होणारा रासायनिक बदल किंवा जैव वैद्यकीय लक्षणांवरून व विविध तपासण्यांवरून ओळखता येतो.

आरोग्यविषयी विविध प्रकारच्या समजुती असतात. लहानपणापासून कुटुंब, शेजार, शाळा, प्रसारमाध्यमे, धर्मसंस्कार आणि शासनाकडून मिळणारे आरोग्यविषयक संदेश यातून आरोग्यविषयक समजुती दृढ होतात. या समजुती मात्र शास्त्रीय असतीलच असे सांगता येत नाही. व्यक्ती तितक्या प्रकृती यानुसार प्रत्येकाचे आरोग्य वेगवेगळेच असू शकते. आरोग्याची अवस्था नेहमीच परिपूर्ण दिसते असे नव्हे तर आरोग्याची अवस्था ही सतत दोलायमान असते.

अ) एका बाजूला उत्तम चांगली प्रकृती आणि आजारापासून मुक्ती असणारी असते.

आ) दुसऱ्या बाजूला बाह्यतः न दिसणारी आजारी प्रकृती, सौम्य आजार, गंभीर आजार व मृत्यू असतात. या दोन्ही अवस्थामध्ये आरोग्याची अवस्था सतत हेलकावत असते. कारण आरोग्य ही कल्पनाच सापेक्ष आहे.

एका व्यक्तीला जी अवस्था आजार वाटेल त्या अवस्थेत दुसऱ्या व्यक्ती मात्र कामे करित असतात व त्यांना ती स्थिती सुसह्य असते.

पारंपारिक जीवनशैलीमध्ये आरोग्यविषयक संकल्पना पाहण्यापूर्वी मानवाचे आरोग्य कसे बिघडते किंवा त्याला रोग कोणत्या घटकांमुळे होतो हे पाहणे आवश्यक आहे. विशेषतः साथू रोगशास्त्राच्या तिपाई सिध्दांतानुसार रोग होण्याची कारणे फक्त जंतू नसून वातावरण व रोगक्षम व्यक्ती किंवा यजमान हे ही तितकेच महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे व्यक्तीच्या शारिरीक, मानसिक, सामाजिक, व आध्यात्मिक स्थितीमध्ये बदल होतो. व्यक्तीच्या इंद्रियांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो व व्यक्तीला रोग होतो. हा रोग अचानक गंभीर होऊ शकतो किंवा दीर्घकाळ राहू शकतो. रोगकारक घटक अथवा पदार्थ सजीव किंवा निर्जीव अवस्थेत असू शकतात. अशा घटकांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे-

* **जैविक घटक** - यामध्ये सजीव जंतूंचा समावेश होतो. उदा. विषाणू, जीवाणू, परोपजीवी व बुरशी हे रोगकारक घटक रोगक्षम व्यक्तीच्या शरिरात शिरून तिथे त्यांची वाढ होतेव ते रोग निर्माण करू शकतात. हे विषाणू मानवी शरिरात पाणी, माती, अन्न, प्राणी व विष्टा यामध्ये सापडतात.

* **आहारीय घटक** : अन्नाचे प्रामुख्याने सहा मुख्य घटक आहेत. प्रथिने, शर्करायुक्त पदार्थ अथवा कर्बोदके, स्निग्ध पदार्थ, जीवनसत्त्वे, क्षार, पाण या आहारीय घटकांच्या कमतरतेमुळे अथवा अति सेवनाने रोग किंवा आजार होऊ शकतात. उदा. रक्तक्षय, लठठपणा, 'अ' जीवनसत्त्वाच्या कमतरतेमुळे रातांधळेपणा इत्यादी.

* **पर्यावरणीय घटक** :

अ) **भौतिक घटक** : अति थंडी अथवा उष्णता, आर्द्रता, किरणोत्सर्ग, कर्णकर्कश ध्वनिप्रदूषण तसेच दूषित पाणी व अस्वच्छता इत्यादी गोष्टी आजारास कारणीभूत ठरतात.

ब) **जैविक घटक** : प्राणी, उंदिर, डास व माश्या इत्यादी

क) **रासायनिक घटक** : १) व्यक्तीच्या शरीरातील अंतस्त्राव बदल, नलिकाविरहित ग्रंथीस्त्राव व प्रतिकारशक्तीची कमतरता इत्यादी उदा. थायराईड ग्रंथीच्या कमतरतेमुळे हायपोथायराईडिझम, इन्शुलिन कमतरतेमुळे होणारा मधुमेह, आजारामुळे शरीरातील रससायनामध्ये बदल होणे उदा. कावीळ २) शरिराबाहेर म्हणजे धूळ, कीटकनाशके व वायू इत्यादी शरिरात श्वासाबरोबर अन्नमार्गात अथवा इंजक्शनद्वारे गेल्यास.

४. **यांत्रिकी घटक** : मुरगळणे, जखमा, इजा व अस्थिभंग इत्यादी.

५. **सामाजिक पर्यावरण** : राहणीमानाचा दर्जा, अंधश्रद्धा, चालीरिती इत्यादी.

वरील आरोग्यविषयक घटकांना अनुसरून पारंपारिक किंवा ग्रामीण जीवनपध्दतीमध्ये आरोग्य कशा रितीने टिकून राहते किंवा बिघडते याबाबत स्पष्टीकरण विचारात घेता येईल.

पारंपारिक जीवनशैली आणि आरोग्य याचा अभ्यास करत असताना त्याचे दोन भागात स्पष्टीकरण पाहणे आवश्यक आहे. एक म्हणजे त्यांच्या जीवनशैलीतील आरोग्याच्या दृष्टीने हितकारक असलेल्या गोष्टी म्हणजे मानवाच्या आरोग्याला उपयुक्त असणाऱ्या आणि दुसरे म्हणजे मानवी आरोग्याला घातक किंवा हानिकारक

असणाऱ्या अशा दोन भागांमध्ये अभ्यास करणे आवश्यक ठरतो तसेच 'मानवाची जीवन जगण्याची एकूण पध्दती' यालाच आपण समाजशास्त्रीय दृष्ट्य 'संस्कृती' ही संकल्पना वापरतो म्हणजेच या ठिकाणी मानवाच्या जीवनशैलीचा म्हणजेच संस्कृतीचा मानवाच्या आरोग्यावर होणाऱ्या चांगल्या आणि वाईट परिणामांचा अपेक्षित आहे.

अ) पारंपारिक जीवनशैली :

पारंपारिक जीवनशैलीचा आरोग्यावर होणारा उपयोग पहाता सकाळी लवकर उठणे, अंधोळ करणे, रात्री लवकर झोपणे, हात स्वच्छ धुतल्याशिवाय जेवण न करणे किंवा पाणी न पिणे, योग्य साधना करणे, स्तोत्र पढणे, तांब्याच्या भांड्यातून पाणी पिणे, आठवड्यातून किमान एक दिवस उपवास कारणे, ताणतणावाच्यावेळी प्रार्थना करणे, सर्दी, खोकल्या करिता निलगिरी तेलाचा वापर करणे, तुळशीची पाने खाणे, गरम पाण्यात कडुलिंबाची पाने घालून अंधोळ करणे यामुळे त्वचारोग प्रतिबंध होतो. वरील उपाय हे आरोग्यासाठी उपयुक्त ठरतात.

स्वयंपाकघरात किंवा घरामध्ये चप्पल घालून प्रवेश करणे निषिध्द मानले जाते. पारंपारिक जीवनपध्दतीमध्ये काही संस्कारातून आरोग्याचे महत्त्व दिसून येते. कडुलिंबाचा रस, कोरफड, आळे, गवती चहा, तुळशीचा काढा इत्यादी आजीबाईचा बटवा म्हणजे घरगुती वैद्यक मानले जाते.

ब) आरोग्य सुव्यवस्थित राहण्यामागील जबाबदार घटक :

१) वैयक्तिक स्वच्छता :

व्यक्तीच्या शरिराच्या प्रत्येक अवयवाची म्हणजे डोके, नाक, कान, दात, केस, नखे, त्वचा, हात व पाय यांची योग्य निगा राखण्यामुळे आरोग्य चांगले राखण्यास मदत होते. म्हणून नेहमी अंधोळ करताना व व्यक्तीने वरील सांगितलेल्या अवयवांची स्वच्छता केली पाहिजे.

२) आहार :

व्यक्तीने नेहमी पोषक आणि सात्विक आहार घेतला पाहिजे. नेहमीच्या जेवणामध्ये ज्वारी, बाजरी, कडधान्ये, भाजीपाला फळभाज्या तसेच जेवणामध्ये दूध, दही, ताक, लोणी यांचा समावेश असला पाहिजे. अंडी, मांसाहार देखील केला जातो. म्हणजेच आहार शास्त्राच्या दृष्टीने प्रथिने - दूध, दही, चीज, अंडी, मटण तसेच स्निग्ध पदार्थ - तेल, तूप, लोणी, ताक, साय इत्यादी पिष्टमय पदार्थ - सर्व प्रकारची धान्य, साखर, गूळ, मध, साबुदाणा इत्यादी शिवाय डाळी, कडधान्ये, बटाटा, सुरण, रताळी यासारखे कंदमुळे भरपूर प्रमाणात असतात. शरिराच्या सर्व क्रिया सुरळीत चालवून शरिरात रोगांपासून मुक्त ठेवण्यात जीवनसत्वाचा मोठा वाटा असतो. जीवनसत्वे प्रामुख्याने अ, ब, क, ड, ई व के अशी असतात. ती दूध, अंडी, मांस, मटण, डाळ, भाज्या, फळे, धान्य, कडधान्ये व शेंगदाणे इत्यादी पदार्थातून मिळतात. खनिजे, हाडे, दात व रक्त यांच्या मजबुती करता आवश्यक असतात. पारंपारिक समाजव्यवस्थेत आहार हा चौरस व सात्विक असतो. अन्न बनविता देखील तेल कमी वापर असतो. मसाले कमी वापरले जातात. ज्याला आपण सॅलाड म्हणतो ते तर त्यांच्या रोजच्या जेवणात हमखास असते. त्यामध्ये गाजर, टोमॅटो, काकडी, कांदा, मुळा, बीट यांचा समावेश होतो.

३) वेळेचे महत्त्व :

पारंपारिक जीवनपध्दतीमध्ये जेवणाची वेळ पाळली जाते. पहाटे लवकर उठणे, सूर्योदयापूर्वी अंधोळ करणे, शेतावर जाण्याआधी सकाळी न्याहारी केली जाते. दुपारी ऊन डोक्यावर आल्यावर म्हणजे बारा वाजता जेवणे घेणे, संध्याकाळी पुन्हा शेतातून घरी परत आल्यानंतर लवकर सात ते आठच्या दरम्यान रात्रीचे जेवण यामुळे व्यक्तीच्या शरिराची एक व्यवस्थित क्रिया सुरु राहते. त्यामुळे आजारी पडण्याचा प्रश्नच उदभवत नाही. पारंपारिक जीवनपध्दती मध्ये वेळेला फार महत्त्व दिले जाते.

४) आचार-विचार आणि सवयी :

व्यक्तीचे बरेचसे वर्तन धर्माच्या किंवा संस्कृतीच्या आधारे निर्धारित केले जाते. व्यक्तीचे आचार -विचार, रुढी, परंपरा व सणसमारंभ यांचा आरोग्य जीवनांशी अप्रत्यक्ष संबंध असतो. तसेच व्यक्तीला लहानपणापासून चांगल्या सवयी लावल्या जातात. विशिष्ट नियमांचे पालन करण्याची सवय लावली जाते. जसे की, मोठ्यांचा आदर राखणे, खोटे बोलू नये, समाजोपयोगी कार्यात भाग घेणे सार्वजनिक उत्सव एकत्र साजरा करणे, आर्थिक परिस्थितीनुसार खर्चाचे नियोजन करणे, काटकसरीने वागणे, अनावश्यक खर्च टाळणे, शक्यतो कर्ज काढायला लागू नये व नियमित फेडणे विशेषतः माणूस या नात्याने सर्वांशी आदराने व आपुलकीने वागणे चांगल्या आचार-विचार आणि सवयीमुळे व्यक्तीच्या जीवनात ताणतणाव येत नाही.

५) विश्रांती, झोप आणि ताणतणाव :

व्यक्तीला काम करून थकल्यानंतर पुरेशी विश्रांती घेणे आवश्यक असते. आरोग्यासाठी झोपेला ठराविक वेळ दिला पाहिजे. झोपेमध्ये शरीर व मन पूर्णतः समाधानी अवस्थेत राहते. शारिरीक कष्टामुळे आलेला थकवा नाहीसा होतो. पुन्हा व्यक्तीला जोमाने काम करण्याची ताकद येते. विश्रांतीमुळे शारिरीक कष्टाबरोबर ताणतणाव दूर होण्यास मदत होते. पारंपारिक जीवनशैलीमुळे पुरेशी विश्रांती व झोप घेतली जाते. त्यामुळे जीवनातील ताणतणाव दूर होतात. आरोग्याच्या दृष्टीने विश्रांती, झोप व ताणतणाव यांचा विचार केला पाहिजे.

६) खेळ, व्यायाम व करमणुक :

पूर्वीच्या काळी खेळ व व्यायामातून स्वतःचे आरोग्य जपले जात असे पारंपारिक खेळ, आट्यापाट्या, खो-खो, व्यायाम करणे, योगासन करणे, चालणे यातून शरिराला चांगले वळण लागते. प्रत्येक गावामध्ये कुस्तीची मैदाने असत. त्यामुळे कुस्तीचा खेळ खेळणाऱ्यांच्या मध्ये चांगले आरोग्य राखले जाते. शरिराच्या विशिष्ट हालचालीमुळे मानवाचे आरोग्यही जपले जाते. पूर्वी करमणुकीची साधने फारशी नव्हती. गाणी, नृत्य, पोवाडा, भजन व किर्तन यातून लोकांचे मनोनंजन होत असे. साहजिकच व्यक्तीचे आरोग्य यामधून जपण्याचा प्रयत्न केला जातो. भजन, किर्तनातून समाजाचे प्रबोधनही केले जाते. त्यामुळे खेळ, व्यायाम व करमणुकीमुळे आरोग्य हितकारकी बनते.

६) शेती व्यवसाय :

पूर्वीपासून पारंपारिक व्यवसाय म्हणून शेतीकडे पाहिले जाते. त्यामुळे शेती करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. शेती व्यवसायामध्ये शारिरीक कष्टाची कामे खुप करावी लागतात. नांगरणी, पेरणी, कापणी,

मळणी यासारख्या कामामुळे आरोग्य चांगले राहू शकते.

क) शारिरीक कष्टाच्या कामामुळे आरोग्यावर चांगला परिणाम

पारंपारिक जीवन पध्दतीचा विचार करता सुमारे ६० ते ७० टक्के लोक शेती या व्यवसायावर अवलंबून असल्याचे दिसते. शेतात काम करणे हे अतिशय कष्टाचे असते. तसेच ऊन, वारा व पाऊस अशा सर्व काळामध्ये काम करावे लागते. त्यांच्या शारिरीक कष्टाचा आरोग्याच्या दृष्टीने चांगला परिणाम होतो. शेती व्यवसायामुळे शारिरीक कष्ट अधिक करावे लागते. चालणे, उन्हात काम केल्यामुळे स्थूलता कमी होते. शरिरामधील चरबीचे प्रमाण कमी राहते. शिवाय 'ड' जीवनसत्व देखील मिळते. त्यांच्यामध्ये रक्तदाब, मधुमेह यासारख्या आजाराचे प्रमाण अगदीच कमी राहते. व्यक्ती एकत्र कुटुंबपध्दतीमुळे एकमेकांच्या सुख-दुःखात सहभागी होते. तिच्यामध्ये एकमेकांना सहकार्य करण्याची वृत्ती वाढते. तिच्यामध्ये ताणतणाव कमी राहतो. व्यक्ती भौतिक सुखाच्या मागे लागत नाहीत आहे. त्यामध्ये समाधान मानून जीवन जगते. त्यामुळे ती नेहमी आनंदी जीवन जगते. वाहनांचा वापर नाही. सायकल चालविण्यामुळे चांगला व्यायाम आपोआपच होतो. महिलांचा सकाळच्या वेळी घरातील कामामुळे चांगला शारिरीक व्यायाम होतो. पारंपारिक जीवनपध्दतीमध्ये शुध्द हवा आणि पाणी मिळत असल्यामुळे रोगप्रतिकारक शक्ती अधिक असते. त्यामुळे शारिरीक कष्टाच्या कामामुळे आरोग्यावर चांगला परिणाम होत असलेचा दिसून येतो.

पारंपारिक जीवन पध्दतीचे तोटे :

पारंपारिक जीवन पध्दतीनुसार जसे आरोग्यावर उपयुक्त परिणाम होतात त्याचप्रमाणे आरोग्याला हानिकारक असे वाईट परिणाम देखील होत असतात ते पुढीलप्रमाणे-

१ सामाजिक रुढी व परंपरा :

पारंपारिक जीवन पध्दतीमध्ये बालविवाहाचे प्रमाण अधिक दिसून येते. साधारणतः मुलीचे लग्न १८ वर्षे पूर्ण होताच किंवा १६-१७ वया वर्षीच करण्याचे प्रमाण अधिक दिसते. मुलगी वयात आली की तिचे लग्न केले पाहिले अशा मानसिकतेमुळे शिवाय शारिरीकदृष्ट्या ती परिपक्व नसल्यामुळे तिचे आरोग्य धोक्यात घातले जाते. हुंडा प्रथेवर कायदयाने बंदी आणली असली तरी ती प्रथा बंद केली नाही. हुंडयासाठी मानहानी, छळ, दबाव, संघर्ष अशा गोष्टी अस्तित्वात येतात. स्त्री-पुरुष भेदभाव ही तर परंपरागत चालत आलेली विचारसरणी आहे. मुलगी म्हणून तिला कमी लेखणे, मोजून खायला देणे, कमी शिकविणे, हौसमौज न करणे, केवळ मुलगी म्हणजे परक्याचे धन अशी वागणूक देणे. यापासून मुलीच्या शरिराची निकोप वाढ होत नाही. याचा परिणाम लग्नानंतरही तिच्या आरोग्यावर होतो. दुदैवाने एखाद्या स्त्रीला मुलगा हे अपत्य होत नसेल तर तिची मानसिक कुचंबणा केली जाते. पारंपारिक समाजात स्त्रीला अत्यंत गौण स्थान दिले जाते. याचा परिणाम तिच्या आरोग्यावर होतो. रक्तदाब, मधुमेह, मानसिक आघात अशा आजारांना तिला सामोरी जावे लागते. त्यामुळे पारंपारिक जीवन पध्दतीमध्ये काही रुढी, परंपरा अजूनही अस्तित्वात असलेल्या दिसून येतात. त्यामुळे आरोग्याच्या दृष्टीने त्या घातक स्वरूपाच्या ठरतात.

२ आरोग्यास हानी पोहाचवणारी संस्कृती :

पारंपारिक जीवन पध्दतीमधील काही संस्कृती या व्यक्तीच्या आरोग्याला हानी पोहोचवतात उदा. बाळ-बाळंतिणीस अंधाच्या खोलीत ठेवणे, सुरुवातीचे काही दिवस बाळाला स्तनपाणू न करणे, पाणी न पाजणे, बाळाला कडकडीत पाण्याने चोळून अंधोळ घालणे यामधून बाळ-बाळंतिणीस योग्य ती आरोग्यास पोषक जीवनसत्व मिळू शकत नाहीत. त्यामुळे हा एक तोटाच आहे.

३ स्त्री-पुरुष भेदभाव :

पारंपारीक जीवन पध्दतीमध्ये मुलगा मुलगी भेद करणे, स्त्रियांना कमी लेखणे, हुंडयासाठी मानहानी करणे, मुलगाच हवा असा अट्टाहास करणे, मुलगी होण्यास पत्नीला जबाबदार धरणे, जादुटोणा, मंत्र-तंत्र व अंगारे-धुपारे अशा गोष्टीचा वापर करून सुख-शांती मिळविण्याचा प्रयत्न करणे, वैद्यकिय उपचार घेण्यास दिरंगाई करणे, आजारपण अंगावर काढणे अशा अनेक गोष्टीमुळे आरोग्य बिघडते त्यामुळे अनेक रोगाला सामोरे जावे लागते.

४ अंधश्रद्धा व गैरसमजुती :

परंपरागत समाजामध्ये खाण्यापिण्याविषयी बऱ्याच अंधश्रद्धा दिसून येतात. गरोदर स्त्रीने पपया खाल्ल्यास तिचा गर्भपात होतो किंवा अकाली प्रसुती होते. आरोग्यास घातक आणखी काही गैरसमजुती आहेत. थंडीमध्ये दही, ताक, दूध, केळी खारू नये. गर्भवतीने माती व खडूची पावडर खाल्ल्याने बाळाची वाढ होते. मानसिक संतुलन बिघडले असल्यास, ताणतणाव, दबाव येत असल्यास त्या व्यक्तीवर कोणीतरी करणी केली आहे. मग त्यासाठी जादुटोणा करणे, मांत्रिक वा महाराज, बुवाबाजी असे उपचार केले जातात. पत्नीला मुलगी होते म्हणून पति तिला सोडून दुसरे लग्न करतो. गरोदर स्त्रीला आयर्नच्या गोळ्या दिल्यास बाळंतपण अवघड जाईल. प्रसूतीनंतर स्त्रीला संपूर्ण जेवण देणे टाळले जाते. केवळ तुप-भात दिला जातो. भाजी - भाकरी. चपाती, फळे दिली जात नाहीत. काही ठिकाणी पडदा पध्दतीमुळे स्त्रीच्या शरिराला पुरेशी हवा, ऊन मिळत नाही. त्यामुळे तिला 'ड' जीवनसत्व मिळत नाही.

५ पर्यावरणबाबत गैरसमजुती :

काही नद्यांमधील अशुध्द पाणी पूण्य मिळविण्याकरिता पिणे, उघडयावर शौचाला जाणे, घराच्या खिडक्या न उघडणे अशा बाबतीत अज्ञान असते. उदा. लसीकरणाला विरोध करणे, सर्पदंश झाल्यास डॉक्टरकडे नेण्याऐवजी देवळात घेऊन जाणे, मांत्रिक बोलावणे धार्मिक बाबतीत काही अपशब्द काढले तर देवाचा प्रकोप होईल अशी भीती व दडपण घातले जाते. त्यामुळे प्रसंगी व्यक्तीला मृत्यूलाही सामोरे जावे लागते.

६ लैंगिक शिक्षण :

मासिक पाळीच्या वेळी स्त्रियांना स्पर्श करावयाचा नाही. गरोदरपणात तिचे बाळंतपण सुरळीत व्हावे म्हणून तिला अधिकची कामे करायला लावणे, मुलगी जन्माला येते म्हणून पत्नीलाच दोष देणे, जे की मुलगी वा मुलगा होणे हे पूर्णतः पतीवर पुरुषावर अवलंबून असते. परंतु दोष मात्र स्त्रीलाच दिला जातो. पौगंडावस्थेत मुला-मुलींची प्रजोत्पादन व लैंगिक समस्येबाबत खुली चर्चा न करणे, काही वेळेस अर्धवट ज्ञानामुळे वाईट प्रसंगाला सामोरे जावे लागते. लैंगिक शिक्षण ही काळाच्या ओघात आवश्यक बाब मानली जाते. परंतु परंपरागत समाजात यावर चर्चा करणे पाप मानले जाते.

३.२.२ आधुनिक जीवनशैली आणि आरोग्य : (Modern Lifestyle and Health)

आरोग्याचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून जीवनशैलीचा विचार करावा लागतो. निरोगी जीवन शैली हा चांगल्या जीवनाचा पाया आहे. जरी ही जीवनशैली साध्य करण्यासाठी फारसा प्रयत्न केला जात नसला तरी त्याचे महत्त्व जाणून घेणे आवश्यक आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मतानुसार, वैयक्तिक आरोग्याशी आणि जीवनाच्या गुणवत्तेशी संबंधित ६० टक्के घटक जीवनशैलीशी संबंधित आहेत. आज सर्व लोकांच्या जीवनात व्यापक बदल घडून आले आहेत. कुपोषण, अयोग्य आहार, धूम्रपान, मद्यपान, मादक पदार्थांचा गैरवापर, तणाव अशा प्रकारची जीवनशैली आरोग्याला मारक ठरत आहे. लाखो लोक आरोग्यदायी जीवनशैली पाळतात. मृत्युचा सामना करावा लागतो. चयापचयाशी रोग, हाडांच्या समस्या, हृदय-रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग, उच्च रक्तदाब, जास्त वजन, हिंसा आणि यासारख्या समस्या एखाद्या रोगी जीवनशैलीमुळे उदभवू शकतात. जीवनशैली आणि आरोग्याच्या संबंधाची जास्त विचार केला पाहिजे. आधुनिक जीवनशैलीमध्ये सध्या नागरिकांना नवीन आव्हानांचा सामना करावा लागतो. उदा. इंटरनेट आणि व्हर्च्युअल कम्युनिकेशन नेटवर्क यासारख्या माहिती तंत्रज्ञान प्रक्रिया जगाला एखाद्या मोठ्या आव्हानाकडे नेत आहे. ज्यामुळे व्यक्तीच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यास धोका होतो. तंत्रज्ञानाचा अतिवापर आणि दुरुपयोग हे फार मोठे आव्हान आहे. म्हणूनच विद्यमान अभ्यासानुसार असे म्हणता येईल की, मानसाच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर जीवनशैलीचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव आहे. आधुनिक जीवनपध्दतीचे आरोग्याच्या दृष्टीने होणारे फायदे आणि तोटे पुढीलप्रमाणे-

आधुनिक जीवन पध्दतीतील आरोग्यविषयक फायदे -

‘अन्न, वस्त्र व निवारा या तीन मूलभूत गरजा मनुष्याला जगण्यासाठी आवश्यक लागतात. परंतु आता आधुनिक काळात आपण अन्न, वस्त्र व निवारा या मानवाला जिवंत ठेवण्यासाठी आवश्यक गोष्टी आहेत. परंतु मानवाला अधिक चांगले, दिर्घकालीन आयुष्य जगण्यासाठी यामध्ये आरोग्य शिक्षण व मनोरंजन या गोष्टींचा समावेश केलेला आहे. मानवाचे आरोग्य चांगले असेल तर तो दिर्घकाळ सुखी व समाधानी आयुष्य जगू शकतो.

सकस व पौष्टिक आहार असेल तर मानवाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने हितकारक असते. आधुनिक जीवन पध्दतीमधील काही महत्त्वाचे घटक मानवाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने उपयुक्त असतात. असे घटक व त्यांच्याशी संबंधित असलेले आरोग्य विषयक फायदे पुढीलप्रमाणे-

१. आहार :

कार्ल मार्क्स यांच्या मतानुसार, मनुष्य हा टिचभर खळगी भरण्यासाठी वा भाकरीसाठी जीवन जगतो. २० व्या शतकातील काही शास्त्रज्ञांना मार्क्सचे विचार मान्य नाहीत. भाकरी हा माणसाच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग असला तरी जीवन जगण्याचा एकमेव उद्देश नाही. हे जरी खरे असले तरी माणसाला जिवंत राहावयाचे असेल तर त्याला भाकरीशिवाय म्हणजे आहाराशिवाय पर्याय नाही.

आहार या संकल्पनेत पोट भरण्यासाठी लागणा-या किंवा वापरल्या जाणा-या अन्न पदार्थांचा किंवा घटकांचा समावेश होतो. या आहारामध्ये आरोग्याच्या दृष्टीने पौष्टिकतेचा विचार केला पाहिजे. वैद्यकशास्त्रानुसार आहार सकस व निकस म्हणजेच पौष्टिक व कुपोषित अशा दोन प्रकारचा असतो. परंतु सकस आहारासाठी

आयुर्वेदात मात्र हितकारक आहार ही संज्ञा वापरली होती. उत्तम आरोग्याच्या दृष्टीने सकस आहार महत्त्वाचा आहे. आधुनिक जीवनशैलीत आहाराचे महत्त्व विचारात घेतले जाते. शारिरीक व मानसिक वाढीसाठी सकस आहाराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. प्रकृती निरोगी व उत्तम राहण्यासाठी चांगला आहार असणे आवश्यक आहे याचे भान आधुनिक जीवनपध्दतीत आहे.

आधुनिक जीवनपध्दतीचा विचार करता सकाळचा ब्रेकफास्ट, दुपारचे जेवण व रात्रीचे जेवण हे सर्व करीत असताना यामध्ये सर्व प्रकारचे अन्न पदार्थ घेतले जाते. जे पारंपारिक जीवनपध्दतीमध्ये दिले आहे. त्यानुसार पालेभाजी, धान्य, डायफ्रुट, मटण अशा सर्व प्रकारचा समावेश त्यांच्या आहारात असतो. काही व्यक्ती तर त्यांच्या डाएटचा चार्ट तयार करून त्याप्रमाणे आहार घेतात. त्यामुळे साहजिकच आरोग्यमय जीवन जगण्याचा पूरेपूर प्रयत्न करतात.

२ आचार-विचार व चांगल्या सवयी :

आधुनिक जीवनशैलीत उच्च विचार व त्यानुसार आचरण केले जाते. पारंपारिकतेऐवजी बुद्धिजीवी, वैज्ञानिक गोष्टींना महत्त्व दिले जाते. शिक्षण, तंत्रज्ञान यांच्या साहाय्याने जीवनपध्दती आचरणात आणली जाते.

३ स्वच्छता :

वैयक्तिक स्वच्छता, घरातील स्वच्छता, परिसर स्वच्छता, खाण्यापिण्यातील स्वच्छता, सांडपाण्याचा योग्य निचरा अशा सर्व प्रकारच्या स्वच्छता ठेवण्याचा प्रयत्न आधुनिक जीवनपध्दतीमध्ये केला जातो. सर्व बाबतीत स्वच्छता राखल्यामुळे संसर्गजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव होणे टाळले जाते. आरोग्य रक्षणाच्या दृष्टीने विचार करता स्वच्छता हा महत्त्वाचा घटक आहे.

४ खेळ, व्यायाम व करमणूक :

आधुनिक काळामध्ये खेळाला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. यामध्ये फूटबॉल, क्रिकेट, व्हॉलीबॉल व कबड्डी या खेळांचा समावेश दिसून येतो, तसेच व्यायामावर अधिक लक्ष केंद्रित केले जात आहे. सध्या जीम, झुम्बा डान्स, योगसाधना व प्राणायाम अशा गोष्टी करण्यास सुरुवात झालेली दिसून येते. यामुळे शरीर तंदुरुस्त राहते. करमणुकीसाठी टी.व्ही., इंटरनेट संगणक, मोबाईल व स्मार्टफोन यासारख्या गोष्टींचा वापर लोक अधिक प्रमाणात करीत असलेले दिसून येतात.

५ झोप व विश्रांती :

योग्य आहार, उच्च आचार, चांगल्या सवयी याबरोबर पुरेशी झोप आणि विश्रांतीची गरज मानवाला आहे. जीवनामध्ये कोणत्याही क्षेत्रात विकास करण्यासाठी शारिरीक कष्ट जितक्या प्रमाणात घेतले जातात. तितक्या प्रमाणात विश्रांतीची देखील आवश्यकता आहे. त्यामुळे जीवनामध्ये ताणतणाव कमी येतात.

६ आरोग्यविषयक जाणीव जागृती :

आधुनिक समाजात आरोग्याकडे अधिक लक्ष केंद्रित केले जाते. आरोग्याच्या दृष्टीने उपयुक्त अशा दोन प्रकारच्या उपायांचा वापर केला जातो. प्रतिबंधात्मक उपाय व उपचारात्मक उपाय यांच्या साहाय्याने रोग किंवा

आजार होऊच नयेत म्हणून त्याला प्रतिबंधात्मक मार्गाचा वापर केला जातो. आणि काही आजार सभोवतालच्या परिस्थितीमुळे उदभवतात त्यासाठी उपचारात्मक उपायाचा वापर केला जातो.

७ भौतिक सुखामध्ये वाढ :

आधुनिक पध्दतीचे राहणीमान झाल्यामुळे अनेक भौतिक सुख-सुविधा उपयोगात आणल्या जात आहेत. त्यामुळे आधुनिक पध्दतीची घरे, गाडी, फर्निचर, ए.सी. स्वयंपाक घरामधील आधुनिक साधने त्यात फ्रिज, वॉशिंग मशिन, मिक्सर, कुकर व ओव्हन अशा अत्याधुनिक वस्तूंचा समावेश होतो. भौतिक सुविधांमुळे गृहिणींचे शारिरीक कष्ट कमी झाले सांधेदुखी, कंबरदुखी यासारखे व्याधींचे प्रमाण कमी झाले वेळेची बचत झाली.

८ शैक्षणिक विकास :

सध्या शिक्षणाला अधिक महत्त्व दिले जाते. आधुनिक तांत्रिक, वैज्ञानिक शिक्षण पध्दतीमुळे सकारात्मक विचारांची वाढ झाली असलेली दिसून येते. अंधश्रद्धेपासून आधुनिक समाज दूर आहे. शिक्षणाच्या विकासामुळे चांगले जीवन जगण्याच्या गोष्टींवर चर्चा करून विकासाची संधी सर्वासाठी खुली करण्याचे आश्वासन दिले जात आहे.

९ व्यवसाय :

आधुनिक काळामध्ये शिक्षणाच्या सर्वत्र प्रसार झाल्यामुळे अनेक लोक चांगल्या प्रकारचे शिक्षण घेऊन नोकरी, उद्योगधंदे, व्यापार, व कामधंदा अशा विविध क्षेत्रामध्ये कार्ये करीत आहेत. आज ग्रामीण भागातील लोक शहरामध्ये व्यवसाय व नोकरीच्या निमित्ताने वास्तव्यास असलेले दिसून येतात. आधुनिकतेमध्ये काम करण्याचे विविध प्रकार आढळतात. कारखाना, बँक, शैक्षणिक क्षेत्र, विविध उद्योगधंदे व्यवसाय व व्यापार अशा अनेक आर्थिक बाबींचा समावेश दिसून येतो. आधुनिक प्रकारची शेती करण्याचे प्रमाणही दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळे आर्थिक प्रगती होत आहे.

थोडक्यात आधुनिक विचारसरणी कांही बाबतीत आरोग्याच्या हिताचा विचार करीत असल्याचे दिसून येते. वैज्ञानिकतेमुळे पारंपारिकतेमधील अज्ञान, अंधश्रद्धेसारख्या गोष्टी मागे पडत आहेत. आधुनिक विचार सरणीचा प्रभाव हळूहळू वाढत आहे आणि हे व्यक्तीच्या आरोग्याच्या हिताच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरते.

आधुनिक जीवनपध्दतीतील तोटे :

आधुनिक विचारसरणीचा प्रभाव काही प्रमाणात आरोग्याला हितकारक असला तरी बहुतांश प्रमाणात आरोग्याला घातकच दिसून येतो. आजच्या धावपळीच्या जीवनामध्ये आधुनिक जीवन हे धकाधकीचे व तणावग्रस्त बनत चालले आहे. रात्री टी.व्ही.वरील कार्यक्रम पाहून उशिरा झोपणे, सकाळी निवांत उठणे, व्यायामाचा अभाव असणे, बौद्धिक तणाव, खुर्चीत बसून काम करणे, अधिक मांसाहार अशा अनेक गोष्टींचा व्यक्तीच्या आरोग्यावर मात्र विपरीत परिणाम होत असलेला दिसून येतो तो पुढील प्रमाणे-

१ आहार

सध्या संकरित बी-बियाणे, रासायनिक खतांचा अतिरिक्त वापर यामुळे आरोग्यांवर घातक परिणाम होत आहे. आधुनिक जग हे धावपळीचे बनले आहे. त्यामुळे वेळेच्या वेळी जेवण करणे आवश्यक असले तरी फासटफुडचा

जमाना आल्यामुळे जेवण वेळेवर केले जात नाही. त्यामुळे डोकेदुखी, अस्वस्थता, निरुत्साही वाटणे व अशक्तपणा यासारखे दुष्परिणाम आरोग्यावर होत आहेत हा एक आधुनिक जीवनपध्दतीतील सर्वात मोठा तोटा आहे.

२ व्यायामाचा अभाव -

कामाच्या वेळेच्या बदलांमुळे व्यायाम करण्यास वेळ मिळत नाही अशी आज ब-याच लोकांची तक्रार आहे. आधुनिक काळामध्ये माणसाचे चालणे पूर्णपणे कमी झाले आहे. प्रत्येक कामासाठी वाहनांचा वापर, अधिकाधिक केला जात आहे. त्यामुळे पाठदुखी, कंबरदुखी, गुडघेदुखी शरीरामध्ये स्थूलपणा वाढलेला आपणास दिसून येतो.

३ जीवनात ताणतणावात वाढ :

रोजच्या धावपळीच्या जगामध्ये जीवन तणावग्रस्त बनत चालले आहे. ऑफिसमध्ये कामाचा ताण, अधिकाऱ्यांच्या वर्चस्वाखाली काम करताना तणावात वाढ झालेली दिसून येते. ऑफिसमध्ये काम करताना ए.सी.चा सतत वापर करीत असल्यामुळे अशक्तपणा येतो. त्यामुळे शरीरामध्ये कॅल्शियमचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येते.

४ उद्योग, व्यवसाय व नोकरी यामुळे धावपळ :

आधुनिक जीवनपध्दतीमध्ये लोकांच्या गरजा वाढल्यामुळे लहान मोठ्या उद्योगाची संख्या वाढलेली दिसून येते. तसेच व्यवसाय व नोकरीचे ठिकाण आपण राहात असलेल्या घरापासून दूर असल्यामुळे जाण्यायेण्याच्या अंतरामुळे मानसिक संतुलन बिघडते, कामाचा उत्साह राहात नाही. नोकरी करणा-या महिलांना धावपळ करावी लागत असल्यामुळे अंगदुखी, अस्वस्थता निर्माण होते. उद्योग, व्यवसाय व नोकरीवर ब-याचवेळा आठ-आठ तास बसून कामे करावी लागतात. त्यामुळे पचन व्यवस्थेचे व्यवस्थित होऊ शकत नाही. इतर अनेक शारीरिक व्याधी उदभवतात.

५. झोप आणि विश्रांती :

कामाच्या वेळांप्रमाणे विश्रांती व झोप यांच्याही वेळा बदलल्या जातात. रात्री उशिरा झोपल्यामुळे सकाळी लवकर उठणे शक्य होत नाही. त्यामुळे लठठपणामुळे रक्तदाब, धाप लागणे, अस्वस्थता, कोलेस्टॉल यासारख्या व्याधी निर्माण होतात.

६ व्यसनाधीनता :

धावपळीच्या जगामध्ये ऑफिसमध्ये काम करताना अधिका-यांच्या दबावामुळे तणाव वाढलेला दिसून येतो. दिवस रात्र काम करावे लागत असल्यामुळे रात्रपाळीच्या वेळी झोप येऊ नये म्हणून बिडी, सिगारेट व गुटखा खाणाऱ्यांचे प्रमाण वाढले आहे. तसेच कामाचा ताण कमी व्हावा म्हणून काही मंडळी मदयपान करतात. त्यामुळे वाढत्या व्यसनाधीनतेमुळे कॅन्सर सारख्या आजाराला सामोरे जावे लागत आहे.

३.२.३ आरोग्याच्या समस्येवरील उपाययोजना : (Remedies on Health Problems)

व्यक्तीला प्राप्त होणारे ज्ञान त्याला मेंदू आणि इतर पंचेद्रीयांच्या साहाय्याने होत असते. व्यक्तीला स्वतःच्या

हालचालीसाठी हातापायाचा आणि पंचेद्रियांचा सतत वापर करावा लागतो. म्हणूनच शरिराचे काळजीपूर्वक संरक्षण करणे आणि त्या शरिरामध्ये बिघाड होऊ न देणे हे व्यक्तीचे कर्तव्य आहे. रोगांमुळे मनुष्याच्या जीवनात केवळ शारिरीक प्रश्न उदभवतात असे नाही तर मानसिक, कौटुंबिक आणि त्यामधून सामाजिक प्रश्नही निर्माण होतात. रोगावर उपचार करणे हे व्यक्तीला कळायला लागल्यापासून औषधशास्त्र उदयास आले. प्राचीन काळी कोणताही रोग झाला की ही घटनाच दैवी कोपामुळे किंवा निसर्गाच्या अवकृपेमुळे झाली असे मानून मानव निसर्ग शक्तीचीच पूजा करित असावा. असे करतानाच त्याला नैसर्गिक वनस्पतीमुळे रोगावर उपचार होऊ शकतो या गोष्टींचा साक्षात्कार झाला. अवती भोवती असलेल्या वनस्पती फळे, झाडांच्या साली, समुद्रफेस आणि विशिष्ट प्रकारची खनिज संपत्ती ही मानवाच्या शरिराला उपकारक आहे याचे ज्ञान मानवाला होऊ लागले.

कोणत्याही रोगाने असलेला व्यक्ती म्हणजे 'रोगी' होय. त्याला त्या रोगापासून मुक्त करण्यासाठी त्याच्यावर जो उपचार करतो त्याला वैद्य असे म्हणत. व्यक्ती जेव्हा आजारी पडते म्हणजे तिच्या शरिरात जेव्हा बिघाड होतो तो दुरुस्त करण्याच्या पध्दतीला किंवा सेवेला उपचार पध्दती म्हटले जाते. तसेच तो रोग पसरणार नाही अशी आगाऊ सूचना मिळाल्यामुळे व्यक्तींना होणाऱ्या रोगापासून वाचविण्याच्या उपचार पध्दतीला प्रतिबंधात्मक उपाय असे म्हटले जाते. शिवाय उपचारामध्ये आणखी एक घटना समाविष्ट झालेली असते. ती म्हणजे पुनर्वसनात्मक उपाय होय. पुनर्वसनात्मक उपायामध्ये रोग्याचा रोग जरी संपलेला असला तरी सर्वसामान्य व्यवहार करण्यासाठी त्याला मदतीची आवश्यकता असते. ही मदत काही शारिरीक यंत्रे, आर्थिक व औषधांच्या संबंधित असते. भारताच्या राष्ट्रीय आरोग्य धोरणात आरोग्याच्या समस्येवर तीन उपाययोजना सांगितलेल्या आहेत. त्या म्हणजे प्रतिबंधात्मक उपाय, संवर्धनात्मक उपाय व पुनर्वसनात्मक उपाय होय. भारत सरकारच्या आरोग्य खात्याचे अधिकारी असे म्हणतात की वरील तीन उपाय म्हणजे भारताच्या राष्ट्रीय आरोग्य रक्षणाचे तीन पैलू आहेत. याचे सविस्तर स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे-

प्रतिबंधात्मक उपाय :

प्रतिबंधात्मक उपचार म्हणजे जनतेला कोणत्याही रोगाने ग्रासू नये यासाठी जे उपचार केले जातात. ते या अंतर्गत येतात, रोग का होतात याची दोन कारणे लोक समजत असतात. एक म्हणजे शारिरीक विकृती किंवा बिघाड तर दुसरे म्हणजे भूतबाधा, करणी किंवा दैवी कोप होय. या दोन समजुतीचे लोक समाजात असतात. सुशिक्षित व्यक्तीसुद्धा या करणीबाधेवर विश्वास ठेवतो तर अडाणी व्यक्ती या कल्पनेला विरोध करतोच असे नाही. उलट तो तर अधिक अंधश्रध्दाळू असतो. तेव्हा रोग होणार नाही याची पूर्वदक्षता घेणे म्हणजे प्रतिबंधात्मक उपाययोजना होय. प्रतिबंधात्मक उपायासाठी औषधांच्या उपयोगावर जास्तीत जास्त भर दिला जातो. रोग झाला तर त्याच्यावर उपचार म्हणजे शास्त्रशुध्द उपचार होय. रोग झाल्यानंतर तो पुन्हा होऊ नये म्हणून औषधोपचार व अंधश्रध्दात्मक उपचार असे दोन प्रकार पडतात.

अ) औषधोपचार :

औषधोपचार या उपचार पध्दतीत जर रोग आजूबाजूला निर्माण झाला असेल नि तो अधिक प्रमाणात फैलावू द्यायचा नसेल तर त्यासाठी प्रतिबंधात्मक औषधोपचार करणे नितांत आवश्यक असते. रोग ज्या जंतूमुळे झाला

असेल त्या जंतूंचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी किंवा त्यांच्या प्रतिकारासाठी रोग होण्यापूर्वीच्या औषधी गोळ्या देणे, डोस पाजणे, इंजेक्शन देणे तसेच सभोवतालच्या परिसरात जंतूनाशक फवारे मारणे, सार्वजनिक स्वच्छता व आरोग्यदायक सवयी लोकांना कशा लागतील ते पाहणे, स्वच्छ पाणी, स्वच्छ गटारी, पसरलेल्या घाणीचा नाश करणे, इतकेच नव्हे तर आहाराच्या बाबतीत लक्ष देणे, कोणते पदार्थ खावेत आणि कोणते पदार्थ खाऊ नयेत यासाठी योग्य ते उपाय सुचविले जातात. परंतु लोकांनीसुद्धा स्वतः होऊन या सर्व नियमांची काटेकोरपणे काळजी घेऊन अमंलबजावणी करणे जरूरीचे असते. शिक्षित, स्वतःला सुशिक्षित म्हणून घेणारे लोक अडाणी लोकांप्रमाणेच रोग होण्यापूर्वीच दक्षता घेत नाहीत.

सुशिक्षित लोकांना माहित असते की, दारू किंवा सिगारेटचे अति सेवन करणे म्हणजे रोगाला निमंत्रण दिल्यासारखे आहे. डॉक्टर स्वतः दारू पिऊ नये, बिडी, सिगारेट ओढू नये, तंबाखू चघळू नये असे रुग्णाला सांगत असले तरी त्यांच्यापैकी कित्येक जण अशा फालतू व्यसनांच्या अधीन गेलेले असतात. हेच लोक कमालीचे जागरण करून अति कष्ट करतात. त्यामुळे हृदय, रक्तदाब यासारखे रोग ओढवून घेतात. सुशिक्षित लोकांचे असे हाल असतील तर न शिकलेल्या लोकांनी जर रोग निर्माण होण्यापूर्वीच उपचार पध्दतीचा अवलंब केला तर त्यांना रोग होण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही.

ब) अंधश्रद्धात्मकतेवर प्रतिबंधात्मक उपचार :

रोग बरा होण्यासाठी जसा औषधांद्वारे उपचार करून घेतला जातो व तो होणार म्हणून केला जातो तसाच तो परंपरेने जपत आलेला दुसरा अशास्त्रीय, निव्वळ अंधश्रद्धेवर आधारित असलेला उपचार म्हणजे अंधश्रद्धात्मक उपचार होय. रोग का होतात हे आपण पाहिले आहे. नैसर्गिक अपघात किंवा अन्य अनपेक्षित कारणे सोडली तर रोग हे केवळ प्रत्येक व्यक्तीच्या शरिरात व्यक्तीच्या विकृत वागण्यामुळे होतात. रोग झालेल्या व्यक्तीजवळ गेल्यामुळे होतात. असे जर असेल तर 'रोग होणे ही सामाजिक मानवी घटना आहे' हे प्रत्येकाला समजणे आवश्यक आहे. रोग होणे दैवी कोप आहे, वाईट व्यक्तीनी केलेली करणी आहे, देव-देवतांचा शाप आहे, मागच्या जन्मीचे पाप आहे. भूताटकी चाळे आहेत, कोणीतरी आपल्यावर सूड उगविलेला असेल, कोणाची सावली पडली, कोणाला तरी नाराज केले इत्यादी अनेक प्रकारच्या समजुती लोकांमध्ये रुढ आहेत. इतिहासपूर्व कालापासून सर्वच समाजात रोगांबाबत काही समजुती, काही भ्रम आणि त्या अनुषंगाने काही परंपरा आणि उपचार पध्दती रुढ आहेत. आजही बरेच लोक अशा पारंपारिक श्रद्धांवर अवलंबून आहेत.

भगत, मांत्रिक, ताईत, गंडेदोरे, अंगारे-धुपारे अशा अनेक प्रथांना लोक बळी पडतात. कांही वेळा तर शेंदूर, कुंकू, रक्त त्याचबरोबर कोंबडी, बोकड, मेंढा इत्यादींचे बळीही देतात असे अघोरी व कठोर उपाय करायला लोक तयार होतात आणि समजा त्यातून रोगी बरा झाला नाही तर देवाचा कोप झाला आहे म्हणून बरा होत नाही असा विचार करतात व पुन्हा इतर कृत्ये करायला तयार होतात. अशा कृतीतून काही वेळा रोग्याचा मृत्यूही होतो. तेंव्हा भगताला दोषी घरत नाहीत. उलट स्वतःच्या कर्माला दोष देत राहतात.

आपण रोग बरा करण्याचा उपाय म्हणून विचार करणार नाही आहोत. उलट, अशा अंधश्रद्धांची माहिती घेऊन या अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठीचा एक प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून अभ्यासणार आहोत. अशा अंधश्रद्धा

दूर झाल्या नाहीत तर त्याचे दुष्परिणाम रोग होण्यात व रोग पसरविण्यात होतात. खरुज, क्षयरोग, त्वचेचे रोग हे केवळ अस्वच्छ राहण्यामुळे होतात हे लक्षात घेतले पाहिजे. लहान मुलांना चांगले खाऊपिऊ घातले नाही, त्यांच्या वाढीकडे दुर्लक्ष केले तर मोठेपणी निकृष्ट प्रकृतीची राहतात. पिढ्यानपिढ्या काही रोग केवळ अंधसमजुतीमुळेच टिकून राहतात. केवळ स्वच्छता व सार्वजनिक आरोग्य सांभाळून चालणार नाही तर वैचारिक स्वच्छता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सत्यनिष्ठ उपायांवर विश्वास ठेवणे या गोष्टी जोपासल्या पाहिजेत. त्या दृष्टीने आवश्यक ती शैक्षणिक व सामाजिक जागृती निर्माण करून असे कृत्य करणा-या भगत व मांत्रिकांचे भांडा फोड केली पाहिजे.

अशा अंधश्रद्धेतून बाहेर पडण्यासाठी आणि रोग निवारण्यासाठी स्वतःचा आहार चांगला असावा, रोज स्नान करावे, स्वच्छ कपडे घालावेत, कोणतेही व्यसन करू नये, स्वच्छता राखावी असे कार्य केले तर रोग नष्ट होतील. शिवाय रोग हेऊ नये यसाठी जर पूर्वदक्षता म्हणून औषधोपचार केला तर अंधश्रद्धेचे उच्चाटन होऊन लोकांचे जीवन सुखी व समृद्धी होईल.

संवर्धनात्मक उपाय :

राष्ट्रातील सर्व जनतेच्या आरोग्याचे रक्षण करणे अथवा आरोग्याची जपणूक करणे यावर भर दिला जातो. कांही आजार व्यक्तीला असलेल्या व्यसनांमुळे होतात. तर कांही आजार व्यक्तीच्या निष्काळजीपणामुळे होतात. तर कांही आजार स्वच्छतेकडे लक्ष न दिल्यामुळे होतात. आणि कांही आजार वातावरण प्रदुषित झाल्यामुळे होतात. उदा. दारू. तंबाखू यांचे सेवन तसेच धूम्रपान, गुटखा सेवन इत्यादीमुळे यकृतांचा, आतड्याचा, तोंडाचा, घशाचा कर्करोग होण्याची शक्यता असते. वाहन चालविताना होणारे अपघात हे बऱ्याच वेळा व्यक्तीच्या निष्काळजी वृत्तीचा परिणाम होय. तर अस्वच्छता व प्रदुषित वातावरण यामुळे त्वचेचे रोग, फुफ्फुसाचे रोग, श्वसनाचे रोग, हगवणीचे रोग होण्याची शक्यता असते. यासाठी सरकार व व्यक्ती या दोघांच्या सहकार्याची गरज असते. जनतेच्या आरोग्याचे रक्षण करण्यासाठी व त्यांचे आरोग्य सुधारावे म्हणून राष्ट्रीय पातळीवरून अनेक उपाय योजण्यात आले आहेत ते पुढीलप्रमाणे-

१. स्वच्छता :

आरोग्याचे रक्षण करणारा आणि रोगाला प्रतिबंध करणारा महत्त्वाचा घटक म्हणजे स्वच्छता होय. मनुष्य जितके स्वच्छतेकडे लक्ष दिले पाहिजे. त्या म्हणजे वैयक्तिक स्वच्छता, प्रामुख्याने स्वतःच्या शरिराची स्वच्छता, खाण्यापिण्यातील स्वच्छता, स्वतःच्या घराची स्वच्छता, सभोवतालच्या परिसराची स्वच्छता आणि सांडपाण्याचा योग्य निचरा करून स्वच्छता राखणे अशा प्रकारच्या स्वच्छतेमुळे मलेरिया हिवताप, डेंग्यूसारख्या रोगांना आळा घालता येतो.

२. सांसर्गिक रोगांचे निर्मूलन :

सांसर्गिक रोग होऊ नयेत म्हणून किंवा संसर्ग झाला तर आजार होऊ नये यासाठी स्वच्छता, सुरक्षित अंतर, स्वच्छ पाणी, पोषक आहार, रोग प्रतिकारक लसीकरण अशा गोष्टींची दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

३. पोषक आहार :

पोषक आहार योजनेअंतर्गत राष्ट्रातील सर्व जनतेला सकस आहाराचा पुरवठा करण्याची व्यवस्था करणे यात सरकारला दुर्दैवाने अपेक्षित यश प्राप्त झाले नाही. आजही आदिवासी व ग्रामीण परिसरातील जनता एकतर अर्धपोटी आहे किंवा कुपोषित आहे त्यांच्यासाठी विशेष लक्ष दिले पाहिजे.

४. लोकसंख्या वाढीला आळा :

जगाच्या लोकसंख्येची तुलना करता चीन जगामध्ये पहिल्या नंबरला लोकसंख्येत आहे तर भारत हा त्याच्या पाठोपाठ दुसऱ्या क्रमांकावर लोकसंख्येच्या बाबतीत असलेला दिसून येतो. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीला आळा घालण्यासाठी जनजागृती करून कुटुंब नियोजनासाठी लोकांना व विशेषतः आदिवासी व ग्रामीण परिसरातील लोकांना उदयुक्त केले पाहिजे.

५. माता व बालआरोग्याचे रक्षण :

माता व बालआरोग्याच्या दृष्टीने त्यांचे रक्षण, करण्यासाठी विशेष व्यवस्था करणे, बाळंतपणात होणाऱ्या स्त्रियांच्या मृत्यूच्या प्रमाणात घट करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तसेच बालमृत्यूचे प्रमाण वाढलेले आहे. त्या बालमृत्यूच्या प्रमाणात घट करण्याचा प्रयत्न करणे आरोग्य शिक्षण सर्वापर्यंत पोहोचवणे आरोग्य आवश्यक असलेल्या मनुष्यबळाची व अन्य साधनसामग्रीची उपलब्धता करणे.

६. आरोग्यविषयक धोरण :

भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने इ.स.१९८३ साली जे आरोग्यविषयक धोरण स्विकारले होते. त्यामध्ये आरोग्याच्या समस्येवरील उपायामध्ये मुलांना होणाऱ्या धनुर्वात, डांग्या खोकला, घटसर्प, गोवर, पोलिओ, क्षयरोग अशा सर्व सामान्य रोगांच्या प्रतिबंध किंवा प्रतिकारासाठी लसी टोचणे किंवा तोंडावाटे लस देणे हा या आरोग्यधोरणाचा एक अविभाज्य भाग होता.

७. राष्ट्रीय आरोग्य संवर्धन व अन्य कार्यक्रम :

राष्ट्रीय आरोग्य संवर्धनामध्ये राष्ट्रीय स्वच्छ पाणीपुरवठा, परिसर स्वच्छता, राष्ट्रीय क्षयरोग निर्मूलन, राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण व नियोजन राष्ट्रीय हिक्ताप नियंत्रण, राष्ट्रीय हत्ती रोग नियंत्रण, मधुमेह नियंत्रण, राष्ट्रीय आहार नियंत्रण इत्यादी कार्यक्रम राबविण्यासाठी आरोग्य संवर्धनासाठी अर्थपुरवठा करण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने केंद्र व राज्य सरकारने घेतली.

८. आरोग्य किंवा वैद्यकीय विमा :

आधुनिकीकरण व जागतिकरणामुळे मानवी जीवन खूपच गतिमान झाले आहे. पण दुसरी कडे मात्र मानवी आरोग्याला धोके निर्माण करणाऱ्या अनेक घटकांची निर्मिती झाली. मानवी आरोग्याला धोका निर्माण करणाऱ्या या घटकांसाठी एक खबरदारी म्हणून आरोग्य किंवा वैद्यकीय विमा योजना निर्माण केली. त्यामध्ये अपघातामुळे अपंगत्व आल्यास किंवा मृत्यू झाल्यास त्याला अपघाती विमा, प्रदूषणामुळे श्वसन रोग, फुफ्फुसाचे रोग, कानाचे रोग, कर्करोग यामुळे आरोग्य बिघडल्यास आरोग्य विमा कामाचा व्याप, कामाचे दडपण यातून ताणतणावग्रस्त

स्थिती निर्माण होते या सर्वांसाठी भारतीय आयुर्विमा महामंडळ (LIC- Life Insurance corporation) हे एकमेव महामंडळ प्रथम अस्तित्वात आले. त्यानंतर अनेक विमा कंपन्या अस्तित्वात आल्या. उदा. बिर्ला सन लाईफ इन्शुरन्स कंपनी, आय.सी.आय.सी.आ प्रुडेन्शियल लाईफ इन्शुरन्स, एच.डी.एफ.सी. स्टॅंडर्ड लाईफ इन्शुरन्स, द न्यू इंडिया शुरन्स अशा अनेक आरोग्य विमा योजना अस्तित्वात आल्या आहेत.

पुनर्वसनात्मक उपाय :

पुनर्वसन उपचार व्यवस्था ही रोग पूर्णपणे बरा झाल्यानंतरची असते. रोग्याचा रोग बरा झाला तरी रोगी पूर्णपणे बरा झालेला नसतो. तो अशक्त झालेला असतो. रोगामुळे व्यंग आलेले असते. अपघातात हात-पाय मोडलेले असतात, दृष्टी गेलेली असते. केस गळतात, कातडीवरील सालटी निघत असतात. रक्त साकाळलेले असते. असे अनेक दोष व उणिवा राहून गेलेल्या असतात. काही रोग्यांना आर्थिक दृष्ट्या न परवडणारे औषधोपचार व इतर उपाय चालू ठेवावे लागतात म्हणून रोग्याचे पुनर्वसन कोणत्या उपचार पध्दतीने वा साधनाने केले जाऊ शकते हे त्या रोग्याच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. प्रथम त्याला हवी असतात. साधने, मानसिक बळ नि आर्थिक साहाय्य एवढेच नव्हे तर त्यांचा विश्वाससुद्धा वाढविण्याची गरज असते.

१. साधने :

कांही रोग्यांना शारिरीक अपंगत्व आलेले असते. त्यांचे अपंगत्व घालविण्यासाठी त्यांना विविध साधने व यंत्राची गरज असते. अपघातात हात-पाय गेलेले असतात अशांना यांत्रिक हात, पाय उपलब्ध करून देणे एखाद्याला बहिरेपणा आला असल्यास श्रवणयंत्र देणे.

२. व्यायाम :

रोग्याला त्याच्या पुनर्वसनासाठी नुसती यंत्रे व साधने देऊन उपयोग नसतो तर त्या साधनाद्वारे कशा प्रकारच्या हालचाली करावयाच्या हे शिकवावे लागते. तसेच काही रोगींना दिर्घकाळ बिछान्यावर राहिल्यामुळे बरे झाल्यानंतर स्थूलपणा आलेला असतो. त्यांच्याकडून विशिष्ट व्यायाम करून घ्यावा लागत असतो. अवयवांच्या पूर्ववत हालचालीसाठी वेगवेगळे शारिरीक व्यायाम प्रकार शिकवावे लागतात.

३ मनोबल :

गेलेली शक्ती व अवयव परत मिळाल्याचा आनंद असला तरी पूर्ववत हालचाल व कामे करता येईल की नाही या शंकेने त्याचे मन अस्वस्थ होत असते. काही वेळा अशीही मानसिकता होते की अशा अवस्थेत लोक आपणास दूर ठेवतील. अशा प्रसंगी या रोग्यांना रोगमुक्त झाल्यानंतर काम करण्याची व जीवन जगण्याची हिम्मत दिली तर तो रोगी समाजात पुन्हा एकदा ताठ मानेने उभा राहू शकतो. डॉक्टर त्याला धीर देतात. परंतु त्याचबरोबर रोग्याच्या जीवनात पोकळी निर्माण झाली तर आजुबाजुच्या लोकांनीसुद्धा त्याला मानसिक आधार देऊन जीवनात त्याला उभे करण्याची पराकाष्ठा करणे आवश्यक असते असे केल्याने त्याचे जीवनमान उंचावते.

४. आर्थिक सहाय्य :

रोग्याला रोगमुक्त झाल्यानंतर बऱ्याचदा आयुष्यात पुन्हा उभे करण्यासाठी आर्थिक मदतीचीसुध्दा आवश्यकता असते. काही वेळी आर्थिक मदत मिळाली नाही तर गरीब असणाऱ्या व्यक्तीला भीक मागावी लागते. कारण अगोदरच त्याच्या उपचारासाठी सगळी आर्थिक वाताहत झालेली असते. घर, जमीन, बैलजोडी सगळे काही विकलेले असते. कर्जही काढलेले असते. तो बरा झाल्यानंतर त्याला आर्थिक मदतीची गरज असते. शासकीय मदत मिळते. परंतु ती अत्यंत कमी असते तात्पर्य रुग्णाला पुन्हा पूर्ववत जीवन जगू देण्यासाठी आर्थिक मदत नक्कीच मिळाली पाहिजे.

५. अंधविश्वास निवारण :

रोग बरा झाल्यानंतर खूपच शारिरीक नि मानसिक थकवा आलेला असतो. हा थकवा घालविण्यासाठी औषधोपचार चालू ठेवावा लागतो. यात रोग निवारण्यासाठी औषधाऐवजी रोग्याला ताकद निर्माण व्हावी म्हणून शक्तिवर्धक औषधे दिली जातात. ही औषधे सतत काही काळपर्यंत घेतले तर रोगी ताठ मानेने पुन्हा समाजात वावरू शकतो. परंतु ही अशी औषधे न देता दुसरेच धागे दोरे, उतारा म्हणून कमरदोर वा हातापायाच्या मनगटात बांधले जातात. उत्साहवर्धक औषध देण्याचा प्रतिकार सुरु होतो. जुनी माणसे अशी औषधे घेऊ देत नाहीत. घरातील वृद्ध मंडळीसुध्दा आमच्या काळात असे नव्हतेच असे म्हणून रोग्याची अवहेलना करित असतात. त्यातल्या त्यात रोगी स्त्री असेल नि ती सून असेल तर जाणिवपूर्वक दुर्लक्ष केले जाते. वास्तविक अशा वेळी रोग्याच्या ठिकाणी मानसिक विश्वास निर्माण करायला पाहिजे. औषधोपचार करणे किती आवश्यक आहे हे समजावून सांगायला पाहिजे येथे रोगी नि त्याचे कुटुंबिय यांच्या मनातील अंधाविश्वास निवारण करण्याचे खरेखुरे काम असते.

आरोग्याची समस्या दूर करण्यासाठी वरीलप्रमाणे प्रामुख्याने प्रतिबंधात्मक, संवर्धनात्मक व पुनर्वसनात्मक अशा तीन उपायांचा वावर केल्यास रोगमुक्त जीवन व्यक्तीला मिळू शकते.

३.३ सारांश :

मानवाच्या जीवनाचे खरे सार, सुखी जीवनाची गुरुकिल्ली म्हणजेच आरोग्य होय. जीवनाचे खरे सार्थक, सुख प्राप्ती व दुःखाचे निवारण हे मानवाच्या आरोग्यमय जीवनात असते. मानवाचे आरोग्य एकीकडे तर संसारातील हजारो सुखे एका बाजूला. विद्या, बुद्धी, धन, वैभव, किर्ती व सन्मान इत्यादी सर्व प्रकारची सुखसाधने ज्याला प्राप्त झाली आहेत. तो जर पूर्ण निरोगी नसेल तर त्याला ह्या साधनांचा काय उपयोग. निरोगी भिकारी हा रोगी व कोटयाधिशापेक्षा अधिक सुखी असतो. म्हणून माणसाने सर्व गोष्टींचा त्याग करून शरीराचे रक्षण करावे. कारण शरीराचा नाश झाला तर सर्वगोष्टींचा नाश होतो. माणसाने कोणत्याही क्षेत्रात कार्यरत असले तरी प्रथमतः शरिराविषयी, निसर्ग नियमाविषयी व आरोग्य रक्षणाविषयी जाणून घ्यावे व त्यानुसार आचरण करावे हाच सुखी व समृद्ध जीवनांचा सार आहे. आजच्या धकाधकीच्या घडयाळाच्या काट्यावर पळणा-या गतिमान जीवनात, आज बदलत्या सामाजिक, औद्योगिक, आर्थिक परिस्थितीमुळे आपणा सर्वांच्या आरोग्याला रोज नवनवीन धोके पोहोचवतो आहोत. आज गतिमान इंटरनेट व फास्ट फूडसच्या युगात आराम्य सांभाळणे कठीण होऊन बसले आहे.

ग्रामीण भागामध्ये शेतात, पेरणीसाठी टॅक्टर, कापणीसाठी मशीन, कुंभाराकडे गाडगी तयार करण्यासाठी इलेक्ट्रिक चाक, इलेक्ट्रिक ओव्हन, त्यामुळे शारिरीक श्रम कमी होत आहेत. संगणक व इंटरनेटमुळे बुध्दीला चालना कमी मिळत आहे. बटन क्लीक केले की सगळी कामे होतात. गावामध्येच कामानिमित्त जाऊन यायचे म्हटले की, टू-व्हीलर किंवा फोर व्हीलर शिवाय आपण जात नाही. त्यामुळे चालण्याचे कष्ट घेतले जात नाही. तसेच सर्वात मोठी अडचण टी.व्ही. केबल, नेटवर्क, इंटरनेट व फेसबुक अशा मनोरंजनाच्या अनेक साधनांचा वापर करून व्यक्तीचा सारा वेळ जातो सोशल मिडीया सोशल साईटसच व्यसन म्हणजे एक संसर्गजन्य आजारच आहे. या मध्ये शरीर, मन गुरफटत जाते. त्यामुळे व्यक्तीला कुटुंब, समाज व कर्तव्य, वेळ व जबाबदारी यांचे भानच राहात नाही. शहरामध्ये झाडूच्या ठिकाणी व्हॅक्यूम क्लीनर, कपडे धुण्यासाठी वॉशिंग मशीन, दळणाचे गिरण, मिक्सर ग्राइंडर, ज्यूसर, तांब्या -पितळेच्या भांड्याऐवजी स्टेनलेस स्टील, नॉनस्टिक भांडी, फ्रिज यामुळे शारिरीक कष्ट कमी झाले आहे. उभे राहून स्वयंपाक करणे त्यामुळे स्वयंपाक करताना जी ऊठ-बस व्हायची ती कमी झाली आहे. प्रातःविधीसाठी कमोड आले म्हणजे तिथेही गुडघ्याचे काम कमीच झाले या सर्व साधनांमुळे व्यक्तीचा व्यायाम फार कमी झालेला दिसून येतो.

विज्ञानाच्या या युगामध्ये आपले शारिरीक श्रम कमी होऊन मानसिक ताण वाढत आहेत. भारतीय संस्कृतीशी व निसर्गाशी आपला संबंध, नाते तुटत चालले आहे. आपले शरीर स्वास्थ्य ढासळून वेगवेगळ्या स्वरूपाचे सायको सोमटिक म्हणजे शरीर मानसजन्य आजार नको असताना भेट स्वरूपात मिळत आहेत. जागतिकीकरणामुळे कोणताही आजार रोग काही तासातच आज जगभर झपाट्याने पसरू शकतो व सर्वांच्या आरोग्याला धोका पोहोचवू शकतो. उदा. ईबोला, आज जगभर कोरोना महामारीने थैमान घातले आहे असे अनेक आजार फैलावत आहेत. म्हणून सक्षम व्याधीमुक्त, निरोगी शरीर राहणे ही काळाची गरज आहे. रक्तदाब, मधुमेह, हृदयरोग, कर्करोग, क्षयरोग तसेच साथीचे रोग, स्वाईन फ्ल्यु, चिकनगुनिया, डेंग्यू, गोवर व कावीळ अशा विविध प्रकारच्या रोगांना आपले शरीर बळी पडू नये म्हणून शरीर स्वास्थ्य टिकविणे, आरोग्य संपन्न शरीर राखणे हे सर्वांचे कर्तव्य आहे. त्यासाठी रोज व्यायाम, योगसाधना, समतोल आहार, पुरेशी विश्रांती, झोप, खेळ, संयम व यांचे पालन केल्यास आरोग्य संपन्न जीवन प्राप्त होऊ शकते.

मानवाला निसर्गाने सरासरी १२० वर्षे आयुष्य दिले आहे व हे आरोग्य देताना कुठलाही मोबदला त्याने घेतला नाही. त्यामुळे आपल्याला फुकट मिळालेले हे लाखमोलाचे शरीर आयुष्य आपण याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. म्हणून निसर्ग व शरीर या दोन्हीचे महत्त्व जाणले पाहिजे. जगभर राष्ट्रीय आरोग्य योजना सामान्यपणे सामाजिक-सहभागी-वर्गणी तत्वावर चालतात. त्यामुळे त्या प्रगतिशील, लवचिक आणि टिकाऊ झाल्या. भारतात आरोग्यावरचा सरकारी खर्च राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या फक्त एक टक्का तर जनतेचा खाजगी खर्च तीन टक्के आहे. त्यामुळे आरोग्य खर्चासाठी अधिक गुंतवणूक करणे तर आवश्यक आहेत. शिवाय लोकांना त्यामध्ये आणि विशेषतः आरोग्य विमा योजनेत मोठ्या प्रमाणावर सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. आरोग्याची चळवळ व्यक्तीला व देशाला तारणहार ठरणार आहे हे सर्वांनी लक्षात घेतले पाहिजे. आपल्या सुखी जीवनाची गुरुकिल्ली म्हणजे निरोगी आरोग्यच आहे.

* स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न - १

१. मानवाच्या जीवन जगण्याच्या पध्दतीला ----- म्हणतात.
(अ) आरोग्य (ब) प्रकृती (क) संस्कृती (ड) समाज
२. मानवी विकासासाठी ----- हा अतिशय महत्त्वाचा घटक मानला जातो.
(अ) विश्रांती (ब) श्रम (क) आरोग्य (ड) धर्म
३. आरोग्याची कल्पना ही ----- स्वरूपाची आहे.
(अ) निरपेक्ष (ब) पारंपारिक (क) सापेक्ष (ड) आधुनिक
४. आरोग्य हीच खरी ----- आहे.
(अ) प्रक्रिया (ब) इच्छा (क) संपत्ती (ड) माया
५. अन्नाचे प्रामुख्याने ----- मुख्य घटक आहेत.
(अ) चार (ब) दोन (क) आठ (ड) सहा

* स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न - २

१. आरोग्य प्राप्ती हा प्रत्येक मानवाचा ----- आहे.
(अ) स्वाभिमान (ब) गुणधर्म (क) अधिकार (ड) अभिमान
२. ----- जीवन पध्दतीमध्ये विशेषतः शुध्द हवा आणि रोगप्रतिकारक शक्ती अधिक असते.
(अ) आधुनिक(ब) पाश्चात्य (क) नागरी (ड) पारंपारिक
३. मानवाच्या आरोग्याचे मूळ हे मानवाच्या ----- मध्ये असते.
(अ) आहार (ब) संस्कृती (क) विश्रांती (ड) श्रम
४. भारताच्या राष्ट्रीय आरोग्य धोरणात आरोग्याच्या समस्येवर प्रामुख्याने -----उपाय सांगितले आहेत.
(अ) पाच (ब) तीन (क) चार (ड) सहा
५. भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने -----साली आरोग्य विषयक धोरण स्विकारले होते.
(अ) १९९० (ब) १९८३ (क) १९६५ (ड) १९७०

३.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न क्रमांक १ ची उत्तरे.

(१) क (२) क (३) ड (४) क (५) ड

स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न क्रमांक २ची उत्तरे

(१) क (२) ड (३) अ (४) ब (५) ब

३.५ स्वाध्याय

(अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. पारंपारिक जीवनशैलीचे स्वरूप स्पष्ट करून त्यामधील आरोग्यविषयक दृष्टीकोन स्पष्ट करा.
२. आधुनिक जीवन पध्दती आणि आरोग्य यावर सविस्तर स्पष्टीकरण लिहा.
३. आरोग्याच्या समस्यांवरील उपाययोजना स्पष्ट करा.
४. आरोग्याच्या समस्येवरील प्रतिबंधात्मक आणि संवर्धनात्मक उपाय स्पष्ट करा.

(ब) टिपा लिहा.

१. पारंपारिक जीवन पध्दतीतील आरोग्याचे फायदे.
२. आधुनिक जीवन पध्दतीतील आरोग्यविषयक फायदे.
३. आरोग्याच्या समस्येवरील उपाय.
४. आरोग्याच्या समस्येवरील प्रतिबंधात्मक उपाय.
५. आरोग्याच्या समस्येवरील संवर्धनात्मक उपाय.
६. आरोग्याच्या समस्येवरील पुनर्वसनात्मक उपाय.

३.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१. प्रा. डॉ. विजय मारुलकर, प्रा.डॉ.दयावती पाडळकर
आरोग्याचे समाजशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
२. ढवळे श्रीपाद : आहारातून आरोग्य कसे मिळवाल? विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
३. वोरा देवेन्द्र : आपले आरोग्य आपल्या हातात. नवनीत पब्लिकेशन्स, मुंबई १९८२

***

घटक - ४
भारतातील आरोग्यविषयक धोरण
(Health Policy in India)

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ विषय विवेचन
  - ४.२.१ महिला आणि बालकांसाठीचे आरोग्यविषयक धोरण
  - ४.२.२ वृद्धांसाठीचे आरोग्यविषयक धोरण
  - ४.२.३ दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठीचे आरोग्यविषयक धोरण
- ४.३ सारांश
- ४.४ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न
- ४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.६ स्वाध्याय / गृहपाठ
- ४.७ चिंतन आणि कार्य
- ४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे :

या प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर तुम्हास

- * महिला आणि मुलांसाठीचे आरोग्य विषयक धोरण व योजना समजावून घेता येतील.
- * वृद्धांसाठीच्या आरोग्य विषयक धोरणाची व वृद्ध कल्याण कार्यक्रमांची माहिती करून घेता येईल.
- * दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठीचे आरोग्यविषयक धोरण व योजना समजावून घेता येतील.

४.१ प्रस्तावना :

कोणत्याही देशाचा विकास व तेथील मनुष्यबळ, साधनसामुग्री आणि संपत्ती यावर अवलंबून असतो. मनुष्यबळाच्या विकासासाठी आरोग्य हा महत्त्वाचा घटक आहे. म्हणूनच मानवाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजाबरोबरच शिक्षण आणि आरोग्य ह्या देखील मुलभूत गरजा मानल्या आहेत. या गरजांची पूर्तता करून जनतेचे कल्याण करण्यासाठी शासनाने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्विकारली आहे. या गरजा पूर्ण करण्यासाठी शासन वेगवेगळी ध्येय-धोरणे ठरवित असते. उदा. कृषी धोरण, औद्योगिक धोरण, शैक्षणिक धोरण, आरोग्य धोरण इ. या धोरणामध्ये सर्वांसाठी केलेल्या काही सामान्य तरतूदी बरोबरच काही विशिष्ट समुहासाठीही विशेष तरतूदी केलेल्या असतात. कारण समाज हा लिंग, वय, व्यवसाय, आर्थिक स्थिती या सारख्या घटकांनी निर्धारित झालेल्या सामाजिक समुहांनी मिळून बनलेला असतो. अशा समुहांच्या आरोग्यविषयक गरजा वेगवेगळ्या असतात. या गरजा पूर्ण करण्यासाठी धोरणात वेगवेगळ्या तरतूदी केलेल्या असतात. भारतामध्ये महिला, बालके, ज्येष्ठ नागरिक आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोक हे सर्वाधिक वंचित समूह म्हणून ओळखले जातात. त्यामुळे अशा समुहांच्या आरोग्याची हेळसांड झालेली दिसून येते. आज ही त्यांच्या आरोग्याचा दर्जा खालावलेलाच असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे शासनाने या समुहाच्या आरोग्यासाठी आरोग्य धोरणांतर्गत विशेष तरतूदी केलेल्या आहेत. या आरोग्यविषयक धोरणाच्या माध्यमातून त्यांच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारण्यास आणि 'सर्वांसाठी आरोग्य' हे उद्दिष्ट साध्य होण्यास मदत होणार आहे.

४.२ विषय विवेचन :

प्रत्येक समाज वेगवेगळ्या सामाजिक समुहांनी मिळून बनलेला असतो. हे सामाजिक समूह जसे एकमेकापासून भिन्न असतात. तसेच त्यांच्या गरजाही एकमेकांपासून भिन्न-भिन्न असतात. याला आरोग्यविषयक गरजांचा अपवाद नाही. म्हणूनच समाजातील विशिष्ट समुहांसाठी स्वतंत्र आरोग्य धोरण आणि त्यांतर्गत विशेष तरतूदी केल्या जातात. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण महिला आणि बालके, ज्येष्ठ नागरिक आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठीचे आरोग्य धोरण आणि त्या अंतर्गत विशेष तरतूदींचा अभ्यास करणार आहोत.

४.२.१ महिला आणि बालकांसाठीचे आरोग्यविषयक धोरण :

महिला आणि बालके हे लोकसंख्येतील महत्त्वाचे घटक असून ते समाजातील फार मोठे वंचित समूह आहेत. आरोग्याच्या बाबतीत महिला आणि बालकांची फार दयनीय स्थिती आहे. ०-६ वयोगटातील बालके आणि पुनरूत्पादन वयोगटातील (१५ ते १६) महिला यांना मिळणाऱ्या सेवा या कुटूंबकल्याण कार्यक्रमाशी जोडल्या आहेत. या सेवांची कार्यक्षमता समाजातील महिलांच्या दर्जाशी निगडीत आहे. त्यामुळे महिलांच्या आणि बालकांच्या दर्जात्मक उन्नतीसाठी असणारे कार्यक्रम हे राष्ट्रीय विकास कार्यक्रमाशी संबंधीत असलेले दिसतात. पण बालकांच्या आरोग्यविषयक दर्जात, बालमृत्यूच्या प्रमाणात, आहारविषयक गोष्टीत आणि शैक्षणिक दर्जात फारसा फरक पडलेला नाही. महिलांची संख्या विचारात घेतल्यास त्यांच्या आरोग्यविषयक दर्जा सुधारण्याचे प्रयत्न फारच कमी आहेत. मृत्यूदराच्या बाबतीत विशेषतः पुनरूत्पादन वयोगटातील स्त्रियांचा मृत्यूदर हा

पुरुषांपेक्षा अधिक आहे. महिला व बालकांच्या आरोग्याची अशी गंभीर परिस्थिती समाजासमोर असताना त्यामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सरकारने काही धोरणात्मक निर्णय घेतले आणि योजना राबविल्या आहेत.

१) सार्वजनिक लसीकरण कार्यक्रम :

भारतामध्ये कुपोषण, अज्ञान, असुरक्षित प्रसूती, वैद्यकीय आणि आरोग्य सुविधांचा अभाव या कारणामुळे बालमृत्यू, अर्भक मृत्यू आणि माता मृत्यू यांचे प्रमाण जास्त आहे. हे मृत्यू प्रमाण कमी करण्यासाठी गर्भवती महिलांना पोषक आहार, औषधे व लसी आणि प्रसूती सुविधा पुरविण्यासाठी विविध योजना सुरू केल्या. तसेच घटसर्प, क्षयरोग, डांग्या खोकला, धनुर्वात, पोलिओ, गोवर यासारख्या रोगामुळे होणारे बालमृत्यू, अर्भक मृत्यू व माता मृत्यू यांचे प्रमाण कमी करण्यासाठी लसीकरण कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. १९९० मध्ये या कार्यक्रमाची व्याप्ती देशभर वाढविण्यात आली. १९९२ पासून हा कार्यक्रम 'बालसुरक्षा व सुरक्षित मातृत्व' या कार्यक्रमांशी संलग्न करण्यात आला. तर १९९७ मध्ये याचा समावेश 'प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमा' मध्ये करण्यात आला. या उपक्रमांतर्गत गरोदर माता नवजात अर्भक व बालके यांना बीसीजी, डीपीटी, हिपॅटिटिस, वीब, पोलिओ, मेंदूज्वर, रोटाव्हायरस आणि गोवर-रूबेला या लसी टप्प्याटप्प्याने दिल्या जातात. या लसीकरणामुळे माता व बालमृत्यूचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात कमी झालेले आहे.

२) माता व नवजात बालक आरोग्य कार्यक्रम :

माता मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी ९ फेब्रुवारी २००४ रोजी 'वंदेमातरम्' ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत गर्भवती महिलांना शासकीय व खाजगी दवाखान्यांच्या माध्यमातून मोफत सल्ला, मार्गदर्शन व औषधे दिली जात होती. तसेच आक्टोबर २०१० मध्ये गरोदर महिला व स्तनदा माता यांना पोषक आहार मिळावा व नवजात बालकांचे आरोग्य चांगले रहावे या उद्देशाने 'इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना' सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत लाभार्थी महिलांना दोन हप्त्यामध्ये रू. ६०००/- इतकी आर्थिक मदत दिली जाते. या आर्थिक मदतीचा पहिला हप्ता गर्भधारणेनंतर ७-८ महिन्यादरम्यान व दुसरा हप्ता प्रसूतीनंतर ६ महिन्यांनी लाभार्थीच्या बँक खात्यात जमा केला जातो. पुढे १ जानेवारी २०१७ पासून या योजनेचे नाव 'प्रधानमंत्री मातृत्व वंदन योजना' असे करण्यात आले. या योजनेत लाभार्थ्यांना रू. ६०००/- ची आर्थिक मदत तीन टप्प्यात दिली जाते.

३) जननी सुरक्षा योजना :

केंद्र सरकारने पुरस्कृत केलेली ही योजना महाराष्ट्रामध्ये २२ डिसेंबर २००६ रोजी सुरू झाली. ही योजना ग्रामीण व शहरी भागातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींना लागू करण्यात आली आहे. ग्रामीण व शहरी भागात संस्थात्मक प्रसूतीचे प्रोत्साहन देणे व त्याद्वारे दारिद्र्यरेषेखालील व अनुसूचित जाती, जमातीच्या कुटुंबातील माता मृत्यूप्रमाण व अर्भक मृत्यूदर कमी करण्याच्या उद्देशाने 'जननी सुरक्षा योजना' राबविली जात आहे. या योजनेअंतर्गत प्रसूतीनंतर ७ दिवसांच्या आत संस्थात्मक प्रसूतीसाठी ग्रामीण भागातील लाभार्थ्यांना ७०० रू. व शहरी भागातील लाभार्थ्यांना ६०० रू. दिले जातात. तर कुशल

दाईच्या मदतीने घरी प्रसूती झाल्यास लाभार्थ्याला ५०० रू. दिले जातात. तसेच प्रसूती सिझेरियनद्वारे झाल्यास लाभार्थ्यास १५०० रू. दिले जातात. या योजनेचा लाभ लाभार्थ्यास दोन अपत्ये जिवंत असेपर्यंत घेता येतो.

४) जननी शिशु सुरक्षा योजना :

केंद्र शासनाच्यावतीने वैशिष्ट्यपूर्ण अशी ही योजना १ जून २०११ पासून सुरू झालेली आहे. या योजनेच्या माध्यमातून गरोदर माता आणि आजारी नवजात शिशू यांना मोफत आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत आहेत. सर्व सामान्यांसाठी बाळंतपणाचा खर्च, रक्तपुरवठा, सिझेरियन ऑपरेशन, वेगवेगळ्या तपासण्या आणि औषधोपचार यांचा खर्च आवाक्याबाहेरचा असतो. यावर उपाय म्हणून सार्वजनिक आरोग्य सेवेअंतर्गत माता व नवजात बालकांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेच्या माध्यमातून लाभार्थ्यांना वैद्यकीय शस्त्रक्रिया व उपचार, प्रयोगशाळा तपासण्या व औषधोपचार, गरज भासल्यास रक्तपुरवठा, आहार, वाहतूक सेवा आणि संदर्भ सेवा या सेवा पूर्णपणे मोफत दिल्या जातात.

५) नवजात शिशु सुरक्षा कार्यक्रम :

नवजात शिशु मृत्यूदर कमी करण्यासाठी केंद्र शासन पुरस्कृत 'नवजात शिशु सुरक्षा कार्यक्रम' सुरू करण्यात आलेला आहे. जन्मानंतर बाळासाठी बाह्य वातावरण नवखे असते. या वातावरणाशी समायोजन साधताना त्याला त्रास होतो. अशा परिस्थितीत त्याची काळजी घेण्यासाठी प्रशिक्षित आरोग्य कर्मचारी असणे महत्त्वाचे असते. नवजात बालकाच्या जन्मावेळी घ्यावयाची काळजी, त्याची दिनचर्या आणि जन्मानंतर लगेचच स्तनपान करण्याचे महत्त्व याविषयी आरोग्य कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्याच्या उद्देशाने ही योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत कर्मचाऱ्यांना दोन दिवसाचे प्रशिक्षण दिले जाते. यामुळे नवजात शिशू मृत्यूदर कमी होण्यास मदत होईल अशी अपेक्षा आहे.

६) नवसंजीवनी योजना :

आदिवासींसाठी असणाऱ्या विविध योजनांमध्ये एकसूत्रता आणून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी ही योजना सुरू केलेली आहे. आदिवासी भागातील जनतेच्या आरोग्यात सुधारणा करणे, त्यांना आरोग्य विषयक सुविधा पुरविणे, शुद्ध व पुरेसे पाणी उपलब्ध करून देणे, अन्नधान्य पुरवठा करणे, बालकावर योग्य व वेळीच उपचार करून त्यांच्या प्रकृतीत सुधारणा घडवून आणणे व यातून आदिवासींचे क्रियाशील आयुष्य वाढविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

४.३.२ वृद्धांसाठीचे आरोग्यविषयक धोरण :

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात घडून आलेला विकास, शिक्षणप्रसार, आरोग्यविषयक जाणिवजागृती आणि आधुनिक वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता इ. मुळे लोकांच्या राहणीमानात बदल झालेला आहे. यामुळे मृत्यूदराचे प्रमाण कमी होवून लोकांच्या आयुर्मानात वाढ झालेली आहे. परिणामी लोकसंख्येतील वृद्धांची संख्या वाढत चालली आहे. भारतामध्ये ६० वर्षावरील वृद्धांची संख्या २००२ मध्ये ८१ दशलक्ष होती. हीच संख्या २०५० मध्ये

३२४ दशलक्ष होण्याची शक्यता आहे. म्हणजेच २००२ मध्ये एकूण लोकसंख्येतील ८ टक्के असणारे वृद्धांचे प्रमाण २०५० मध्ये २१ टक्क्यापर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे. या वृद्ध लोकसंख्येच्या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, अधिकतर वृद्ध लोक (८० टक्के) हे ग्रामीण भागात रहातात. तसेच या वृद्ध लोकसंख्येत वृद्ध महिलांची संख्या अधिक (५१ टक्के) असून दारिद्र्यरेषेखालील वृद्धांचे प्रमाणही जास्त आहे. या बरोबरच विभक्त कुटुंबाची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. अशा कुटुंबामध्ये वृद्ध आईबाबांना फारसे स्थान नसते. तसेच ग्रामीण भागातील तरूण पिढी शिक्षण, नोकरीधंदा यासाठी शहरांकडे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करित आहे. त्यामुळे वृद्धांचे प्रश्न गंभीर बनत आहेत. वार्धक्यामुळे येणारी शारीरिक अकार्यक्षमता, मानसिक एकटेपणा, मर्यादित उत्पन्न यामुळे हे प्रश्न अधिक तीव्र बनत आहेत. म्हणून वृद्धांना सुरक्षितता प्राप्त करून देण्यासाठी शासनाने विविध कल्याणकारी कार्यक्रमां सुरू केले. यामध्ये शासकीय धोरणाबरोबरच स्वयंसेवी संस्थांनी केलेले प्रयत्न आणि सुरक्षाविषयक कायदेही महत्त्वाचे आहेत. तसेच कल्याणकारी उपक्रमांतर्गत येणारे वृद्धाश्रम, जेष्ठ नागरिक संघ, दिनकेंद्रे हे उपक्रमही वृद्धांच्या जीवनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत.

४.२.२ वृद्धांसाठीचे राष्ट्रीय धोरण :

वृद्धांसाठी राष्ट्रीय धोरण १९९९ -

वृद्धांच्या कल्याणासाठी केंद्र सरकारने १९९९ मध्ये राष्ट्रीय धोरण जाहिर केले. या धोरणामध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण, आर्थिक सुरक्षितता, वृद्ध कल्याण जीवन व मालमत्तांचे संरक्षण इ. सर्वच गोष्टींचा समावेश करण्यात आला. प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या वृद्धापकाळासाठी स्वतंत्र तरतूद करण्यास प्रोत्साहन देणे, कुटुंबातील वृद्धांची काळजी घेण्यासाठी कुटुंबातील इतर सदस्यांना प्रेरित करणे, वृद्ध व्यक्तींना आरोग्य सुविधा आणि संरक्षण देणे, या कार्यासाठी स्वयंसेवा संस्थांना प्रोत्साहित करणे, वृद्ध व्यक्तींना सेवा पुरविणाऱ्या व्यक्ती, संस्थांना प्रशिक्षण देणे आणि प्रत्येक वृद्ध व्यक्तीला एक स्वतंत्र नागरिक म्हणून आत्मनिर्भर बनण्यासाठी त्यांना योग्य माहिती देणे. हे या धोरणातील प्रमुख उद्देश आहेत. या धोरणांतर्गत सरकारने एक राष्ट्रीय समिती गठीत केली आहे. ही समिती वृद्धांविषयीचे धोरण, विविध विकासात्मक कार्यक्रमां वृद्धांसाठी केलेल्या कार्याचे मूल्यमापन आणि नविन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी याबाबत सरकारला सल्ला देते.

वृद्धांसाठी राष्ट्रीय धोरण २०११ -

केंद्र सरकारने डॉ. व्ही. मोहिनी गिरी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आलेल्या समितीने वृद्धांसाठी राष्ट्रीय धोरण २०११ चा मसूदा तयार करून सरकारला सादर केला आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रात झालेली प्रगती, वाढत्या आयुर्मानामुळे वृद्धांच्या संख्येत झालेली वाढ, सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात घडून येणारे बदल, वैद्यकीय क्षेत्रातील प्रगती आणि दारिद्र्यरेषेखालील वृद्धांचे वाढते प्रमाण या घटकांचा प्रामुख्याने या धोरणामध्ये विचार करण्यात आला आहे. या धोरणातील प्रमुख बाबी

१) ग्रामीण व शहरी भागातील दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगणाऱ्या वृद्धांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यास आणि सामाजिक सुरक्षा, आरोग्य सेवा, निवारा, शोषण मुक्ती व कल्याण या गोष्टी राज्ये त्यांना प्रदान करतील.

२) वृद्धांच्या आरोग्यविषयक गरजांना प्राधान्य देवून त्या परवडणाऱ्या व चांगल्या दर्जाच्या सेवा पुरविल्या जातील. त्यासाठी अनुदान व आरोग्य विम्याची सुविधा दिली जाईल.

३) दारिद्र्य रेषेखालील वृद्धांना इंदिरा गांधी राष्ट्रीय योजने अंतर्गत निवृत्ती वेतन दिले जाईल. तसेच दर पाच वर्षांनी त्याचा आढावा घेतला जाईल.

४) उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टीने छोटे व्यवसाय सुरू करण्यासाठी वृद्धांना प्रोत्साहन देवून वित्तपुरवठा केला जाईल.

५) आरोग्य सुविधा सार्वजनिक रूग्णालये प्राथमिक आरोग्य केंद्रे इ. च्या माध्यमातून पुरविल्या जातील. तसेच वर्षातून दोन वेळा प्रा. आ. केंद्रातील परिचारिका/आशा स्वयंसेविकामार्फत वृद्धांचे विशेष स्क्रिनिंग केले जाईल.

६) मानसिक आरोग्याविषयी आणि डिमेंशिया आणि अल्झायमर सारख्या आजारांविषयी वृद्धामध्ये जाणिव जागृती निर्माण करण्यासाठी विशेष उपक्रम राबविले जातील.

७) वृद्धांसाठी राष्ट्रीय व प्रादेशिक स्तरावर संस्था स्थापन करून तिच्या माध्यमातून वृद्धांना शक्य तितक्या कमी खर्चात प्रशिक्षित आरोग्य तज्ञांची सेवा उपलब्ध करून दिली जाईल.

८) वृद्धांच्या आनंददायी जीवनासाठी कुटुंबसंस्था बळकट करून वृद्धांची देखभाल कुटुंबातच होण्यासाठी युवकांना वृद्धांची काळजी घेण्यास प्रेरित केले जाईल.

९) शासनाचे सामाजिक सुरक्षा कराच्या स्वरूपात वृद्धांसाठी कल्याण निधी जमा करून वृद्धांच्या कल्याणासाठी खर्च करेल.

१०) प्रामुख्याने विधवा, परित्यक्ता, ८० वर्षावरील वृद्ध यांना सर्व शासकीय योजनांचा लाभ दिला जाईल.

११) वृद्धांशी गैरवर्तन करणाऱ्यांना कडक शासन केले जाईल.

महाराष्ट्र राज्याचे जेष्ठ नागरिक धोरण २०१३ -

राज्यातील वृद्ध नागरिकांच्या आरोग्य, सामाजिक, आर्थिक आणि सुरक्षाविषयक सोयी-सुविधा यांचा पाठपुरावा, करण्यासाठी राज्य शासनाने १ ऑक्टोबर २०१३ रोजी जेष्ठ नागरिक धोरण स्विकारले. या धोरणाच्या पुर्ततेबाबत दर पाच वर्षांनी आढावा घेण्याचा निर्णय शासनाने घेतलेला आहे. या धोरणांतर्गत शासन वृद्धांसाठी खालील उपक्रम राबविण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

१) वृद्ध लोकांसाठी आर्थिक नियोजन आरोग्य सुविधा पुरविणे आणि ताणतणावास सक्षमपणे तोंड देणे.

२) नव्याने सुरू होणाऱ्या गृहप्रकल्प व व्यापारी संकुलामध्ये जेष्ठ नागरिकांना सुविधा देण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आखून देणे.

३) जेष्ठ नागरिकांचे वृद्धत्व सकारात्मक आणि उत्पादनक्षम बनण्यासाठी त्यांना छोट्या व्यवसायांचे प्रशिक्षण देणे व त्यांना अर्थसहाय्यही पुरविले जाईल.

४) खाजगी व अशासकीय वृद्धाश्रमांच्या निर्मितीसाठी, विनियामक सुविधा पुरवून अशा वृद्धाश्रमात वृद्धांचे आर्थिक, मानसिक, शारीरिक शोषण होणार नाही यासाठी शासन प्रयत्न करेल.

५) वृद्धांकरिता समुपदेशन केंद्रांची स्थापना करणे.

६) शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वांचा अवलंब करणाऱ्या खाजगी क्षेत्रातील संस्थांना ग्रामीण व शहरीभागात वृद्धाश्रम स्थापन करण्यासाठी खालील सवलती देण्याचा विचार शासन करेल.

I) म्हाडा व सिडकोसारख्या संस्थांकडून उभारल्या जाणाऱ्या गृहप्रकल्पामध्ये वृद्धांसाठी सोयी-सुविधा करणे.

II) शासनाच्या निवासी तसेच विविध निवासी व अनिवासी संकुलामध्ये वृद्धाश्रम निर्मितीसाठी जागा उपलब्ध करून देणे.

III) वृद्धांचे आरोग्य शिक्षण कार्यक्रम निश्चित करून त्यांना प्रसारमाध्यमांच्या सहाय्याने बळकटी देणे.

IV) वृद्धांना नियमितपणे आरोग्यविषयी व मानसिक समुपदेशन शासकीय तसेच खाजगी तंत्रज्ञाद्वारे उपलब्ध करून देणे.

V) ज्या पाल्यांनी आपल्या वृद्ध माता-पित्यांची देखभाल न करता त्यांना वृद्धाश्रमात ठेवले अशा पाल्यांच्या नावाची यादी जाहीर करून तिला व्यापक प्रसिद्धी देण्यात येईल.

VI) देखभाल व विरंगुळा केंद्र स्थापन करणे.

VII) वृद्धांची होणारी पिळवणूक आणि छळ यापासून त्यांचे संरक्षण करणे.

VIII) आरोग्यविषयक कार्यक्रमांना प्रसिद्धी देवून खाजगी डॉक्टरांना जेष्ठ नागरिकांना वैद्यकीय सेवांच्या 'फी' मध्ये सवलत देण्यासाठी आवाहन करणे.

कल्याणकारी योजना :

१) जेष्ठ नागरिकांसाठी आयकरात सूट आणि सर्व बँकांमध्ये ठेवीवर जादा व्याज देण्यात येते.

२) जेष्ठ नागरिककल्याण अधिनियम २००७ केंद्र शासनाने मंजूर केलेला आहे. जेष्ठ नागरिक व वृद्ध पालक यांच्या मुलभूत गरजा, आरोग्यविषयक काळजी घेणे व वैद्यकीय सेवा पुरविणे व वृद्धांचे जीवन सुखा-समाधानाने जाण्यासाठी प्रयत्न करणे हा या कायद्याचा उद्देश आहे.

३) वृद्धांसाठी रेल्वे प्रवासभाड्यात ४० टक्के, एअर इंडियाकडून विमान प्रवास भाड्यात ५० टक्के तर बस प्रवासभाड्यात ५० टक्के सवलत देण्यात येते.

४) समाजातील निराधार वयोवृद्धांना निवृत्ती वेतन योजनेंतर्गत प्रति महिना रू. ४०० देण्यात येतात.

५) वृद्धांबाबत जाणिव जागृती करण्यासाठी १९९९ हे वर्ष वृद्धांसाठी आंतरराष्ट्रीय वर्ष तर '१ ऑक्टोबर' हा 'जागतिक जेष्ठ नागरिक दिन' म्हणून घोषित करण्यात आले.

स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य :

वृद्धांचे जीवन सुसह्य बनविण्यामध्ये स्वयंसेवी संस्थांचे कार्यही तितकेच महत्त्वाचे आहे. या संस्थांकडून वृद्धांसाठी वृद्धाश्रम सुरू केलेले आहेत. तसेच जेष्ठ नागरिक संघही चालविले जातात.

वृद्धाश्रम :

वृद्धाश्रम ही पाश्चात्य संकल्पना असून ती अजूनही आपला समाजात फारशी रूजलेली नाही. पण आजच्या आधुनिक समाजात संयुक्त कुटुंबाचे विघटन होऊन विभक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात येवू लागली आहे. अशा कुटुंबात वृद्ध व्यक्ती नकोशी असते. त्यामुळे वृद्धाश्रमाची गरज भारतीय समाजात हळूहळू रूजू लागली आहे. असा वृद्धाश्रम मुंबईतील नागपाडा येथे १८४७ मध्ये तर पुण्यामध्ये १८६३ मध्ये व कर्वे शिक्षण संस्थेत १९३३ मध्ये सुरू करण्यात आला. वृद्धांना सन्मानाने जगता यावे हा हेतू या वृद्धाश्रमांच्या निर्मितीमागे आहे.

जेष्ठ नागरिक संघ :

बदलती परिस्थिती आणि वृद्धांच्या वाढत्या समस्या याबाबत अनुभवी आणि जेष्ठ नागरिक यांचे समाजाला मार्गदर्शन लाभेल. या हेतूने 'जेष्ठ नागरिक संघ' अस्तित्वात आले आहेत. या संकल्पनेला मूर्त रूप देण्याचे काम एक हृदयरोगतज्ञ व रोटेरिअन डॉ. राधाकृष्ण भट यांनी केले. त्यांनी पहिला जेष्ठ नागरिक संघ १९७७ मध्ये डोंबिवली येथे स्थापन केला. आज या संघाच्या शाखांचा विस्तार झालेला आहे आणि त्या समाजाभिमुख कार्यात अग्रेसर आहेत. जेष्ठांसाठी हे एक वेगळे व्यासपीठ असून वार्धक्यात आनंद मिळविण्याचा तो एक मार्ग आहे. महाराष्ट्रामध्ये फेस्कॉम (FSCOM) या नावाने ही संघटना ओळखली जाते.

४.३.३ दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठीचे आरोग्यविषयक धोरण :

भारतामध्ये दारिद्र्य रेषेची संकल्पना नियोजन आयोगाने निश्चित केलेली आहे. व्यक्तिला तिच्या शरीरासाठी दररोज आवश्यक असणारे उष्मांक देणाऱ्या आहारासाठी येणाऱ्या मासिक उपभोग खर्चावरून दारिद्र्यरेषा ठरविली जाते. म्हणजेच जीवन जगण्यासाठी आवश्यक मुलभूत वस्तू व सेवांच्या उपभोग खर्चाची किमान पातळी दर्शविणाऱ्या रेषेस 'दारिद्र्यरेषा' असे म्हणतात. या दारिद्र्यरेषेपेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तिला दरिद्री किंवा गरीब मानले जाते. अशा लोकांना आपल्या आरोग्यविषयक गरजा भागविणे अवघड जाते. त्या लोकांना गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सुविधा मिळाव्यात म्हणून दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी आरोग्यविषयक धोरणांतर्गत आरोग्याच्या विविध योजना सुरू केलेल्या आहेत.

१) जीवनदायी आरोग्य योजना :

दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना देशातील अनेक राज्ये वेगवेगळ्या योजनांच्या माध्यमातून मोफत आरोग्य व वैद्यकीय सेवा देत आहेत. प्रामुख्याने केरळ आणि राजस्थान ही दोन राज्ये या बाबतीत पुढे आहेत. महाराष्ट्रात दारिद्र्य रेषेखालील रूग्णांसाठी सन १९९७-९८ मध्ये जीवनदायी आरोग्य योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेंतर्गत रूग्णांना मेंदू, मूत्रपिंड, हृदय, मज्जारज्जू या अवयवांशी संबंधित आजारावरील शस्त्रक्रियेसाठी अर्थसहाय्य देण्यात येते. प्रारंभीच्या काळात हे प्रत्येक रूग्णास रू. ५००००/- इतके अर्थसहाय्य दिले जात असे. सन २०००-०१ पासून यामध्ये वाढ करून ते प्रति रूग्णास रू. ७००००/- इतके करण्यात आले. अलिकडे या योजनेत कर्करोगावरील उपचारांचाही समावेश करण्यात आला आहे. या योजनेच्या माध्यमातून सन २००६-०७ पर्यंत १२,९५४ इतक्या रूग्णांनी आरोग्य सेवेचा लाभ घेतलेला आहे. तर २००७-०८ च्या ऑक्टोबर पर्यंत १३०२ इतकी लाभार्थी संख्या होती. या योजनेच्या माध्यमातून प्रामुख्याने हृदयरोगाच्या उपचार व शस्त्रक्रियेसाठी अर्थसहाय्य देण्यात आले आहे. राज्य शासनाने या योजनेअंतर्गत उपचार व शस्त्रक्रिया सुविधा देण्यासाठी १०६ रूग्णालयांना मान्यता दिलेली आहे.

२) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना :

महाराष्ट्रात चालू असणाऱ्या जीवनदायी आरोग्य योजनेची पुनर्रचना करून 'राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना' ही योजना अधिक व्यापक व सर्वसमावेशक स्वरूपात जुलै २०१२ पासून सुरू करण्यात आली. सुरुवातीला ही योजना महाराष्ट्रातील आठ जिल्ह्यात लागू करण्यात आली. आणि नोव्हेंबर २०१३ पासून ही योजना संपूर्ण राज्यात लागू करण्यात आली. योजनेची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे.

१) महाराष्ट्र शासन पुरस्कृत ही एक आरोग्य विमा योजना आहे.

२) दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबे (पिवळी शिधापत्रिका, अंत्योदय व अन्नपूर्णा कार्डधारक कुटूंबे, १ लाख वा त्यापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणारी (केशरी शिधापत्रिका) कुटूंबे यांचा समावेश या योजनेत केलेला आहे.

३) या योजनेअंतर्गत पात्र कुटूंबातील एक किंवा अनेक व्यक्तींच्या आजारावरील खर्चाची मर्यादा १.५ लाख रुपये व मूत्रपिंड प्रत्यारोपण खर्चाची मर्यादा २.५ लाख रुपये इतकी आहे.

४) या योजनेत ९७२ आजारावरील उपचार व शस्त्रक्रिया व १२१ पाठपुरावा सेवांचा समावेश करण्यात आला आहे. ही सेवा राज्यातील, शासकीय व खासगी अशा १२० रूग्णालयातून दिली जाते. तसेच प्रत्येक रूग्णालयात 'आरोग्य मित्र' नावाने एक कर्मचारी कार्यरत असून तो आठवड्यातील प्रत्येक दिवशी उपलब्ध असतो. तो रूग्णांची नोंदणी, भरती व उपचार यासाठी आवश्यक ते सहाय्य करतो.

५) या योजनेत सर्वसाधारण शस्त्रक्रिया, नेत्ररोग, स्त्री-रोग, अस्थिव्यंग, जठर व आतड्यांचे रोग, हृदयरोग, बालरोग, मूत्रपिंड, कॅन्सर, प्लॅस्टिक सर्जरी, जळीत रूग्णावरील शस्त्रक्रिया व उपचार केले जातात. या अनुषंगाने रोगनिदान, औषधोपचार, रूग्णालयातील खाट, भूलसेवा, शस्त्रक्रिया, सुश्रूषा व भोजन, एकवेळचा परतीचा

प्रवास व रूग्णालयातून मुक्त केल्यावर १० दिवसांपर्यंत उपचाराचा पाठपुरावा (Follow up) इत्यादी सेवा मोफत दिल्या जातात.

६) या योजनेअंतर्गत पात्र कुटुंबातील व्यक्तीस उपचारासाठी कसलीच रक्कम आकारली जात नाही. लाभार्थींना कोणताही खर्च करावा लागत नाही.

७) या योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासनाने नॅशनल इन्शुरन्स कंपनी लि. या विमा कंपनीशी करार केलेला आहे. पात्र कुटुंबाच्या वतीने महाराष्ट्र शासन विमा हप्ता या कंपनीकडे जमा करते आणि विमा कंपनी पात्र कुटुंबातील व्यक्तींच्या उपचाराचे बिल रूग्णालयांना अदा करते.

३) महात्मा फुले जन आरोग्य योजना :

ही योजना म्हणजे राजीव गांधी जनआरोग्य योजनेची सुधारीत आवृत्ती आहे. शासनाच्या आदेशानुसार एप्रिल २०१७ पासून राजीव गांधी जन आरोग्य योजना ही महात्मा फुले जन आरोग्य योजना म्हणून ओळखली जावू लागली. या योजनेमध्ये लाभार्थींसाठीचे पात्रता व निकष राजीव गांधी जनआरोग्य योजनेप्रमाणे कायम ठेवण्यात आले आहेत. तसेच शासकीय आश्रमशाळा, अनाथालये, वृद्धाश्रम, महिलाश्रमातील महिला, जनसंपर्क कार्यालयातील पत्रकार व त्यांची कुटुंबे, बांधकाम कामगार व त्यांची कुटुंबे, औरंगाबाद व अमरावती विभागातील सर्व जिल्हे व नागपूर विभागातील वर्धा जिल्हा अशा १४ जिल्ह्यातील पांढरी शिधापत्रिकाधारक शेतकरी कुटुंबाचाही लाभार्थी म्हणून या योजनेत समावेश केलेला आहे. या योजनेची व्याप्ती वाढविण्यासाठी रूग्णालयातील खाटांची संख्या ५० वरून ३० इतकी कमी केली आहे.

४) आयुष्यमान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना :

केंद्र सरकारच्यावतीने पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखाली २१ मार्च २०१८ रोजी 'आयुष्यमान भारत-राष्ट्रीय स्वास्थ्य सुरक्षा अभियान' ही योजना सुरू करण्यास मंजूरी दिली. ही योजना भारतातील सर्व राज्यांमध्ये लागू करण्यात आलेली आहे. महाराष्ट्रामध्ये ही योजना सप्टेंबर २०१८ पासून महात्मा फुले जनआरोग्य योजनेबरोबर एकत्रितपणे राबविण्यात येत आहे. या योजनेच्या माध्यमातून दरवर्षी प्रत्येक गरीब कुटुंबासाठी पाच लाख रूपयांपर्यंत लाभ देण्यात येणार आहे. या योजनेत १२०९ उपचार व शस्त्रक्रिया व १८३ पाठपुरावा सेवांचा समावेश आहे. या सेवा पुरविण्यासाठी या योजनेत शासकीय व खाजगी अशी ९७३ रूग्णालये समाविष्ट आहेत. या योजनेअंतर्गत देशातील कोणत्याही मान्यताप्राप्त रूग्णालयात लाभार्थी उपचार घेवू शकतात.

महाराष्ट्रामध्ये ई-निविदेद्वारे निवड करण्यात आलेल्या युनायटेड इंडिया इन्शुरन्स कंपनीद्वारे ही योजना राबविली जात आहे. दवाखान्यात दाखल झाल्यापासून दवाखान्यातून बाहेर पडेपर्यंत प्रवास भत्यासह सर्व खर्च या विमा पॉलिसीत समाविष्ट आहे. देशातील दहा कोटीहून अधिक कुटुंबांना या योजनेचा लाभ होणार आहे. थोडक्यात दरवर्षी या योजनेच्या माध्यमातून देशातील दहा कोटी कुटुंबांना पाच लाख रूपयांचे आरोग्य विम्याचे सुरक्षा कवच लाभणार आहे.

४.३ सारांश :

समाजातील महिला, बालके, वृद्ध आणि गरीब कुटूंबे ही समाजातील वंचित घटक आहेत. आज आरोग्य मानवाची मुलभूत गरज बनली आहे. त्यामुळेच शासनाने समाजातील महिला, बालके, वृद्ध आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी स्वतंत्र आरोग्यधोरण आणि विविध आरोग्यविषयक कार्यक्रम/योजना सुरू केलेल्या आहेत. त्याचाच अभ्यास आपण या घटकामध्ये केला. या आरोग्य धोरणाची आणि आरोग्यविषयक योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे महिला, बालक, वृद्ध यांचे जीवन सुसह्य होण्यास मदत झालेली आहे. माता मृत्यू आणि अर्भक मृत्यू दरामध्ये घट झालेली आहे. सर्वसामान्य गरीब कुटूंबातील व्यक्तींना वैद्यकीय सेवा-सुविधांचा लाभ घेणे शक्य झाले आहे. आयुष्यमान भारत सारखी योजना म्हणजे दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबासाठी ५ लाख रूपयाचे सुरक्षा विमा कवचच आहे. अर्थात कोणतेही धोरण अथवा विकासात्मक कार्यक्रमाचे यश हे त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. त्यामुळे या आरोग्य धोरणाची व विविध आरोग्यविषयक योजनांचीही प्रभावी अंमलबजावणी होणे या सर्व घटकांच्या आरोग्याची दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

४.४ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न :

- १) सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाची व्याप्ती कधीपासून संपूर्ण देशभर वाढविण्यात आली?
- २) इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजनेचा उद्देश काय आहे?
- ३) जननी शिशू सुरक्षा योजना कधी सुरू झाली?
- ४) वृद्धासाठीच्या आरोग्य धोरण २०११ चा मसूदा कोणी तयार केला?
- ५) 'जागतिक जेष्ठ नागरिक दिन' कधी साजरा केला जातो?
- ६) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजनेचा लाभ कोण-कोण घेवू शकते?
- ७) महात्मा फुले जन आरोग्य योजनेत खर्चाची मर्यादा किती आहे?
- ८) महाराष्ट्रामध्ये प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना कोणामार्फत राबविली जाते?

४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

- १) १९९० पासून.
- २) गरोदर महिला आणि स्तनदा माता यांना पोषक आहार पुरविणे आणि नवजात बालकाचे आरोग्य रक्षण.
- ३) १ जून २०११.
- ४) डॉ. व्ही. मोहिनी गिरी समिती.
- ५) ०१ ऑक्टोबर.
- ६) दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबे, अंत्योदय व अन्नपूर्णा कार्डधारक व १ लाख वा त्यापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणारी (केशरी शिधापत्रिकाधारक) कुटूंबे.

७) प्रतिवर्षी १.५ लाख रू., मूत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी २.५ लाख रू.

८) युनायटेड इंडिया इन्शुरन्स कंपनी लि. द्वारे.

४.६ स्वाध्याय/गृहपाठ :

अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) महिला आणि बालकांसाठीच्या आरोग्य विषयक धोरण आणि उपक्रमांची चर्चा करा.
- २) वृद्धांसाठीचे आरोग्यविषयक धोरण आणि कल्याणकारी योजना विशद करा.
- ३) दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठीचे आरोग्य विषयक धोरण आणि विविध योजना स्पष्ट करा.

ब) टिपा लिहा.

- १) वृद्धांसाठी कल्याणकारी कार्यक्रम.
- २) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना.

४.७ चिंतन आणि कार्य :

तुमच्या परिसरातील सार्वजनिक आरोग्य सुविधा पुरविणाऱ्या प्रा. आ. केंद्र / ग्रामीण रूग्णालय / उपजिल्हा रूग्णालयाला भेट देवून महिला, बालके, वृद्ध आणि दारिद्र्यरेषेखालील रूग्णांना पुरविल्या जाणाऱ्या विशेष आरोग्य सोयी-सुविधांची माहिती करून घ्या. त्याचा अहवाल तयार करा.

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- 1) Community based Monitoring of Health Services and NRHM in Maharashtra-Report 2010 - Kakade Dhananjay
- 2) Health and Population : Perspectives and Issues. Vol. 2b, 2003 - National Institute of Health and Family Welfare.
- 3) www.arogya.maharashtra.gov.in
- 4) Report of National Policy for Senior Citizen 2011.
- 5) महाराष्ट्र ज्येष्ठ नागरिक धोरण २०१३ अहवाल.

* * *